

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НІЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ
НІЖИНСЬКА МІСЬКА РАДА

І ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД ПРОГРАМА РОБОТИ ТА АНОТАЦІЇ ДОПОВІДЕЙ

НІЖИН, 23—25 листопада 2018 р.

Співорганізатори з'їзду:

Інститут археології НАН України
ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАНУ
Ніжинська міська рада
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Ніжинський краєзнавчий музей імені І. Спаського
Товариство «Чернігівське земляцтво» у Києві

Головний редактор

ЧАБАЙ Віктор Петрович, член-кореспондент НАН України,
директор Інституту археології НАН України

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології
протокол № 10 від 15 листопада 2018 року.*

І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи
та анотації доповідей (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). —
П 26 Київ: ІА НАНУ, 2018. — 196 с.
ISBN 978-966-02-8677-1

І Всеукраїнський археологічний з'їзд є продовженням традиції українських археологічних конференцій.

Основною метою з'їзду є підсумок результатів польових робіт та аналітичних розробок в Україні впродовж останніх 5 років та визначення напрямів подальших досліджень. Публікація відображає роботу з'їзду, що проходила у форматі тематичних секцій та презентацій.

Розрахована на археологів, музейників, пам'яткоохоронців, істориків та усіх, хто цікавиться археологією та давньою історією України.

УДК 902(477)(063)

ЗМІСТ

Карта Ніжина	4
Розклад роботи з'їзду	5
Програма роботи з'їзду	6
Археологічна інформація (створення, обробка, аналіз, візуалізація, використання)	32
Історія науки	47
Археологія кам'яної доби	63
Археологія енеоліту — бронзового віку	82
Племена раннього залізного віку і античний світ Північного Причорномор'я	104
Археологія ранніх слов'ян	135
Археологія Давньої Русі, пізнього середньовіччя та нового часу	150
Київ і східний світ	177
Електронні адреси учасників з'їзду	189

РОЗКЛАД РОБОТИ З'ЇЗДУ

23 листопада

9:00 – 11:00	заїзд та реєстрація учасників, вітальна кава.
11:00 – 12:30	пленарне засідання.
12:30 – 14:00	круглий стіл «Археологія інформаційної доби».
14:00 – 15:00	обід.
15:00 – 18:00	екскурсія Ніжином.
18:30	дружня вечеря.

24 листопада

8:00 – 9:00	сніданок.
9:00 – 11:00	робота секцій.
11:00 – 11:30	кава-брейк.
11:30 – 14:00	робота секцій.
14:00 – 15:00	обід.
15:00 – 16:30	робота секцій.
16:30 – 17:00	кава-брейк.
17:00 – 19:00	робота секцій.
19:00	вечеря.

25 листопада

8:00 – 9:00	сніданок.
9:00 – 10:30	робота секцій.
10:30 – 10:45	кава-брейк.
10:45 – 12:00	робота секцій.
12:00 – 13:30	спільне підсумкове засідання учасників з'їзду.
13:30 – 14:30	обід.
15:00	від'їзд учасників з'їзду.

ПРОГРАМА РОБОТИ З'ЇЗДУ

ВІДКРИТТЯ З'ЇЗДУ

23 листопада

11:00 – 12:30 ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ.

Вітальне слово до учасників з'їзду:

Самойленко Олександр Григорович, к. і. н., ректор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доцент.

Сергієнко Сергій Федорович, заступник голови Чернігівської обласної державної адміністрації.

Лінник Анатолій Валерійович, міський голова м. Ніжин.

Мазур Тамара Вікторівна, заступник Міністра культури України.

Кодола Олександр Михайлович, народний депутат України.

Харченко Олександр Володимирович, голова Ніжинського відділення ГО «Чернігівське земляцтво», депутат Київради.

Чабай Віктор Петрович, директор Інституту археології НАН України, член-кореспондент НАН України.

Малишев Олександр Олегович, с. н. с., канд. юрид. наук, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

Презентація монографії «**Мальтійська конвенція і превентивна археологія у Європі й Україні (дослідження та матеріали): 25 років переглянутої Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини**».

12:30 – 14:00 круглий стіл «Археологія інформаційної доби».

6

Запрошені спікери: *Ярослав Петраков*, генеральний директор Директорату стратегічного планування та євроінтеграції Міністерства культури України. *Євген Синиця*, доцент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Секція: АРХЕОЛОГІЧНА ІНФОРМАЦІЯ (створення, обробка, аналіз, візуалізація, використання)

24 листопада

Доповідь 15 хв. Запитання та обговорення – 5 хв.

9.00 – 11.00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *О. В. Манігда*.

Томашевський Андрій Петрович, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Ступінь археологічної дослідженості: методика, практика, результати та перспективи майбутнього.

Милян Тарас Романович, к. і. н., НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України, Львів.

Суцільне археологічне обстеження – можливості та реалії.

Осаульчук Олег Миколайович, директор, НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України, Львів.

Оцінка впливу на археологічну спадщину під час проектування лінійних об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури.

Савченко Олексій Олександрович, н. с., Національний музей історії України, Київ.

Картографування татарських общин XVI – кінця XVII ст. на землях Правобережної та Західної України.

Беленко Микола Миколайович, с. н. с.; *Колибенко Володимир Олександрович*, с. н. с., Національний музей історії України, Київ.

Картографування пам'яток археології Новомиргородського району Кіровоградської області як один з результатів розвідок експедиції Національного музею історії України.

Корвін-Піотровський Антон Олексійович, директор, ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ.

Археологічна карта України: історія та сучасність.

Панікарський Антон Валерійович, заступник директора, ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ.

Організація дослідницького процесу: програмні засоби.

Бітковський Владислав Олегович, н. с., ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ.

Археологічна спадщина у містобудівній документації.

Черновол Ірина Володимирівна, пров. бібліограф, Інститут археології НАН України, Київ.

Наукометричні дані – обов'язковий набір сучасного науковця.

11:00 – 11:30 кава-брейк

11:30 – 14:00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *О. О. Білинський*.

Шиянова Ганна Василівна, Інститут археології НАН України, Київ.

Консервація археологічної кераміки в польових умовах.

Деміна Аліса Дмитрівна, аспірантка, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ.

Агентне моделювання: генеративні підходи в археологічному дослідженні.

Волков Анатолій Володимирович, н. с., Національний заповідник «Хортиця», Запоріжжя.

Пошук та використання наземних маркерів при археологічних розвідках.

Зоценко Іван Володимирович, м. н. с.; *Івакін Всеволод Глібович*, к. і. н., завідувач відділу;

Гнера Володимир Анатолійович, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Моця Богдан Олександрович, к. і. н., заступник начальника управління, начальник відділу, Управління охорони культурної спадщини Міністерство культури України, Київ.

Моніторинг стану археологічних пам'яток за допомогою супутникових знімків.

Мінаєва Наталія Іванівна, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Моніторинг археологічного простору – напрям неруйнівної археології.

Сон Наталія Олександрівна, к. і. н., завідувач відділу; *Хамайко Наталя Віталіївна*, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Систематизація та інформатизація археологічних колекцій Наукових фондів ІА НАНУ.

14:00 – 15:00 обід.

15:00 – 16:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *А. В. Панікарський*.

Коваленко Марія Григорівна, лаборант, ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ.

Матеріали експедицій ІА НАНУ 1944 – 2010 рр. у збірках музеїв України (до постановки проблеми).

Науменко Наталія Володимирівна, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Археологічна діяльність в Україні – бази даних про польові дослідження.

Жигола Віталій Сергійович, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Фотограмметрія в археології.

Радченко Симон Богданович, магістр, ГО «Нова Археологічна Школа», Київ. *Котова Надія Сергіївна*, д. і. н., пров. н. с., Інститут археології НАН України, Київ. *Тубольцев Олег Валентинович*, с. н. с., Національний Заповідник «Хортиця», Запоріжжя. *Кіусак Дмитро Володимирович*, к. і. н., доцент, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Одеса.

Поселення «Кам'яна Могила 1»: як новітні методи актуалізують архівні матеріали?

Гнера Володимир Анатолійович, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Аерофотограмметричне дослідження археологічної спадщини.

Гнера Володимир Анатолійович, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Аерофотограмметричне дослідження археологічної спадщини.

16:30 – 17:00 кава-брейк.

17:00 – 18:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *О. В. Манігда*.

Білинський Олег Олегович, асистент кафедри археології, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ.

Використання ГІС у вивченні пам'яток скіфського часу на Сеймі.

Борисов Артем Вадимович, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Проект дослідження давньоруського Поросся: завдання, структура, напрямки досліджень.

Манігда Ольга Володимирівна, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Використання інструментів ГІС для визначення тенденцій у формуванні давніх населених пунктів у басейні Середнього Дністра у 10–13 ст. н. е.

Борисова Тетяна Олександрівна, завідувач відділу, Державна науково-технічна бібліотека України, Київ. *Борисов Артем Вадимович*, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Поширення дослідницьких даних в археології: практики та перспективи (презентація результатів опитування).

18:30–19:00 підсумкове обговорення роботи секції.

19:00 вечеря.

Секція: ІСТОРІЯ НАУКИ

24 листопада

Доповідь 15 хв. Запитання та обговорення – 5 хв.

9.00 – 11.00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *Н. М. Булик.*

Самойленко Олександр Григорович, доцент, ректор, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Ніжин.

Археологічні дослідження в Ніжинській вищій школі.

Абашина Наталія Серафимівна, к. і. н., пров. н. с., Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Київ. *Булик Наталя Михайлівна*, к. і. н., с. н. с., Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів. *Колеснікова Вікторія Анатоліївна*, к. і. н., завідувач Наукової бібліотеки, Інститут археології НАН України, Київ. *Яненко Анна Сергіївна*, к. і. н., пров. н. с., Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Київ.

Традиції наукової комунікації в українському археологічному співтоваристві.

Каряка Олександр Віталійович, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Підготовка третього Археологічного з'їзду в Києві 1874 р. за матеріалами Наукового архіву ІА НАН України.

Прудько В'ячеслав Олександрович, к. і. н., асистент, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя.

Участь Ніжинської археологічної спілки у підготовці та проведенні XII археологічного з'їзду 1902 р. у Харкові.

Принь Олександр Віталійович, к. і. н., с. н. с., Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Київ.

Перша Всеукраїнська археологічна конференція в Києві 1932 р.: друга спроба реалізації.

11.00 – 11.30 кава-брейк.

11.30 – 14.00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *В. А. Колеснікова.*

Гершкович Яків Петрович, д. і. н., пров. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Кодекс професійної етики археолога як засіб протидії корупції в сучасній науці.

Вітрик Ірина Сергіївна, с. н. с., Музей історичних коштовностей – філіал Національного музею історії України, Київ.

Децо про популяризацію археологічних знахідок.

Павлова Віра Вікторівна, провідний бібліотекар, Інститут археології НАН України, Київ.

Археологи Києва (з досвіду впровадження історії археології у музейних експозиціях).

Булик Наталя Михайлівна, к. і. н., с. н. с., Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів.

Інформативні можливості некрологів для вивчення львівської археології XIX – першої половини XX ст.

14:00 – 15:00 обід.

15:00 – 16:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *К. Є. Чуєва*.

Яненко Анна Сергіївна, к. і. н., пров. н. с., Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Київ.

Образ міста – наукового осередку в уявленнях археологічної спільноти Києва 1920 – 30-х рр.: постановка проблеми.

Палієнко Сергій Володимирович, к. і. н., н. с., Національний військово-історичний музей, Київ.

Усна історія київського осередку теоретичної археології (друга половина 1970-х – початок 1990-х).

Бузько Олександра Вікторівна, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Епістолярна спадщина в персональних архівах: виклики сьогодення.

Борисов Артем Вадимович, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Пороська археологічна експедиція ІА НАН України: історія та результати досліджень.

Кривошея Ігор Іванович, к. і. н., професор; *Кривошея Ірина Іванівна*, д. і. н., професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань.

Витоки археологічного дослідження Уманщини (XIX – початок XX ст.)

16:30 – 17:00 кава-брейк.

17:00 – 18:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *В. В. Павлова*.

Чабанюк Владислав Васильович, директор, Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура», с. Легедзине, Черкаська обл.

Наукові фонди державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура».

Дмитренко Наталя Михайлівна, завідувач відділу, Ніжинський краєзнавчий музей ім. І. Спаського, Ніжин.

Історія формування археологічної збірки Ніжинського краєзнавчого музею імені І. Спаського.

Черкаська Дар'я Володимирівна, к. і. н., Центр Археології університету Стаффордширу, Стаффордшир, Велика Британія.

Війна та археологія: до історії долі археологічних колекцій у Києві під час II світової війни.

18:30 – 19:00 підсумкове обговорення роботи секції.

19:00 вечеря.

25 листопада

Доповідь 15 хв. Запитання та обговорення – 5 хв.

9:00 – 10:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *Д. Л. Тесленко*.

Луняк Євген Миколайович, д. і. н., професор, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Ніжин.

Археологічні студії в Україні Жозефа де Бея на рубежі XIX – XX ст.

Бонь Олександр Іванович, к. і. н., доцент, Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ.

Олекса Петрович Новицький і XIV Археологічний з'їзд у Чернігові.

Чуєва Катерина Євгенівна, генеральний директор, Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Київ.

Деякі нові дані до біографії Ф. М. Штігельман (1913/1914 – 1992).

10:30 – 10:45 кава-брейк.

10:45 – 12:00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *О. І. Бонь*.

Ситник Олександр Миколайович, д. і. н., доцент, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького, Мелітополь.

Василь Ляскоронський як археолог.

Ясновська Людмила Василівна, к. і. н., доцент, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігів.

Жінки-археологи – дослідниці минувшини Чернігівщини (початок ХХ ст.).

Тесленко Дмитро Леонідович, к. і. н., с. н. с., ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Дніпро.

Personalakt: особова справа професора М. Міллера у СС «Аненербе».

Секція: АРХЕОЛОГІЯ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ

24 листопада

Доповідь 15 хв. Запитання та обговорення – 5 хв.

9:00–11:00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: В. П. Чабай.

Степанчук Вадим Миколайович, д. і. н., пров. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Початкові етапи поширення людини в західному сегменті Східноєвропейської рівнини: нові данні та інтерпретації.

Чабай Віктор Петрович, д. і. н., член-кореспондент НАН України, директор, Інститут археології НАН України, Київ.

Мікок сходу та заходу: техніко-типологічна характеристика.

Кулаковська Лариса Віталіївна, к. і. н., с. н. с., завідувач відділу; *Усик Віталій Іванович*, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ. *Нігст Філін*, PhD, Кембриджський університет, Кембридж, Велика Британія. *Езартс Поль*, професор, Королівський інститут природничих наук Бельгії, Брюсель, Бельгія. *Пірсон Стефан*, PhD, Державна служба культурної спадщини Валонії, Жамб, Бельгія. *Герасименко Наталія Петрівна*, д. і. н., професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ. **Левалузький техно-комплекс долини Дністра.**

Вотякова Оксана Леонідівна, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Техніко-типологічний аналіз матеріалів середньопалеолітичної стоянки Рубань.

11:00–11:30 кава-брейк

11:30–14:00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: В. П. Чабай.

Нездолій Олександр Іванович, м. н. с.; *Ветров Денис Олександрович*, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ. *Озеров Петро Іванович*, завідувач, Музей історії м. Новомиргород.

Нова палеолітична стоянка Виклине 3 на Кіровоградщині.

Усик Віталій Іванович к. і. н., с. н. с.; *Кулаковська Лариса Віталіївна*, к. і. н., с. н. с., завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ. *Нігст Філін*, PhD, Кембриджський університет, Кембридж, Велика Британія. *Герасименко Наталія Петрівна*, д. і. н., професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ.

Королево II. Нові перспективи в хронології верхнього палеоліту Закарпаття.

Ситник Олександр Степанович, д. і. н., професор, с. н. с.; *Коропецький Руслан Романович*, к. і. н., м. н. с., Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів.

Верхньопалеолітична стоянка Куличівка: підсумки досліджень.

Maier Andreas / Маєр Андреас, PhD, асоційований професор, Інститут праісторії Університету Ерлангена-Нюрнберга, Нюрнберг-Ерланген, Німеччина. *Stupak Dmytro / Ступак Дмитро*, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

On the typological and technological integrity of allegedly mixed assemblages in NW-Ukraine at around 30,000 cal BP.

Ветров Денис Олександрович, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ.
Граветські стоянки Центральної України: результати та перспективи дослідження.

Васильєв Павло Михайлович, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ. *Беляєва Валентина Іванівна*, к. і. н., доцент, Санкт-Петербурзький державний університет, Санкт-Петербург, Росія. *Демей Летиція*, PhD, н. с., Національний музей природознавства, Париж, Франція.

Дослідження верхньопалеолітичних стоянок поблизу с. Пушкарі.

14:00 – 15:00 обід.

15:00 – 16:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *Л. В. Кулаковська*.

Кротова Олександра Олександрівна, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.
Кістяні знаряддя праці Амвросіївської стоянки (виготовлення, використання, просторовий аналіз).

Чабай Віктор Петрович, член-кореспондент НАН України, д. і. н., директор; *Ступак Дмитро Вікторович*, к. і. н., н. с.; *Весельський Андрій Павлович*, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ. *Дудник Діана Валентинівна*, лаборант, ДП «НДЦ «Охорона археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ.

Характеристика процесу акумуляції 2 культурного шару верхньопалеолітичної стоянки Бармаки.

Гаскевич Дмитро Леонідович, к. і. н., н. с., *Кононенко Олеся Миколаївна*, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Нові верхньопалеолітичні місцезнаходження в лісостеповому Буго-Дністер'ї (попереднє повідомлення).

Цеунов Ігор Андрійович, старший архівіст Наукового архіву, Інститут археології НАН України, Київ.

Методика розкопок широкими площами у радянській археології 1920–1930-х рр.: запозичення із Заходу чи місцевий винахід?

Яненко Вадим Олександрович, к. б. н., н. с., Національний науково-природничий музей НАН України, Київ.

Остеологічні колекції археологічних місцезнаходжень у фондах Національного науково-природничого музею НАН України: ігнорувати не можна досліджувати.

16.30 – 17.00 кава-брейк.

17:00 – 18:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *Л. В. Кулаковська*.

14

Піструїл Ігор Володимирович, к. і. н., н. с.; *Главенчук Алла Володимирівна*, бібліотекар, Одеський археологічний музей НАН України.

Дослідження верхньопалеолітичної стоянки Анетівка 1.

Главенчук Алла Володимирівна, бібліотекар; *Піструїл Ігор Володимирович*, к. і. н., н. с., Одеський археологічний музей НАН України.

Дослідження пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2.

Васильєв Павло Михайлович, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ; *Хоптинцев Іван Миколайович*, с. н. с., Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, Київ. *Ткач Віталій Вікторович*, заступник голови, Міжрегіональна громадська наукова організація «Дубенський археологічний осередок», Дубно.

Розвідки на палеолітичних пам'ятках Рівненської області у 2018 році.

Сніжко Ірина Анатоліївна, к. і. н., доцент, Харківський національний університет ім. В. Каразіна, Харків. *Бабенко Леонід Іванович*, с. н. с., Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків.

Дослідження стоянки верхнього палеоліту біля с. Кам'янка на Харківщині.

Кононенко Олеся Миколаївна, м. н. с.; *Кулаковська Лариса Віталіївна*, к. і. н., завідувач відділу; *Усик Віталій Іванович*, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ. *Нігст Філіп*, PhD, Кембриджський університет, Кембридж, Велика Британія. *Езартс Поль*, професор, Королівський інститут природничих наук Бельгії, Брюссель, Бельгія. *Пірсон Стефан*, PhD, Державна служба культурної спадщини Валонії, Жамб, Бельгія.

Верхньопалеолітична стоянка Кормань 9.

Москаленко Олександр Юрійович, к. і. н., доцент, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя.

Набуття матеріалознавчого досвіду палеолітичною людністю України.

18:30 – 19:00 підсумкове обговорення роботи секції.

19:00 вечеря.

25 листопада

9:00 – 10:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *Л. Л. Залізник*.

Сминтина Олена Валентинівна, д. і. н., професор, завідувач кафедри, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Одеса.

Адаптація людини до змін берегової лінії Чорного моря на рубежі плейстоцену та голоцену: попередні результати міждисциплінарних досліджень.

Потехіна Інна Дмитрівна, к. і. н., завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ.

Археогенетичні дослідження населення епох неоліту – раннього енеоліту в Україні: результати і перспективи.

Родрігес Руслан Рейнальдович, м. н. с., Інститут молекулярної біології і генетики НАН України, Київ.

Молекулярна археологія: підхід молекулярної біології до задач археології.

Залізник Леонід Львович, д. і. н., професор, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ.

Мезолітичні мисливці Надпоріжжя за матеріалами поселення Огринь 8.

Михайлова Наталія Ремівна, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Дитячі поховання Маріупольського могильника в європейському контексті: питання інтерпретації.

Манько Валерій Олександрович, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Поняття «культурно-історична область неоліту».

10:30 – 10:45 кава-брейк.

10:45 – 12:00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *Л. Л. Залізник*.

Гаскевич Дмитро Леонідович, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Ендо Ейко, Університет Мейджі, Токіо, Японія. *Насу Хіро*, Університет наук Окаями, Окаяма, Японія. *Яневич Олександр Олександрович*, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Нові дані про землеробство в неоліті України за результатами використання Replica-SEM методу.

Ногін Євген Володимирович, к. і. н., с. н. с., Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігів.

Дослідження неоліту басейну р. Снов у 2016 – 2018 рр.

Кіосак Дмитро Володимирович, к. і. н., доцент, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса.

Розкопки стратифікованої стоянки Мельнична Круча.

Секція: АРХЕОЛОГІЯ ЕНЕОЛІТУ — БРОНЗОВОГО ВІКУ

24 листопада

Доповідь 15 хв. Запитання та обговорення – 5 хв.

9:00 – 11:00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *В. В. Отрощенко.*

Корвін-Піотровський Олексій Генріхович, к. і. н., вчений секретар, Інститут археології НАН України, Київ.

До методу реконструкції поселенських структур.

Корвін-Піотровський Олексій Генріхович, к. і. н., вчений секретар; Овчинников Едуард Вікторович, к. і. н., с. н. с.; Черновол Дмитро Костянтинівич, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ. Чабанюк Владислав Васильович директор, Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура», с. Легедзине, Черкаська обл.

Комплекс «Сім'я гончара» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки.

Теліженко Сергій Анатолійович, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ.
Оленівка – енеолітичне поселення зі скупченням мушель на півострові Тарханкут.

Черновол Дмитро Костянтинівич, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.
Демографічні та соціальні реконструкції поселення трипільської культури етапу VI Ожеве-острів.

Овчинников Едуард Вікторович, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Нові трипільські матеріали з багатошарової пам'ятки Семенів-Зеленче.

Черновол Дмитро Костянтинівич, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.
Металообробна майстерня трипільської культури у м. Кам'янець-Подільський.

Радомський Іван Сергійович, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.
Колективна обробка кременю в одній зі споруд поселення Ожеве-острів трипільської культури етапу VI.

Желага Дмитро Ігорович, аспірант, Інститут археології НАН України, Київ.
Антропоморфні та зооморфні зображення з нових матеріалів поселення Бернашівка в контексті інших ранньотрипільських пам'яток Середнього Подністров'я.

Шатіло Людмила Олександрівна, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Кераміка з гончарних горен, розкопаних на поселенні Тальянки в 2013–2014 рр.

Шатіло Людмила Олександрівна, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ. Хофманн Роберт, PhD, Університет Христіана Альбрехта, Кіль, Німеччина.
Нео- та енеолітичні моделі будівель Південно-Східної та Східної Європи: використання та значення виробів.

11:00 – 11:30 кава-брейк.

11.30 – 14.00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *О. Г. Корвін-Піотровський*.

Ковальський Леонід Сергійович, лаборант, Інститут археології НАН України, Одеса.
Історіографія соціальних реконструкцій усатівської культури.

Іванова Світлана Володимирівна, д. і. н., пров. н. с., Інститут археології НАН України, Одеса.

Населення Північно-Західного Причорномор'я у пізньому енеоліті – ранньому бронзовому віці.

Пустовалов Сергій Жанович, д. і. н., професор, завідувач кафедри, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ.

Степова археологія України – погляд у майбутнє.

Клочко Віктор Іванович, д. і. н., професор, завідувач кафедри, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ.

Металеві сокири ямної та катакомбної культур України.

Сиволап Михайло Павлович, директор, Черкаський археологічний музей, Черкаси.

Система поселенських пам'яток ямної культури Середньої Наддніпрянщини.

14:00 – 15:00 обід.

15:00 – 16:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *В. І. Клочко*.

Отрощенко Віталій Васильович, д. і. н., професор, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ.

Періодизація бронзової доби України.

Сапожников Ігор Вікторович, д. і. н., пров. н. с., Інститут археології НАН України, Одеса. *Присяжнюк Олексій Миколайович*, к. і. н., доцент, Південноукраїнський Національний педагогічний університет ім. К. Ушинського, Одеса.

Кургани Ф. І. Кнауера та найбільші могили епохи бронзи Буджака та України.

Бровендер Юрій Михайлович, д. і. н., професор, Східноукраїнський Національний університет ім. Володимира Даля, Сіверськодонецьк.

Металовиробництво Дніпро-Донського регіону доби раннього металу: результати та перспективи досліджень.

Литвиненко Роман Олександрович, д. і. н., професор, завідувач кафедри, Донецький Національний університет ім. Василя Стуса, Вінниця.

Культурне коло Бабине: стан дослідженості й сучасні оцінки.

16:30 – 17:00 кава-брейк.

17:00 – 18:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *С. В. Іванова*.

Гершкович Яків Петрович, д. і. н., пров. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Порівняльний аналіз керамічних комплексів побутових та поховальних пам'яток бронзового – раннього залізного віку.

Корохіна Анастасія Вікторівна, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Бондарихинське поселення як еталонна пам'ятка однойменної культури.

Горбенко Кирило Володимирович, ст. викладач, Інститут історії та права Миколаївського державного університету ім. В. А. Сухомлинського, Миколаїв.

Розкопки укріпленого поселення доби фінальної бронзи Дикий Сад у 2018 році.

18:30 – 19:00 підсумкове обговорення роботи секції.

19:00 вечерея.

25 листопада

9:00 – 10:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: Ю. М. Бровендер.

Папанова Валентина Анатоліївна, к. і. н., доцент, Бердянський державний педагогічний університет, Бердянськ. *Тощев Геннадій Миколайович*, к. і. н., доцент, Запорізький Національний університет, Запоріжжя. *Каїра Федір Володимирович*, викладач ліцею, Бердянськ.

Дослідження курганів доби бронзи у Північному Приазов'ї.

Теліженко Сергій Анатолійович, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ. *Іваницький Володимир Романович*, пошукач, Інститут археології НАН України, Лисичанськ.

Дослідження Луганської археологічної експедиції у 2018 році.

Болтрик Юрій Вікторович, к. і. н., н. с., завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ. *Пробийголова Олексій Сергійович*, к. і. н., с. н. с., ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ. *Куштан Дмитро Павлович*, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Дослідження поселень доби бронзи поблизу Канева.

Куштан Дмитро Павлович, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Діяльність Черкаської експедиції в 2016 – 2018 роках.

10:30 – 10:45 кава-брейк.

10:45 – 12:00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: Я. П. Гершкович.

Джос Віктор Сергійович, завідувач відділу, Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила», Мирне, Запорізька обл.

Діяльність археологічної експедиції НІАЗ «Кам'яна Могила» в 2014 – 2018 рр.

Собчук Валентин Володимирович, н. с., ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Кропивницький.

Охоронні археологічні дослідження на Кіровоградщині в 2016 – 2018 рр.

Толкачов Юрій Іванович, завідувач відділу; *Осадчий Руслан Миколайович*, завідувач відділу; *Пономаренко Віталій Васильович*, н. с., Київський обласний центр захисту та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини, Київ.

Нововиявлені пам'ятки в урочищі «Сині Балки» на околиці м. Бориспіль.

Секція: ПЛЕМЕНА РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ І АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

24 листопада

Доповідь 15 хв. Запитання та обговорення – 5 хв.

9:00 – 11:00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: С. А. Скорий.

Каравайко Дмитро Володимирович, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Дослідження пам'яток раннього залізного віку на території Путивльського Посейм'я.

Крутілов Валерій Вікторович, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ. *Смирнов Олександр Ігорович*, ст. викладач, Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомилинського, Миколаїв.

Дослідження античного Борисфена (о. Березань).

Окатенко Віталій Миколайович, м. н. с., ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Харків.

Дослідження курганів скіфської доби у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі.

Буйських Алла Валеріївна, д. і. н., завідувач відділу, заступник директора по науковій роботі, Інститут археології НАН України, Київ.

Відкриття та дослідження Південного теменоса в Ольвії.

Крютченко Олексій Олександрович, аспірант, Інститут археології НАН України, Київ.

Про принципи оборони лісостепових городищ скіфського часу.

Івченко Андрій Валерійович, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Роботи на розкопі «Орієнт» некрополя Ольвії.

11:00 – 11:30 кава-брейк

11:30 – 14:00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: А. В. Буйських.

Гречко Денис Сергійович, к. і. н., с. н. с.; *Крютченко Олексій Олександрович*, аспірант, Інститут археології НАН України, Київ. *Ржевуська Софія Сергіївна*, студентка, Київський національний університет культури та мистецтва, Київ.

Основні результати досліджень Більської археологічної експедиції ІА НАНУ (2014 – 2018 рр.).

Чечуліна Ірина Олексіївна, лаборант, Інститут археології НАН України, Київ.

Аттичний чорнолаковий посуд закритого типу з Ольвії.

Задніков Станіслав Анатолійович, к. і. н., с. н. с., Музей археології Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, Харків.

Підсумки досліджень Більського городища у 2013 – 2018 роках.

Шевченко Тетяна Миколаївна, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Елліністичні ритуальні теракоти античних центрів Причорномор'я.

Шрамко Ірина Борисівна, к. і. н., доцент, директор, Музей археології Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, Харків.

Підсумки досліджень курганного некрополя Скоробір у 2013 – 2018 роках.

Новиченкова Марія Вікторівна, к. і. н., н. с., *Буйських Алла Валеріївна*, д. і. н., завідувач відділу, заступник директора по науковій роботі, Інститут археології НАН України, Київ.

Аквіли з Ольвії.

Корост Ігор Іванович, директор; *Шапорда Олег Миколайович*, головний зберігач; *Коротя Олексій Володимирович*, заступник директора з науково-екскурсійної діяльності, Історико-культурний заповідник «Більськ», Котельва.

Паспортизація об'єктів культурної спадщини Більського мікрорегіону.

Яніш Євгенія Юріївна, к. б. н., м. н. с., Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, Київ.

Результати визначення археозоологічних матеріалів з розкопок Ольвії у 2018 р. (за даними українсько-польського проекту).

14:00 – 15:00 обід.

15.00 – 16.30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *О. В. Симоненко*.

Болтрик Юрій Вікторович, к. і. н., завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ. *Пробийголово Олексій Сергійович*, к. і. н., с. н. с.; *Кармазіна Людмила Валентинівна*, н. с., ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ.

Городище на горі Лисуха.

Митківська Тетяна Іванівна, завідувач відділу, *Коваль Елеонора Захарівна*, пров. н. с., Національний науково-дослідний реставраційний центр України, Київ.

Ушкодженість археологічної кераміки з Ольвії: виявлення чинників та оцінка ризиків руйнівного процесу.

Сало Богдан Ярославович, м. н. с., НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України, Львів. *Шелехань Олександр Володимирович*, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ. *Назар Іван Іванович*, м. н. с.; *Ковальський-Білокрилий Янош Владиславович*, м. н. с., НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України, Львів.

Рятівні дослідження залишків кургану скіфського часу «Кладова Могила» у Вінницькій області.

Бондаренко Денис Володимирович, м. н. с., Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» НАН України, Миколаїв.

Антична пам'ятка Вікторівка І.

Болтрик Юрій Вікторович, к. і. н., завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ. *Ігначак Мартін*, д-р хаб., заступник директора з питань дидактичних, Університет ім. Адама Міцкевича, Познань, Польща. *Ліфантій Оксана Валентинівна*, к. і. н., с. н. с., Національний музей історії України, Київ. *Шелехань Олександр Володимирович*, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Обробка кістки та рогу на Северинівському городищі ранньоскіфського часу.

Семенова Аліса Аркадіївна, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Історія дослідження виробів з кістки та рогу з Ольвії.

16:30 – 17:00 кава-брейк.

17:00 – 18:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: Ю. В. Болтрик.

Могілов Олександр Дмитрович, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Поховальний обряд Світловодського могильника.

Смирнов Олександр Ігорович, ст. викладач, Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського, Миколаїв.

Нова антична пам'ятка Бондаревські джерела.

Скорий Сергій Анатолійович, д. і. н., завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ.

До культурно-хронологічної шкали кочівницьких старожитностей раннього залізного віку на півдні Кіровоградщини.

Смирнов Леонід Ігорович, фахівець, Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського, Миколаїв.

Охоронні дослідження на античному поселенні Велика Корениха III у 2016 – 2017 рр.

Болтрик Юрій Вікторович, к. і. н., завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ.

Усипальниці царів та «царські» кургани Скіфії.

Снитко Іван Олексійович, к. і. н., с. н. с., *Гребенников Віктор Борисович*, с. н. с., *Яценко Сергій Миколайович*, начальник інспекції, Державна інспекція по охороні пам'яток культури в Миколаївській області, Миколаїв.

Проблеми охорони та дослідження античних пам'яток Нижнього Побужжя.

18:30 – 19:00 підсумкове обговорення роботи секції.

19:00 вечеря.

25 листопада

9:00 – 10:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: О. Д. Могілов.

Твардецький Альфред, куратор, Музей народовий, Варшава, Польща.

Someresultsof Polishand Ukrainianinvestigationsin Olbia Pontica.

Фіалко Олена Євгенівна, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Місце та призначення зброї в поховальних комплексах скіфських жінок.

Герасімов В'ячеслав Євгенович, м. н. с., *Рейда Роман Миколайович*, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ. *Смирнов Олександр Ігорович*, ст. викладач, Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського, Миколаїв.

Розвідки Чорноморської міжнародної підводної археологічної експедиції ІА НАНУ в акваторії Кінбурнської коси та о. Тендрівська коса в 2018 р.

Шелехань Олександр Володимирович, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Греко-скіфська торевтика та скіфська клинкова зброя.

Сапожников Ігор Вікторович, д. і. н., пров. н. с., *Сінельников Олександр Сергійович*, м. н. с., Інститут археології НАН України, Одеса.

Знахідки амфор в Чорному морі біля Дунайських гирл.

Клочко Любов Степанівна, к. і. н., завідувач відділу, Музей історичних коштовностей – філіал Національного музею історії України, Київ.

Образ грифона в декорі скіфських костюмів.

10:30 – 10:45 кава-брейк.

10.45 – 12.00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *О. Є. Фіалко*.

Дзюладзе Олена Сергоївна, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ. *Сікоза Денис Миколайович*, заступник начальника, Обласна інспекція по охороні пам'яток історії та культури при Херсонській облдержадміністрації, Херсон. *Симоненко Олександр Володимирович*, д. і. н., пров. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Перспективні напрями досліджень пізньоскіфської культури Низового Дніпра.

Полідович Юрій Богданович, к. і. н., пров. н. с.; *Величко Євгенія Олександрівна*, с. н. с., *Білан Юрій Олександрович*, с. н. с., Музей історичних коштовностей України – філія Національного музею історії України, Київ.

Колекція виробів зооморфного мистецтва скіфського часу у фондовому зібранні МІКУ.

Болтрик Юрій Вікторович, к. і. н., завідувач відділу; *Куштан Дмитро Павлович*, к. і. н., с. н. с., *Фіалко Олена Євгеніївна*, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Нове сарматське поховання з Приазов'я.

Котенко Вікторія Володимирівна, к. і. н., пров. н. с., Національний музей-заповідник українського гончарства, Полтава.

Херсонський керамічний імпорт до Північно-Західного Причорномор'я.

Секція: АРХЕОЛОГІЯ РАННІХ СЛОВ'ЯН

24 листопада

Доповідь 15 хв. Запитання та обговорення – 5 хв.

9:00 – 11:00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: Р. В. Терпиловський.

Беленко Микола Миколайович, с. н. с.; Грицик Юрій Олександрович, зберігач; Колибенко Володимир Олександрович, с. н. с.; Осипенко Максим Сергійович, н. с., Національний музей історії України, Київ.

Археологічні роботи Національного музею історії України у 2018 році.

Марченко Олександр Володимирович, с. н. с.; Сиволап Михайло Павлович, директор, Черкаський міський археологічний музей Середньої Наддніпрянщини, Черкаси.

Матеріали першої половини I тис. н. е. у фондах Черкаського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини.

Башкатов Юрій Юрійович, м. н. с.; Бітковська Тетяна Володимирівна, лаборант, Інститут археології НАН України, Київ.

Дослідження поселення ранньоримського часу біля с. Івківці Черкаської області.

Жаров Георгій Вікторович, с. н. с., ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Чернігів; Терпиловський Ростислав Всеволодович, д. і. н., завідувач кафедри, Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Київ. Ігнатенко Ігор Михайлович, н. с., ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ.

Охоронні дослідження археологічних пам'яток Дніпровського Лівобережжя.

Шишкін Руслан Германович, к. і. н., доцент, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Київ. Петраускас Олег Валдасович, к. і. н., завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ. Бабенко Роман Вікторович, к. і. н., доцент, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Київ.

Досвід співпраці Лабораторії археологічних досліджень НПУ ім. М. П. Драгоманова з Інститутом археології НАН України.

11:00 – 11:30 кава-брейк

11:30 – 14:00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: Р. В. Терпиловський.

Скиба Андрій Володимирович, к. і. н., с. н. с.; Баранов В'ячеслав Ігорович, н. с.; Володарець-Урбанович Ярослав Володимирович, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ. Черниш Сергій Олександрович, н. с., ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ. Манько Валерій Олександрович, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ. Синиця Євген Валентинович, к. і. н., доцент, Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Київ.

Пастирське городище: дослідження внутрішніх оборонних ліній у 2017 – 2018 рр.

Кургіна-Коваленко Тамара Сергіївна, с. н. с., Черкаський обласний краєзнавчий музей, Черкаси.

Презентація пам'ятки археології Пастирського городища у експозиції Черкаського обласного краєзнавчого музею. Перспективи та розвиток.

Сілаєв Олександр Миколайович, м. н. с., НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України, Львів. Вашета Михайло Петрович, н. с., завідувач відді-

лу, Волинський краєзнавчий музей, Луцьк. *Льчишин Зоя Анатоліївна*, м. н. с., НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України, Львів.

Рятівні дослідження на об'єктах Локачинського газового родовища.

Петегирич Володимир Михайлович, н. с.; *Павлів Дмитро Юліанович*, м. н. с., Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів.

Забутий ранньосередньовічний скарб з України у Віденському Музеї історії мистецтв.

Черненко Олена Євгеніївна, к. і. н., доцент, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігів. *Кравченко Роман Миколайович*, аспірант, Інститут археології НАН України, Київ. *Луценко Роман Миколайович*, с. н. с., Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігів.

Новітні дослідження роменських пам'яток на території Чернігівської області.

14:00 – 15:00 обід

15.00 – 16.30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *Б. В. Магомедов*.

Милашевський Олександр Степанович, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Матеріали черняхівської культури з розкопок 2017 р. багатощарової пам'ятки біля с. Острів на Київщині.

Магомедов Борис Вікторович, д. і. н., пров. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.
Роботи 2008 – 2018 рр. на могильнику черняхівської культури біля с. Легедзине (Черкаська обл.).

Рейда Роман Миколайович, н. с., Інститут археології НАН України, Київ. *Гейко Анатолій Володимирович*, к. і. н., завідувач відділу, Інститут керамології Інституту народознавства НАН України, Опішня. *Санегін Сергій Вікторович*, с. н. с., Державний музей-заповідник А. С. Макаренка, с. Ковалівка, Полтавська обл.

Дослідження Шишацького могильника у 2013 – 2017 рр.

Петраускас Олег Валдасович, к. і. н., с. н. с., завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ. *Карлсен Ханс-Йорг*, завідувач кафедри, Інститут старожитностей ім. Генріха Шлімана університету Росток, Росток, Німеччина. *Милян Тарас Романович*, к. і. н., заступник директора, НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України, Львів. *Авраменко Мар'яна Олексіївна*, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Підсумки та перспективи археологічних досліджень унікальної виробничої факторії римського часу біля с. Комарів.

24

Погорілець Олег Григорович, директор, Державний історико-культурний заповідник «Межибіж», Меджибіж. *Надвірняк Олександр Васильович*, координатор проекту «TerraAmadociae», Хмельницький.

Нові надходження пізньоримських імпортованих фондів Державного історико-культурного заповідника «Межибіж».

16:30 – 17:00 кава-брейк

17:00 – 18:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *Б. В. Магомедов*.

Гопкало Оксана Вікторівна, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Макро-, мікрорегіональні та локальні особливості костюму носіїв культури Черняхів – Синтана-де-Муреш.

Рудич Тетяна Олександрівна, д. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.
Краніологічний матеріал з розкопок могильника черняхівської культури Попівка.

18:30 – 19:00 підсумкове обговорення роботи секції.

19:00 вечеря.

Секція: АРХЕОЛОГІЯ ДАВНЬОЇ РУСИ, ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ

24 листопада

Доповідь 15 хв. Запитання та обговорення – 5 хв.

9:00–11:00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *О. П. Моця.*

Казаков Андрій Леонідович, к. і. н., с. н. с.; Рижий Віталій Васильович, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ; Булах Олександр Борисович, н. с., Лівобережна експедиція Інституту археології НАН України, Чернігів.

Науково-рятивні дослідження в Чернігові у 2015–2018 рр.

Моця Олександр Петрович, член-кореспондент, професор, д. і. н., завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ. Скороход В'ячеслав Миколайович, к. і. н., ст. викладач, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігів.

Виповзів: 10 років досліджень.

Веремейчик Олена Михайлівна, к. і. н., доцент, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігів. Бондар Олександр Миколайович, к. і. н., с. н. с., Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського, Чернігів.
Любеч у X–XVIII ст. (за матеріалами досліджень 2013–2018 рр.).

Кедун Іван Станіславович, к. і. н., доцент, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Ніжин.

Новгород-Сіверський у світлі останніх археологічних відкриттів.

Черненко Олена Євгеніївна, к. і. н., доцент, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігів. Новик Тетяна Григорівна, н. с., Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Чернігів. Луценко Роман Миколайович, с. н. с., Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігів.

Новітні архітектурно-археологічні дослідження на Чернігово-Сіверщині.

Пуголовко Юрій Олександрович, к. і. н., н. с., Інститут керамології Інституту народознавства НАН України, Полтава.

Нові дослідження Глинського археологічного комплексу.

Івакін Всеволод Глібович, к. і. н., ст. н. с., завідувач відділу; Баранов В'ячеслав Ігорович, н. с.; Бібіков Дмитро Валентинович, м. н. с.; Зоценко Іван Володимирович, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ. Сорокун Андрій Анатолійович, м. н. с., Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України, Біла Церква.

Середньовічний балтський могильник на Пороссі (за результатами археологічних досліджень 2017–2018 рр.).

11:00–11:30 кава-брейк

11:30–14:00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *О. П. Моця.*

Бібіков Дмитро Валентинович, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.
Поховальні пам'ятки давньоруського Вишгорода: підсумки та перспективи дослідження.

Ієвлев Михайло Михайлович, к. і. н.; *Петраускас Андрій Валдасович*, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ; *Тимошенко Василь Іванович*, к. і. н., директор, Малинський краєзнавчий музей, Малин, Житомирська обл.
Дослідження стародавнього Малина.

Павленко Сергій Васильович, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.
Овруцька середньовічна індустрія пірофілітового сланцю.

Панишко Сергій Дмитрович, к. і. н., доцент, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк.
Історичні реконструкції на основі археологічних досліджень середньовічного Володимира впродовж 2010 – 2013 років.

Филипчук Андрій Михайлович, заступник директора з наукової роботи, Комунальний заклад Львівської обласної ради «Адміністрація історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ», Львів.
Роботи Пліснеської археологічної експедиції у 2014 – 2018 рр.

Ситий Юрій Миколайович, с. н. с., Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігів.
Матеріали другої половини XIII ст. у Батурині та Седневі Чернігівської області.

Капустін Кирило Миколайович, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ.
До питання розвитку поселенської агломерації Городська (за матеріалами розвідок 2017 р.).

14:00 – 15:00 обід.

15:00 – 16:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *Л. І. Виногородська*.

Виногородська Лариса Іванівна, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.
Замок у формуванні і розвитку міст і містечок Центрального і Східного Поділля XIV – XVI ст. (за історико-археологічними даними).

Погоржельська Ірина Володимирівна, н. с., ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ.

Проблеми реконструкції і атрибуції археологічного текстилю.

Нечитайло Павло Олександрович, к. і. н., с. н. с., ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Кам'янець-Подільський.
Археолого-архітектурні дослідження в м. Кам'янці-Подільському у 2016 – 2018 рр.

Толкачов Юрій Іванович, завідувач відділу, Київський обласний центр захисту та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини, Київ. *Купрій Сергій Олександрович*, реставратор, ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ.

До питання про використання арбалетів в Україні XIV – XVI ст. за даними досліджень у Меджибожі.

Ягодинська Марина Олександрівна, к. і. н., директор, Тернопільський обласний центр охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини, Тернопіль.
Охоронні дослідження замків та історичних міст Тернопільщини.

Строценъ Богдан Степанович, к. і. н., с. н. с., ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Тернопіль.

Роль археологічних досліджень у вивченні історії пізнього середньовіччя Тернопільщини (за матеріалами розкопок Тернопільського замку у 2017–2018 рр.).

Парацій Володимир Михайлович, завідувач відділу, Державний історико-архітектурний заповідник у м. Бережани, Бережани.

Археологічні дослідження Бережанського замкового комплексу: традиції і перспективи, понятійний та нормативний аспекти.

Баюк Віктор Геннадійович, заступник директора з наукової роботи, Державний історико-культурний заповідник у місті Луцьку, Луцьк.

Археологічні роботи в державному історико-культурному заповіднику м. Луцька.

Войтюк Олексій Петрович, м. н. с., ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Рівне.

Дослідження дерево-земляних укріплень доби середньовіччя та модерного часу Рівненської області у 2018 р.

16:30 – 17:00 кава-брейк.

17:00 – 18:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор *Л. І. Виногородська*.

Лазурко Остап Романович, магістр, пров. н. с., Державний історико-культурний заповідник у м. Белзі, Львів.

Історична топографія Белза XI – XIX ст.

Гринчишин Богдан Володимирович, н. с., Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Винники, Львівська обл. *Конопля Віталій Михайлович*, м. н. с., Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів. *Сидорович Володимир Зіновійович*, аспірант, Львівський національний університет ім. І. Франка, Львів. *Стеблій Наталія Ярославівна*, к. і. н., доцент, директор, Інститут археології Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів.

Археологічні дослідження в урочищі Млинівці поблизу Винник Львівської області у 2018 році.

Козак Олександра Деонізіївна, к. і. н., с. н. с.; *Могилов Олександр Дмитрович*, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ. *Полтавець Василь Іванович*, к. і. н., генеральний директор, Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», Чигирин.

Досвід археолого-антропологічного дослідження масового захоронення: яма з черепами на Замковій горі у м. Чигирині.

Тесленко Дмитро Леонідович, к. і. н., с. н. с.; *Шалобудов Володимир Миколайович*, науковий консультант; *Якімова Ірина Володимирівна*, к. і. н., с. н. с., ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Дніпро.

Садиба другої половини XVII ст. містечка Стара Самарь.

Петраускас Андрій Валдасович, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ. *Хададова Марина Володимирівна*, ст. викладач, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир.

Експериментальна археологія та дослідження середньовічних гідротехнічних споруд.

Шніцар Микола Григорович, м. н. с. НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України, Львів; *Лазурко Остап Романович*, пров. н. с., Державний історико-культурний заповідник у м. Белзі, Львів.

Колодязі м. Львова в пізньому середньовіччі та новий час.

Горбаненко Сергій Анатолійович, к. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ; *Толкачов Юрій Іванович*, завідувач відділу, Київський обласний центр захисту та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини, Київ.

Збіжжя з Меджибожа.

18:30 – 19:00 підсумкове обговорення роботи секції.

19:00 вечеря.

25 листопада

9:00 – 10:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *О. П. Моця*.

Підсекція: Проблеми археології Ніжина і Ніжинщини.

Пархоменко Олексій Геннадійович, завідувач відділу, Ніжинський краєзнавчий музей імені І. Спаського, Ніжин.

Результати роботи цільової програми для проведення археологічних досліджень в Ніжині 2017 – 2021 рр.

10:30 – 10:45 кава-брейк.

10:45 – 12:00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *О. П. Моця*.

Лицевич Ярослав Олександрович, н. с., Ніжинський краєзнавчий музей ім. І. Спаського, Ніжин. *Кедун Іван Станіславович*, к. і. н., доцент, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Ніжин.

Археологічні дослідження Ніжина та його околиць за останні п'ять років.

Гребенніков Ігор Олександрович, директор, Центр туризму і краєзнавства учнівської молоді Управління освіти Ніжинської міської ради, Ніжин.

Археологічні спостереження під час проведення краєзнавчих походів Центру туризму і краєзнавства учнівської молоді Управління освіти Ніжинської міської ради.

Секція: КИЇВ І СХІДНИЙ СВІТ

24 листопада

Доповідь 15 хв. Запитання та обговорення – 5 хв.

9:00 – 11:00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: В. Г. Івакін.

Івакін Гліб Юрійович[†], д. і. н., член-кореспондент НАН України; *Баранов В'ячеслав Ігорович*, н. с.; *Івакін Всеволод Глібович*, к. і. н., завідувач відділу; *Зоценко Іван Володимирович*, м. н. с.; *Бібіков Дмитро Валентинович*, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ. *Оленич Андрій Миколайович*, м. н. с., співробітник «Архітектурно-археологічної експедиції», Інститут археології НАН України, Київ.

Науково-рятивні дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ у 2014 – 2018 рр.

Козловський Аркадій Олександрович, с. н. с., к. і. н.; *Крижановський В'ячеслав Олегович*, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Археологічні дослідження останніх років на території Верхнього Києва.

Козюба Віталій Костянтинівич, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Нові пам'ятки Києва X – XVIII ст. (матеріали до археологічної карти).

Сушко Аліна Олександрівна, к. і. н., співробітник «Архітектурно-археологічної експедиції», Інститут археології НАН України, Київ.

Керамічні дитячі іграшки за археологічними матеріалами Києва.

11:00 – 11:30 кава-брейк

11:30 – 14:00 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: В. К. Козюба.

Махота Олена Олегівна, лаборант, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.

Аналіз плінфи оборонних мурів XII ст. Києво-Печерського монастиря (за даними розкопок 1951 – 2018 рр.).

Івакін Гліб Юрійович[†], д. і. н., член-кореспондент НАН України; *Івакін Всеволод Глібович*, к. і. н., завідувач відділу, *Баранов В'ячеслав Ігорович*, н. с., *Оленич Андрій Миколайович*, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Нові археологічні дослідження в Печерському районі міста Києва (вул. Цитадельна, 3).

Бобровський Тимур Анатолійович, к. і. н., с. н. с., Національний заповідник «Софія Київська», Київ. *Козюба Віталій Костянтинівич*, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ. *Стріхар Максим Миколайович*, м. н. с., Національний заповідник «Софія Київська», Київ.

Археологічні дослідження 2013 – 2018 рр. у садибі Софійського собору у м. Києві.

Чміль Леся Володимирівна, к. і. н., н. с.; *Козюба Віталій Костянтинівич*, к. і. н., н. с., Інститут археології НАН України, Київ. *Оленич Андрій Миколайович*, м. н. с. співробітник «Архітектурно-археологічної експедиції», Інститут археології НАН України, Київ. *Чекановський Андрій Анатолійович*, м. н. с.; *Починок Ельвіра Юріївна*, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Нові результати дослідження пам'яток середньовічного та нового часу на півночі Київського Полісся.

Готун Ігор Анатолійович, к. і. н., н. с., *Казимір Олександр Миколайович*, м. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Феномен сільських передмість Києва.

Колибенко Олександр Володимирович, к. і. н., професор, заступник генерального директора з наукової роботи, *Прядко Олександр Олегович*, завідувач сектора, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Переяслав.

До проблеми християнізації переяславських торків.

Беліменко Андрій Олександрович, керівник гуртка «Археологічне краєзнавство» КЗ «Харківська обласна станція юних туристів», пошукач, ХНУ ім. В. Н. Каразіна, Харків.

Загальна характеристика використання джерельних баз при виготовленні поховального інвентарю Сухогомільшанського могильника.

14:00 – 15:00 обід.

15:00 – 16:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор *В. Г. Івакін*.

Доповіді:

Юрченко Анна Володимирівна, н. с., КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна», Чугуїв.

Поселення другої половини I тис. н. е. в верхів'ях Сіверського Донця: стан вивченості та перспективи досліджень.

Харламова Аліна Олександрівна, аспірантка, ХНУ ім. В. Н. Каразіна; н. с., Музей археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, Харків.

Середньовічна кам'яна скульптура раннього типу на теренах східноєвропейських степів (за матеріалами Середнього Подінців'я).

Біляєва Світлана Олександрівна, д. і. н., с. н. с., Інститут археології НАН України, Київ.

Фортеця Тягин у системі історико-культурних взаємин: від Балтії до Північного Причорномор'я.

Губрієнко Павло Сергійович, аспірант, м. н. с., ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України», Інститут археології НАН України, Дніпро.

Ключові проблеми вивчення старожитностей кочівників XI–XIV ст.: історіографічний аспект

16:30 – 17:00 кава-брейк.

17:00 – 18:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Модератор: *В. К. Козюба*.

30

Квітковський Віктор Ігоревич, викладач, КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР, Харків; *Свистун Геннадій Євгенович*, м. н. с., ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Харків.

Ординські старожитності Кицівського селища на Харківщині.

Сапожников Ігор Вікторович, д. і. н., пров. н. с., Інститут археології НАН України, Одеса.

Татарбунарський замок: археологія та історія.

Козир Ірина Анатоліївна, к. і. н., доцент, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, Кропивницький.

Кераміка та керамічне виробництво золотоординського міста на р. Синюха.

Шевченко Ігор Володимирович, н. с.; *Лук'яненко Юрій Анатолійович*, Музей історії Долинського району, Кривий Ріг.

Наскельний малюнок «Плесовитого каменя» та жертovníк на березі р. Бокова в Кіровоградській області.

18:30 – 19:00 підсумкове обговорення роботи секції.
19:00 вечеря.

25 листопада

10:00 – 11:30 ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ. Презентація видань.

Тараненко Сергій Пантелійович, к. і. н., завідувач науково-дослідного сектора; *Мисько Юлія Володимирівна*, к. і. н., доцент, пров. н. с., *Зажигалов Олексій Валерійович*, інженер, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Київ.
Презентація наукової колективної монографії: «Археологічна карта Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника».

Кедун Іван Станіславович, доцент, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя; *Пархоменко Олексій Геннадійович*, завідувач відділу, Ніжинський краєзнавчий музей імені І. Спаського.

Презентація монографії «Ніжин археологічний».

Водотика Тетяна Сергіївна, к. і. н., н. с., Інститут історії України НАН України, шеф-редактор журналу «Місто: історія, культура, суспільство».

Презентація журналу «Історія, культура, суспільство» як майданчик для міських археологічних студій».

АРХЕОЛОГІЧНА ІНФОРМАЦІЯ (створення, обробка, аналіз, візуалізація, використання)

М. Беленко, В. Колибенко

КАРТОГРАФУВАННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ НОВОМИРГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ОДИН З РЕЗУЛЬТАТІВ РОЗВІДОК ЕКСПЕДИЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Однією з ключових цілей, що постали перед експедицією НМІУ під час розвідок 2017–2018 рр. було картографування вже відомих та нововідкритих пам'яток археології. Територія досліджень була обмежена правим берегом р. Велика Вись, та притоками, як р. Турія, Гептурка та іншими. В процесі розвідок було обстежено 32 пам'ятки та 13 курганів. Частина археологічних пам'яток були відомі, завдяки дослідженням С. Гамченка у 1920-і рр., О. Цвек і П. Озерова у 1980-х рр. та роботам експедиції Києво-Могилянської академії на початку XXI ст.

Локалізація на місці була ускладнена низкою причин – неточністю опису в прив'язках пам'яток, зміною або зникненням частин населених пунктів, зміною берегів річок. Okремо варто згадати руйнацію частини пам'ятки Андріївка 1 завдяки функціонуванню цегельного заводу.

У процесі картографування з використанням GPS-приймача та послідууючої обробки отриманої геоінформації було створено декілька типів карт. В першу чергу – топографічну з нанесеними розташуваннями пам'яток. Також карти на основі супутникових знімків, що дозволило здійснити візуальне обстеження та окреслити перспективні для продовження дослідження ділянки. Okремо було створено певну хронлогічну модель заселення мікрорегіону в різні періоди часу, а за допомогою доступної моделі рельєфу – схему просторового розташування пам'яток археології.

На нашу думку, важливим є створення можливості систематизації та обміну наявною інформацією, що дозволило б в теорії допомогти як з картографуванням та обліком пам'яток археології, так і потенційно в пам'яткоохоронній діяльності. Сподіваємось що послідууючі польові роботи та опрацювання здобутої інформації дозволять поглибити вивченість регіону та зробити його частиною археологічної карти України.

О. Білинський

ВИКОРИСТАННЯ ГІС У ВИВЧЕННІ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА СЕЙМІ

Наразі у Посеймі відомо 261 пам'ятка скіфського часу, усі вони належать до поселенських структур. Із загальної кількості, 160 – є пам'ятками лісостепового населення, 58 – юхнівської культури. Інші належать до однієї з перерахованих груп, проте не мають точного культурного визначення.

Для вивчення системи заселення регіону, використовувалася триступенева система об'єднання пам'яток, критерієм для якої був діапазон мінімальних відста-

ней між пам'ятками. У ньому виділено три основних злами: 831, 3325 та 10749 м. Ці три показники були покладені в основу об'єднання пам'яток у населені пункти (НП), агломерації та мікрорегіони відповідно. Таким чином утворилося 110 НП, 64 агломерації та 18 мікрорегіонів.

Одним із завдань цього аналізу була перевірка тези про синхронність або асинхронність пам'яток скіфського часу та юхнівської культури у регіоні. З-поміж 25 двошарових пам'яток, 10 увійшли до НП утворених одношаровими та 15 до агломерацій. За аналізом ресурсної зони (РЗ) пам'яток, лише три одношарові юхнівські НП мали власні РЗ, які не перекривалися РЗ пам'яток скіфського часу, отже їх одночасне існування мало ймовірне.

Аналіз господарства проводився через вивчення топографічних умов. Для цього навколо кожної з них були створені буфери діаметром 5 км, які у разі перетину із річками обмежувалися їх береговими лініями, а у разі перетину між собою розділялися полігонами Тіссена. Аналіз здійснювався на базі цифрових моделей поверхні SRTM-30. У середині кожного буферу зчитувалися поміри висот, які візуалізувалися у вигляді гістограм, що демонструють наявність площ із різними висотами всередині ресурсної зони пам'ятки. Далі такі гістограми розподілялися на групи в залежності від наявності або відсутності доступу до певних ландшафтів. У більшості випадків переважали низинні ландшафти, наступними були пам'ятки із однаковим доступом до вододільних та низинних ділянок, найменше пам'яток із орієнтацією на високі плато.

В. Бітковський

АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА У МІСТОБУДІВНІЙ ДОКУМЕНТАЦІЇ

За умов швидких та значних змін в землекористуванні, нормативній документації, масового утворення об'єднаних територіальних громад контроль за станом та відстеження руйнації пам'яток археології став майже не можливим. Широко відомими інструментами збереження археологічних об'єктів є археологічна експертиза, попередня суцільна розвідка з картографуванням всіх виявлених об'єктів за зразком польської AZP.

Одним з системних інструментів може стати містобудівна документація, а саме історико-архітектурні опорні та генеральні плани населених пунктів. Така документація створюється масово (у зв'язку з утворенням об'єднаних територіальних громад), може включати широкі дані і накладати значні обмеження (зокрема археологічного контролю) на території не взятих на облік археологічних об'єктів. Для історичних населених місць при цьому обов'язковим є створення історико-архітектурних опорних планів. У цьому блоці визначаються не тільки пам'ятки, а й можливі місця їх виявлення, охоронні зони, обмеження та зобов'язання власників та користувачів земель. Таким чином саме історико-архітектурний опорний план стає основним функціональним інструментом в збереженні археологічної спадщини. Проблема полягає в тому, що закон не зобов'язує проектувальника робити план зонування території у складі генерального плану, лише рекомендує.

Слід зазначити, що при розробці (наданні зауважень) містобудівної документації археологічна спадщина має бути не лише збережена, а й подані рекомендації щодо її використання — туристичного, освітнього, наукового тощо. Шляхи можуть бути різні — від позначення пам'яток на території охоронними дошками до музеєфікації та створення науково-освітнього комплексу. Така соціалізація пам'яток значно більше сприяє їх збереженню, ніж повна консервація та закриття від не фахівців.

А. Борисов

ПРОЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОРОССЯ: ЗАВДАННЯ, СТРУКТУРА, НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ

У доповіді здійснено огляд структури проекту дослідження давньоруського Поросся. Підсумовано результати роботи кількох його напрямків. Окреслено основні джерела інформації, методики її збору, накопичення, зберігання та обміну. Подано синтетичну модель просторової структури давньоруського Поросся за результатами функціонування проекту. Окреслено можливі варіанти розвитку проекту як дослідницької структури.

Т. Борисова, А. Борисов

ПОШИРЕННЯ ДОСЛІДНИЦЬКИХ ДАНИХ В АРХЕОЛОГІЇ: ПРАКТИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ (презентація результатів опитування)

У доповіді буде представлено результати опитування українських археологів, проведеного у жовтні – листопаді 2018 р. Метою опитування було з'ясування досвіду українських археологів зі створення, зберігання та поширення дослідницьких даних. Одним з завдань дослідження було з'ясування викликів та перепон з якими зустрічаються дослідники та дослідниці у щоденній практиці управління даними.

Дослідницькі дані (researchdata) – це інформація, створена під час проведення досліджень (тексти, таблиці, щоденники, карти, 3D-об'єкти, зображення, фото та ін.), прийнята у науковому середовищі як необхідна для підтвердження результатів дослідження. Їх поширення – це процес надання доступу (персонального, за запитом, або публічного у відкритому чи обмеженому доступі в Інтернеті) до створених науковцем даних після завершення чи під час власного дослідження. Серед наукових бібліотек світу популярне впровадження сервісів, що допомагають окремим науковцям чи науковим колективам на різних етапах управління даними досліджень. Вони документують, описують, присвоюють метадані, допомагають із вибором способу та місця поширення даних. Аналіз результатів цього дослідження може слугувати підґрунтям для впровадження таких сервісів в Україні.

Варто зауважити, що це дослідження є одним із кроків для з'ясування об'єктивних параметрів інформаційного простору української археології, особливо зважаючи на перспективи долучити Україну до Європейської хмари відкритої науки.

Опитування проводилося серед академічних установ України, музеїв, університетів, а також представників інших українських установ, що займаються археологічними дослідженнями.

А. Волков

ПОШУК ТА ВИКОРИСТАННЯ НАЗЕМНИХ МАРКЕРІВ ПРИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДКАХ

Сучасні археологічні дослідження набувають все більш спрощених та універсальних рис завдяки широкому використанню сучасних технологічних інструментів. Одними з таких інструментів є безпілотні літальні апарати за допомогою яких можна досліджувати рельєф місцевості та при певних умовах виявляти й досліджувати археологічні об'єкти, які важко помітити та виявити на поверхні.

Інтерпретація аерофотознімків потребує комплексного підходу до аналізу фото. Замало лише спробувати знайти на світлині знайомі обриси курганів чи залишки від будівель. Археологічні деталі на рельєфі місцевості важко роздивитись на двомірній площині знімка, іноді лише після тривалого вивчення фото можна побачити щось цікаве, а подекуди це трапляється і зовсім випадково. Варто лише світлу лягти під певним кутом і на звичайній, нічим не примітній місцевості можуть з'явитися контури археологічного об'єкту, які раніше неможливо було помітити.

У цій доповіді буде висвітлено принципи зйомки з квадрокоптерів та пошук наземних археологічних об'єктів на прикладі пам'яток Національного заповідника «Хортиця». Також буде розглянуто принципи обробки отриманих фото та подальша робота з ними в спеціалізованих програмах.

В. Гнера

АЕРОФОТОГРАММЕТРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

На сьогоднішній день аерофотограмметрія (фотограмметрія на основі аерофотознімків, виконаних за допомогою дрона (квадрокоптера) є однією з найбільш надійних, економічних і точних методів збору інформації про об'єкт або територію, що активно використовується в геодезії, картографії, архітектурі, археології тощо.

З 2014 р. співробітники архітектурно-археологічної експедиції (ААЕ) Інституту археології НАН України активно застосовують аерофотограмметричний метод в археологічних дослідженнях на території Києва та Київської області.

Спираючись на накопичений досвід роботи з квадрокоптерами (2014—2018 рр.), було розроблено певний алгоритм послідовності використання аерофотозйомки для фотограмметричного опрацювання здобутої інформації. Таким чином: отримуємо фотоплани та 3D-моделі пам'яток, розкопів та окремих археологічних об'єктів (ям, споруд, поховань, курганів, фундаментів тощо); фіксуємо загальні види пам'яток археологічної спадщини; проводимо моніторинг.

Застосування аерофотограмметричних засобів (квадрокоптер, GNSS станція, лідар) і технологій (ортофотопокриття, ортофотоплан, 3D-модель) виводять на новий рівень археологічні дослідження. Такі фотограмметричні проекти можуть стати базовим матеріалом для наукової та облікової документації. Що і представлено на прикладах дослідження археологічних об'єктів та пам'яток культурної спадщини аерофотограмметричним методом.

А. Деміна

АГЕНТНЕ МОДЕЛЮВАННЯ: ГЕНЕРАТИВНІ ПІДХОДИ В АРХЕОЛОГІЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Комп'ютерне моделювання — це науковий метод, за допомогою якого дослідник створює спрощену модель системи реального світу і спостерігає за її поведінкою у формальному середовищі. Хоча концептуалізація моделі відбувається за допомогою різноманітних статистичних чи ГС методів, комп'ютерна симуляція додає їй динамічний вимір, що дозволяє дослідити те, як різні сценарії розгортаються із часом. Починаючи з другої половини ХХ ст. цей підхід стає широко розповсюдженим у різних наукових галузях: фізиці, медицині, екології, соціальних науках тощо.

В археології найчастіше використовують агентне моделювання, яке виявляє те, як сукупні характеристики певної системи постають з поведінки її частин. Це пи-

тання є наскрізним на різних етапах археологічного дослідження: від інтерпретації окремих знахідок у певних класифікаційних чи типологічних рамках до аналізу серії артефактів на рівні популяції (культурні аналогії, поселенська динаміка тощо). Гіпотези дослідників зазвичай сконцентровані на тому, які причинно-наслідкові механізми могли привести від дій індивідуальних агентів до патернів, що спостерігаються на популяційному рівні. Але перевага симуляційних моделей над такими, що описуються природною мовою у тому, що, по-перше, їх створення вимагає від дослідника більшої точності та детальності опису, по-друге, вони дають можливість експериментування із різними «а якщо?» сценаріями.

Генеративне пояснення демонструє те, що певний набір мікро-специфікацій достатній для генерування досліджуваного макро-феномену. Але оскільки способів появи того чи іншого набору характеристик може бути декілька, необхідна серія експериментів, спрямованих не лише на відтворення певного феномену, а на виявлення наслідків, до яких призводить модель у різних обставинах. Таким чином, неодноразово перемотуючи «плівку історії» дослідник може або спростувати її, або визначити найбільш чутливі до змін умови, якщо модель коректна.

В. Жигола

ФОТОГРАММЕТРІЯ В АРХЕОЛОГІЇ

Сучасні наукові дослідження вже неможливо уявити без залучення новітніх технологій, які надають додаткові можливості, спрощують складні процеси і розширюють інформативну базу. До таких технологій відноситься фотограмметрія (науково-технічна дисципліна, що займається визначенням розмірів, форм і положення об'єктів за їхнім зображенням на фотографіях) або фотосканування – безконтактне оптичне пасивне сканування, тобто таке, за якого використовується лише відбиття природного світла. За допомогою цього методу можна створювати ортофотоплани та 3D-моделі об'єктів, артефактів, розкопів, архітектурних пам'яток та цілих археологічних комплексів, що зараз широко застосовується при археологічних дослідженнях.

Для проведення фотограмметричного сканування необхідно мати фотоапарат (та / або безпілотний літальний апарат з фотокамерою) та спеціалізоване програмне забезпечення, яке є у вільному доступі. Ортофотоплани і 3D-моделі експортуються в будь-які програми для подальшої обробки. Отримані моделі пропорційно ідентичні натуральним об'єктам та мають масштабну шкалу, що дозволяє проводити точні цифрові метрологічні виміри.

За допомогою фотограмметрії можливо проводити 3D-фіксацію об'єкта чи цілого розкопу. Це додаткова фіксація, яка дублює текст, кресленик та фотографію – новий метод цифрового збереження добутих даних. На основі моделі можна провадити будь-які метрологічні дослідження вже після завершення польових робіт, можна створювати комп'ютерні реконструкції та розширювати засоби візуалізації та популяризації результатів досліджень.

Модель артефакту повністю відповідає сканованому (фотографованому) об'єкту за зовнішнім виглядом, що дозволяє виміряти параметри (площа, об'єм).

З моделі можна отримати масштабні ортофотоплани місцевості чи об'єкта / розкопу із точною GPS-прив'язкою. Це спрощує створення картографічних даних, планів розкопів та графічних рисунків артефактів.

І. Зоценко, В. Івакін, В. Гнера, Б. Моця

МОНІТОРИНГ СТАНУ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ЗА ДОПОМОГОЮ СУПУТНИКОВИХ ЗНІМКІВ

Космічні знімки широко використовуються в самих різних областях людської діяльності — дослідження природних ресурсів, моніторинг стихійних лих і оцінка їх наслідків, вивчення впливу антропогенної дії на навколишнє середовище, будівельні та проектно-вишукувальні роботи, міський та земельний кадастр, планування та управління розвитком територій, містобудування, геологія та освоєння надр, промисловість, сільське та лісове господарства, туризм і т. д. Сучасні геоінформаційні технології і створення карт різних масштабів також неможливі без використання космічних знімків.

Використання космічних знімків в охороні пам'яток археології може вирішити наступні проблеми:

- взяття під охорону збережених археологічних пам'яток;
- збереження історичних ландшафтів;
- охорона археологічних пам'яток;
- оперативна протидія грабіжникам;
- боротьба з незаконним землекористуванням та земляними роботами;
- моніторинг сучасного стану пам'яток;
- розробка облікової документації;
- отримання актуальної інформації що до господарської, промислової, будівельної діяльності на пам'ятках археології.

М. Коваленко

МАТЕРІАЛИ ЕКСПЕДИЦІЙ ІА НАНУ 1944 – 2010 рр. У ЗБІРКАХ МУЗЕЇВ УКРАЇНИ (до постановки проблеми)

Практика роботи експедицій ІА НАНУ протягом другої половини ХХ — початку ХХІ ст. передбачала достатньо різноманітні варіанти подальшої долі колекцій археологічного матеріалу. Значна частина цих матеріалів опинялася на постійному зберіганні у Наукових фондах ІА НАНУ, однак чимало колекцій передавалися до фондів різноманітних музейних установ.

Відповідно, цілком наочним вбачається створення цілісної бази даних, що відбивала б рух археологічних предметів, здобутих експедиціями ІА НАНУ протягом 1944 – 2010 рр. Такий ресурс має полегшати пошук відповідної інформації для дослідників, які розробляють конкретну археологічну проблематику.

Окрім суто утилітарного, пошукового, значення така база даних сама по собі буде служити цікавим джерелом, що відбиватиме динаміку інтенсивності польової діяльності ІА НАНУ в певних регіонах протягом певних періодів, характер зв'язків Інституту в цілому та його окремих експедицій з музейними установами, містити статистичні дані щодо складу колекцій (або їхніх частин), що передавалися до установ поза структурою НАНУ тощо. З іншого боку, подібний ресурс дозволить і музейним установам краще бути обізнаними з шляхами формування їхніх колекцій.

Формування такої бази передбачає створення певної стандартизованої матриці для подання результатів розшуків щодо певних колекцій. Очевидними пошуковими полями вбачаються назви експедицій, роки їхньої роботи, назви пам'яток, назви музейних (або інших) установ, куди передавалися колекції. Окремою опцією, ймовірно, мають стати посилання на оцифровані документи щодо руху колекцій (радіше як завдання на майбутнє розширення і удосконалення цієї бази даних).

А. Корвін-Піотровський

АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Карта є важливим інструментом в руках археолога вже майже два століття. Відлік археологічного картографування території України починає Carte du Bosphore Simerien, складена П. Дюбрюксом за участі Ж. де Бларамберга наприкінці 1820-х рр. Перші археологічні карти містять об'єкти, які мають ландшафтне вираження – городища, кургани, вали, руїни тощо, до того ж переважно скіфо-античного часу. Згодом на картах з'являються пам'ятки інших епох та типів, і наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. укладається низка універсальних губернських археологічних карт (В. Антонович, Ю. Сіцинський, Д. Багалій, В. Гошкевич), виконаних за участі професійних картографів, що стали підсумком роботи покоління дослідників, і які досі не втратили своєї актуальності.

Протягом другої половини ХХ ст. проводилась значна робота із узагальнення наявної інформації, переважно у вигляді зводів пам'яток, які зрештою охопили більшість регіонів України. Увесь час археологічна карта використовувалась з суто науковою метою, а її пам'яткоохоронна функція розглядалась як другорядна. В результаті сьогодні величезний масив даних про археологічні пам'ятки існує тільки у науковому обігу і відсутній у правовому полі, що значно ускладнює їх захист. Адже в умовах приватної власності на землю, майбутнього відкриття ринку сільськогосподарської землі, будівельного буму, які супроводжуються фактичним паралічем органів охорони культурної спадщини, закон хоч якось може убезпечити лише ті пам'ятки, які мають юридичний статус.

Тому лише термінове наповнення археологічної карти як електронного ресурсу, її оприлюднення, масова постановка пам'яток на державний облік, встановлення їх меж та інструментальне координування є дієвим інструментом захисту археологічної спадщини. І тільки фахові археологи, маючи відповідний досвід, спроможні забезпечити виконання цієї роботи.

О. Манігда

ВИКОРИСТАННЯ ІНСТРУМЕНТІВ ГІС ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ ТЕНДЕНЦІЙ У ФОРМУВАННІ ДАВНІХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ У БАСЕЙНІ СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА У 10–13 ст. н. е.

38

Мета дослідження полягає у вирішенні наукового завдання пов'язаного з визначенням індексу найближчого сусідства, середньої найближчої відстані між синхронними населеними пунктами та визначенням ближньої і дальньої сільської округи укріплених населених пунктів на території Тербовлянського князівства. Це соціальне утворення займало басейн Середнього Дністра і функціонувало у період 10–13 ст. н. е. на території Галицької Землі. Автор також досліджує проблему давньої агломерації поселень, їх вагу (статус) для регіону.

Для вирішення цих завдань використовувались алгоритми аналізу ГІС. Для створення необхідних умов для аналізу було утворено ряд поверхонь, що відображають топографію, гідросистему та історичну ситуацію у регіоні. Створено різні класи шарів з трьох категорій поселень. Це – неукріплені сільські поселення, укріплені пункти та могильники, що відображають хронологічну послідовність розвитку регіону з 10 по 13 ст. н. е. На основі цієї археологічної геоінформаційної системи було виконано аналіз за допомогою інструментів модуля Spatial Analyst ArcMap 10.1. Результати відображають місця компактного розселення з ранніх етапів (10 ст.), концентрацію окремих груп поселень, що являють собою різні типи

населених пунктів (НП). Наприклад, сільські поселення у зв'язку з укріпленими пунктами, винятково сільські НП тощо. Сільські НП досліджуються у контексті синхронних укріплених поселень та могильників. Це дозволяє нам попередньо простежити ймовірний ареал розселення на ранніх етапах формування князівства та його поступовий розвиток до 13 ст. н. е. Цей досвід може бути цікавим для усвідомлення розвитку поселенських структур не лише у середньовічній археології. Він є багатопрофільним і широко застосовується для моделювання процесів розселення в усі історичні епохи.

Т. Милян

СУЦІЛЬНЕ АРХЕОЛОГІЧНЕ ОБСТЕЖЕННЯ – МОЖЛИВОСТІ ТА РЕАЛІЇ

Вивчення та збереження археологічної спадщини одне з пріоритетних завдань держави. Проведення суцільного археологічного обстеження покликане вирішити цю проблему.

У Львівській області пішли шляхом реалізації пілотного проекту суцільного археологічного обстеження території області «Археологічний кадастр України. Львівська область». Підсумки цих заходів доволі значні. Обстежено понад 1600 км² (7,3 % області), виявлено понад нових 1800 пам'яток та місцезнаходжень.

Однак з такою кількістю інформації виникають певні застереження. Передусім роботи такого плану вимагають чітких методичних напрацювань. Фахівці повинні чітко знати весь алгоритм дослідження. Окрім суто професійного аспекту (методика дослідження, описова складова форм документації, масштаб топографічної основи для позначення пам'яток, місця збереження виявленого матеріалу), потрібно чітко визначити правові основи та джерела фінансування робіт, вказати послідовність етапів під час передачі інформації про нові виявлені пам'ятки та механізм встановлення їх на державний облік, розробити уніфіковану картку обліку для пам'яток археології. Визріває необхідність у підрозділах органів охорони культурної спадщини, які б провадили реєстр пам'яток.

У результаті цього, археологічна спадщина з розряду чогось аморфного і незрозумілого для широкого загалу, перетвориться на інформацію доступну і для популяризації, і для наукової обробки. Органи охорони культурної спадщини володіли б точними відомостями про наявність, стан, загрози та використання археологічних об'єктів. Під час реалізації проектів інвестор отримував би чіткі вказівки щодо необхідності збереження або дослідження пам'ятки. Важливою є й наукова складова. Введення в обіг тисяч нових пам'яток допомагає дослідникам більш реалістично відтворювати історичні процеси.

Н. Мінаєва

МОНІТОРИНГ АРХЕОЛОГІЧНОГО ПРОСТОРУ – НАПРЯМ НЕРУЙНІВНОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Природно-географічна різноманітність території України, історико-культурне своєрідність окремих її районів, дослідження науковими установами окремих типів пам'яток та культур відповідно до своїх наукових інтересів, усе це привело до того, що огляд і аналіз загального просторового розміщення об'єктів археологічної спадщини на території України ніколи не розглядалися у комплексі. Це позбавляє науку можливості цілісного погляду на археологічну карту України; оцінки археологічної насиченості й порівняльного потенціалу різних територій як зберігачів матеріальних свідчень минулого.

Моніторинг археологічного простору на базі сучасних комп'ютерно-інформаційних технологій є актуальною науковою задачею. Польовим комітетом розпочато створення електронної інформаційної системи «Про досліджені та нововиявлені пам'ятки археології України», яка пов'язана з систематизацією матеріалів наукового архіву Інституту археології, де зібрані усі звіти про польові археологічні дослідження, проведені в Україні, що дає можливість охопити дані про пам'ятки у комплексі, у тому числі ті, які повністю досліджені, або нові виявлені пам'ятки.

На основі електронної інформаційної системи, де крім опису фіксуються координати пам'яток (об'єктів), що дозволяє з великою точністю занести дані, на карті будуть відображені не тільки пам'ятки, а і проведені дослідження, у тому числі місця відсутності культурного шару. Така археологічна карта стане надійним джерелом інформації, впорядкує археологічні матеріали у просторі, фіксуватиме особливості просторово-хронологічного розподілу пам'яток на території України, покаже науковий інтерес до старовини певного хронологічного відрізка в різних районах України.

Н. Науменко

АРХЕОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ – БАЗИ ДАНИХ ПРО ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Основним завданням Польового комітету є координація археологічних досліджень в наукових установах та організаціях, визначення фахової підготовки дослідника для проведення наукових досліджень конкретної археологічної пам'ятки шляхом рецензування звітів, здійснення контролю за якістю виконання польових досліджень і введення здобутих матеріалів у науковий обіг.

Польовим комітетом створені електронні інформаційні бази даних про польові дослідження, завдяки яким проводиться збір та систематизація матеріалів щодо дослідження пам'яток археології в Україні: «Про видачу Кваліфікаційних документів (Відкритих листів)», «Дані наукових звітів про польові археологічні дослідження», «Про досліджені та нововиявлені пам'ятки археології України»

Аналіз виданих кваліфікаційних документів підтверджує, що єдиною науковою установою, яка системно та професійно вивчає пам'ятки археології і на їх основі відтворює давню історію України, є Інститут археології та його структурні підрозділи. На основі баз даних можна констатувати, що кількість археологічних досліджень у зв'язку зміною пам'яткоохоронного законодавства, зменшилася у рази (на 40 %). Також кількість співробітників, які проводять самостійно польові археологічні дослідження в Україні, стабільно мала. Кількість пам'яток археології, які є на території України, складає понад 150 тис. (на одного фахівця-археолога припадає понад 1000 пам'яток археології). Така незначна кількість археологів в Україні є безпрецедентним явищем для Європи. Крім того, ті зміни, які були внесені у пам'яткоохоронне законодавство призвели до суттєвого зменшення науково-рятувальних розкопок, що не сприяє збереженню пам'яток археології, а свідчить лише про їх руйнування.

Всі бази даних допомагають оперативно надавати інформацію щодо проведених польових археологічних досліджень науковими співробітниками організацій та установ, а також звітності за ними.

О. Осаульчук

ОЦІНКА ВПЛИВУ НА АРХЕОЛОГІЧНУ СПАДЩИНУ ПІД ЧАС ПРОЕКТУВАННЯ ЛІНІЙНИХ ОБ'ЄКТІВ ІНЖЕНЕРНО-ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

У 2018 р. було затверджено низку галузевих інвестиційних програм спрямованих на розвиток інженерно-транспортної інфраструктури, у тому числі лінійні об'єкти для пересування людей, транспортних засобів, вантажів, переміщення рідких та газоподібних продуктів, передачі електроенергії тощо.

Наприклад, планом розвитку системи передачі електроенергії на 2019–2028 рр. передбачається будівництво сотень кілометрів нових повітряних ліній і реконструкція діючих мереж, а державна програма розвитку автодоріг державного значення на 2018–2022 рр. має забезпечити реконструкцію і капітальний ремонт майже 5000 км існуючої транспортної мережі та прокладання понад 300 км нових доріг.

Щоб запобігти можливій шкоді археологічній спадщині, вже на етапі проектування будівництва лінійних об'єктів необхідно здійснити низку превентивних заходів.

На нашу думку, дієвим інструментом є розроблення у складі кожного проекту розділу з оцінки впливу на археологічну спадщину. Глибина опрацювання може корегуватися в залежності від стадії проектування — техніко-економічне обґрунтування, проект, робоча документація, але незалежно від деталізації, під час оцінювання потрібно: визначити наявність об'єктів археології в межах території проектування; окреслити масштаби і рівні ризиків від планованої діяльності; визначити потенційні загрози і ймовірні наслідки; проаналізувати прийнятність проектних рішень з точки зору безпеки культурної спадщини; розробити завдання на виконання необхідних археологічних досліджень на наступних етапах реалізації інвестиції.

Результатом оцінки впливу на археологічну спадщину має стати визначення комплексу заходів з уникнення або, як виняток, мінімізації негативного впливу на об'єкти археології в межах розроблення проектів будівництва лінійних об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури.

А. Панікарський

ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПРОЦЕСУ: ПРОГРАМНІ ЗАСОБИ

Перед початком дослідження закономірно виникає питання стосовно організації роботи. Така, здавалося б, очевидна річ потребує уваги коли йдеться про великі обсяги інформації: десятки, сотні пам'яток, об'єктів, знахідок тощо.

Збір, впорядкування, використання даних, оприлюднення процесу дослідження і його результатів є послідовними етапами роботи.

Як приклад організації дослідницького процесу запропоновано тему вивчення різних категорій предметів озброєння з ранньосередньовічних пам'яток Півдня Східної Європи. На етапі збору відомостей про дані предмети, обставини їх виявлення та контекст було проведено сортування джерел. Інформація щодо предметів озброєння міститься в звітах, публікаціях, і безпосередньо знахідки — у фондах. Наступним етапом роботи є аналіз зібраних джерел. Це зручно робити у вигляді нотаток. Зокрема доцільно використовувати програмні менеджери (т. зв. структуризатори). У даному прикладі використовується програма AllMyNotes Organizer (Vladonai Software). Важливою частиною дослідження є географічна складова. Зібрані географічні дані також акумулюються у програмному менеджері, в якому

система послань дозволяє швидко отримати інформацію щодо пункту. Візуалізація географічної інформації (просторове розміщення пунктів) реалізована в програмі QGIS.

Для проведення серії статистико-комбінаторних аналізів усього масиву предметів озброєння були виконані обміри кожної знахідки, визначені кількісні та якісні ознаки предметів за їх зображеннями. Аналізи проведено за допомогою спеціального програмного забезпечення (SPSS, Orange Data Mining).

Застосування принципів послідовного впорядкування інформації за допомогою програмних засобів дозволило якісно проводити дослідження: зручно і швидко аналізувати великі масиви інформації за різними параметрами, обмінюватися даними з колегами, підготувати отримані результати до оприлюднення.

С. Радченко, Н. Котова, О. Тубольцев, Д. Кіосак

ПОСЕЛЕННЯ «КАМ'ЯНА МОГИЛА 1»: ЯК НОВІТНІ МЕТОДИ АКТУАЛІЗУЮТЬ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ?

Історія вивчення багаточислового поселення «Кам'яна Могила 1», що знаходиться на території Національного Заповідника «Кам'яна Могила», налічує понад 80 років. Переважну більшість площі дослідженої ділянки пам'ятки було розкопано експедиціями О. М. Бадера, В. М. Даниленка та Д. Я. Телегіна. Втім, антропогенна зміна рельєфу, заподіяна у середині минулого століття, та відсутність чіткої геодезичної прив'язки досліджених ділянок зумовила неоднозначність у інтерпретації результатів робіт цих класиків української археології.

Дослідження, виконані на поселенні з 2011 р. під керівництвом Н. С. Котової, забезпечили отримання нових даних, достатніх для вирішення означеної проблеми та спроможних розв'язати деякі з відкритих дотепер задач. Вивчення матеріалів аерофотозйомки та польових щоденників В. М. Даниленка та Д. Я. Телегіна дає змогу локалізувати досліджені ними ділянки пам'ятки та вперше від початку розкопок поселення синхронізувати всі матеріали у одній системі координат та висот. Таким чином, отримано можливість безпосередньо інтерпретувати стратиграфічні спостереження В. М. Даниленка з урахуванням здобутків сучасних досліджень.

Осмилення цих результатів може бути ще інформативнішим за умови залучення створеної бази геопросторових даних та тривимірної геоінформаційної моделі пам'ятки, які надають додаткову інформацію про особливості просторового розміщення археологічних матеріалів. Використання бази геопросторових даних та засобів геопросторового аналізу для подальшої інтерпретації пам'ятки може стати шляхом до глибшого розуміння доісторичних процесів на Кам'яній Могилі 1.

Дослідження виконано за підтримки Швейцарського Національного Фонду SCOPES IZ73Z0_152732 «Responses of vegetation and prehistorical society to climatic changes in Ukraine».

О. Савченко

КАРТОГРАФУВАННЯ ТАТАРСЬКИХ ОБЩИН XVI – КІНЦЯ XVII ст. НА ЗЕМЛЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ТА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

До початку XX ст. на українських землях проживала етнічна спільнота тюркського походження, відома під різними назвами: західні, служиві, польські, білоруські, литовські татари, татари-липки (ліпка), татари осадники, тощо. Вона виникла в наслідок цілеспрямованої політики осадження вихідців зі степу (перекопських, ногайських, заволзьких татар, черкесів, чемерисів-марійців, тощо) на землях Вели-

кого князівства Литовського і Королівства Польського. Першочергово їх розселяли з метою несення військової служби та надавали землю на військовому праві в великокнязівських (або королівських) чи приватних (магнатів і шляхти) володіннях.

На землях Волині, Галичини, Поділля та Київщини їх общини з'являються ще з кінця 14 ст., хоча як окремий інститут служиві татари постають з початку XVI ст. З цього часу визначаються регіональні особливості татарських общин на українських землях та окреслюються їх служиві обов'язки. Найактивнішим періодом зовнішньої (з Криму і Поволжя) та внутрішньої (в межах Речі Посполитої) міграції татар є період XVI – кінця XVII ст. Протягом нього вдалось визначити більше 70 населених пунктів (міст, селищ, присілків, слобод, районів) на теренах Правобережної та Західної України, де компактно проживали татари осадники. Серед них на Волині їх визначено близько 23, на Поділлі (Західному Поділлі і Брацлавщині) близько 13, Галичині 21, Київщині близько 13.

Картографування татарських общин і осад дало змогу підтвердити тезу про те, що вони виникали в околицях фортець, крупних ремісничих і торгівельних центрів, неподалік переправ, шляхів та шляхів сполучення. Регіони їх розселення також зосереджувались навколо головних маршрутів татарських рейдів на землі Речі Посполитої.

Н. Сон, Н. Хамайко

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ТА ІНФОРМАТИЗАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ КОЛЕКЦІЙ НАУКОВИХ ФОНДІВ ІА НАНУ

Зібрання археологічних матеріалів, яке стало основою Наукових фондів, започатковано ще 1919 р. і є найбільшим спеціалізованим сховищем археологічних матеріалів в Україні (понад 1500 колекцій); вони складають науковий об'єкт національного надбання, презентуючи матеріали з археологічних пам'яток усіх періодів розвитку людства. Зібрання включає у т. ч. колекції пам'яток світового значення, епонімних та еталонних, що викликає постійний інтерес фахівців з усього світу, але й одночасно створює підвищені вимоги щодо системи зберігання та упорядкування наявної наукової інформації про них.

Наукові колекції, на відміну від музейних, містять не тільки кращі експозиційні знахідки, але і масові археологічні матеріали, що не мають значної експозиційної вартості, проте містять великий науковий потенціал, розкриваючи археологічний контекст пам'ятки. Саме тому одиниця зберігання тут позиціонується не як окремий археологічний предмет, а як цілісна археологічна колекція. Упроваджена систематика колекцій забезпечує необхідні умови для їх зберігання та обліку і надає первинну інформацію про хронологію та культурну атрибуцію матеріалів і комплексів.

Складання науково-довідкових баз даних внутрішнього користування для археологічних колекцій проводиться постійно через значні накопичення минулих років і нові щорічні надходження. Є кілька основних типів таких довідників: топописи колекцій за розділами, описи матеріалів сейфового зберігання, каталоги окремих категорій речей, наукові описи колекцій та ін., що належать до файлового та почасти персонального типів баз даних. Необхідною умовою продовження цього процесу є створення єдиної електронної бази даних, яка б мала можливості легкого отримання, керування та оновлення даних, і належала б до рівня баз спільного доступу, розрахованих на велику кількість користувачів.

С. Тараненко, Ю. Мисько, О. Зажигалов

ПРЕЗЕНТАЦІЯ НАУКОВОЇ КОЛЕКТИВНОЇ МОНОГРАФІЇ: «АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА НАЦІОНАЛЬНОГО КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА»

Видання містить інформацію про археологічні дослідження на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника з 1914 по 2016 рр.

Як метод дослідження археологічна карта передбачає впорядкування за територіально-хронологічним принципом усього масиву накопичених даних. Основою для карти став план топозйомки території НКПШЗ. Карта розбита на 9 секторів, які у збільшеному масштабі представлені на окремих вкладках.

Наповнення карти, на яку нанесено 301 ділянку, підпорядковується наступним методичним засадам. По-перше, зображення форми об'єкта відповідає його польовому вигляду – траншея, шурф, розкоп. По-друге, різночасові горизонти маркуються різними кольорами: енеоліт (кінець III тис. до н. е.) – темно-коричневим; ранній залізний вік (VI–IV ст. до н. е.) – світло-коричневим; давньоруський час (XI–XIII ст.) – червоним; XIV–XVI ст. – синім; XVII–XVIII ст. – зеленим; XIX–XX ст. – жовтим. По-третє, нумерація зображених об'єктів – це дві останні цифри року досліджень. Якщо у якийсь рік роботи відбувалися на кількох ділянках, то цифрою через крапку позначається порядковий номер кожного наступного об'єкта, що вивчався.

Якщо об'єкт вивчався протягом кількох років, то номер відповідає останньому року проведення робіт. Ділянки території, що неодноразово вивчалися і мають складну стратиграфію, виділені окремо у збільшеному масштабі, що дає можливість показати всі досліджені локації та зафіксовані об'єкти різних хронологічних періодів. Нумерація на карті відповідає номеру інформації про об'єкт, яка подається окремо і включає відомості про автора і рік проведення, вид робіт, глибину і стратиграфію, виявлені об'єкти та знахідки, бібліографічне джерело. Матеріал розміщений за хронологічним принципом і доповнений іменним, предметним і покажчиком місць археологічних досліджень.

А. Томашевський

СТУПІНЬ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ДОСЛІДЖЕНОСТІ: МЕТОДИКА, ПРАКТИКА, РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МАЙБУТНЬОГО

44

Завдяки дослідженням комплексного Овруцького проекту, які розпочалися ще у 1996 р. вдалося інформаційну базу історико-археологічних об'єктів літописної давньоруської Овруцької волості.

Серед інших численних кількісно-якісних здобутків Овруцького проекту слід виокремити досягнутий високий ступінь археологічної дослідженості (САД) території Овруцької волості (ОВ) як окремого історико-соціального організму.

Виконання програм Овруцького проекту зробило можливим і необхідним розробку і апробацію методики оцінки САД для аналізу і порівняння отриманих результатів. Досягнутий високий САД дозволив оцінити реальний стан збереження і охорони пам'яток археології. Підрахунки свідчать, що з відомих на 2018 р. нам давньоруських пам'яток в держаному реєстрі перебувало 116 (7–11%), а з них лише 44 (тобто 1/3 від зареєстрованих і від 2 до 4% від всіх відомих науці пам'яток X–XIII ст.) паспортизовані.

Аналіз статистики польових досліджень ІА НАНУ свідчить, що частка археологічних розвідок складає менше 15% від всіх польових досліджень, де абсолютно

домінують стаціонарні розкопки. Серед цих 15 % абсолютно домінують дозволи для проведення погоджень. І лише приблизно 4–5 % всіх розвідок – це тематичні дослідження молоді, які пов'язані з дисертаційними потребами і проводяться за власний кошт.

Найадекватнішою і системною відповіддю на ці виклики стала б, на нашу думку, реалізація розробленої та запропонованої нами ще в 1990-х роках Програми Археологічного Обстеження України на зразок Польської AZP. Методика та практика САД є синтезом найбільш сучасних археологічних і пам'яткознавчих досліджень і наукових процедур, вимагає спеціальної теоретичної та практичної підготовки. Нам видається очевидною необхідність відкриття ще однієї спеціальності спецрадою ІА НАНУ для підготовки спеціалістів (магістрів, науковців та інспекторів) із сучасного археологічного пам'яткознавства.

І. Черновол

НАУКОМЕТРИЧНІ ДАНІ – ОБОВ'ЯЗКОВИЙ НАБІР СУЧАСНОГО НАУКОВЦЯ

Останнім часом українські науковці зіткнулися з новими викликами: оцінювання наукової праці, визначення доробку окремого вченого за кількістю праць, їхніх цитувань та індексом Гірша. Що треба знати, аби не «загубитися» та бути видимим у морі наукової інформації? Як коректно відобразити дані про себе та установу? В яких базах даних слід зареєструватися?

Google Scholar – пошукова система, яка індексує повний текст наукових публікацій з усіх дисциплін. Власний профіль ученого – це декларація його наукового доробку, підрахунок кількості цитованих робіт, індексу Гірша.

Scopus та **Web of Science** – міжнародні бібліографічні та реферативні бази даних, інструмент для відстеження цитованості статей, опублікованих у наукових виданнях. Вони складають переліки вартих уваги наукових видань (насамперед – журналів та інших періодичних видань) та здійснюють їхню наукометричну обробку, відстежують цитованість робіт, опублікованих у цих виданнях, складають відповідні індекси.

ORCID – відкритий проект для створення реєстру ідентифікаторів дослідників. Головною його метою є можливість ідентифікації наукових робіт, написаних різними вченими з однаковими іменами та прізвищами. Ідентифікатор – це число, унікальне для кожного автора. ORCID визначає і розрізняє авторів навіть у разі повного збігу імені, а також різноманітних написань імені одного автора.

ResearchID – це унікальна ідентифікаційна система, яка інтегрується з **Web of Science** для вирішення питань неоднозначності автора. Реєстрація в системі доступна всім.

Таким чином, нові методи оцінювання науковця ставлять нові вимоги до організації роботи та представлення себе у науковому середовищі. Реєстрація в основних базах даних, підтримування свого профілю в актуальному стані дозволять якісно представити свою наукову працю, поглибити інтеграцію у світове професійне середовище.

Г. Шиянова

КОНСЕРВАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КЕРАМІКИ В ПОЛЬОВИХ УМОВАХ

Головним принципом обробки кераміки в польових умовах є забезпечення тривалого збереження притаманних їй властивостей з максимально можливою повнотою.

Для збереження гончарних матеріалів першим та найбільш важливим етапом є правильне проведення консерваційних робіт.

Консервація — це припинення руйнівних процесів, виявлення та стабілізація стану матеріальних залишків предмета в тому вигляді, в якому він дійшов до наших днів, та надання йому довготривалої збереженості. До консерваційних заходів належать: видалення забруднень, та, за необхідності, знесолення, дезінфекція, зміцнення предмета.

Початковим етапом польової консервації є розчищення у розкопі. Наступним етапом є зміцнення слабо випаленої, поруватої та поруйнованої кераміки. Для зміцнення кераміки можна використовувати розчини полімерів: полівінілбутира лю(ПВБ),бутилметакрилату (БМК-5) або полібутилметакрилату (ПБМАНв). Кераміку, яка не потребує зміцнення, після фотофіксації й вилучення з розкопу промивають водою від ґрунтових забруднень. Сушити кераміку необхідно, уникаючи попадання прямих сонячних променів.

Погано просушена кераміка може спровокувати розвиток грибкової корозії. У разі виявлення наявності мікроміцетів, кераміку необхідно обробити антисептиком.

Якщо після промивки значно ослаб поверхневий шар кераміки, то необхідно провести його зміцнення. Якщо стан предмета задовільний, то краще не вводити в черепок ніяких хімічних речовин, щоб зберегти його автентичність для подальших наукових досліджень.

Необхідною складовою польової консервації археологічних знахідок є наукова документація, а також фотофіксація стану предмета в момент виявлення, під час розчищення й зміцнення в розкопі. Етикетку з відповідними даними слід розмістити на упаковці, а інформацію про використані матеріали та консерваційні заходи занотувати в польовий щоденник.

Н. Абашина, Н. Булик, В. Колеснікова, А. Яненко

ТРАДИЦІЇ НАУКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ АРХЕОЛОГІЧНОМУ СПІВТОВАРИСТВІ

Традиція наукового спілкування й взаємодії представників археологічного співтовариства у формі міжнародних конгресів / форумів / з'їздів бере початок у Європі другої половини ХІХ ст. Зокрема 1866 р. відбулася перша зустріч Міжнародного палеоетнологічного конгресу, що з 1867 р. отримав назву Міжнародний конгрес преісторичної антропології та археології. Українські науковці неодноразово брали участь у роботі цих інтелектуальних майданчиків.

Всеросійські археологічні з'їзди, ідею яких, вірогідно, запозичили у Європі, проводились з 1869 по 1911 р. Усього відбулося 15 з'їздів (запланований на 1914 р. 16-й скасовано через війну). Організатором заходів було Московське археологічне товариство, яке очолював граф О. Уваров, по його смерті – дружина графиня П. Уварова. Географія місць проведення з'їздів була широкою. Шість з них відбулися в Україні: ІІІ (Київ, 1874), VI (Одеса, 1884), XI (Київ, 1899), XII (Харків, 1902), XIII (Катеринослав, 1905), XIV (Чернігів, 1908).

Для поширення тимчасових форм організації науки серед українського археологічного співтовариства на теренах Австро-Угорської імперії важливе значення мав з'їзд українських та польських археологів у Львові 1885 р., ініційований Крайовим археологічним товариством. Головною темою форуму були взаємовпливи Сходу і Заходу на культуру галицьких земель. З українців на з'їзді виступили І. Шараневич, А. Петрушевич, О. Огоновський, Ю. Целевич.

Спроби організації всеукраїнських з'їздів робилися й протягом 1920–30-х рр. Провідною інституцією-ініціатором проведення подібних форумів виступав структурний підрозділ ВУАН ВУАК. Перша масштабна науково-організаційна робота (утворення підготовчих комітетів з проведення, вироблення програми, підготовки доповідей, встановлення контактів з провідними фахівцями союзних республік та з-за кордону, проведення спеціальних археологічних та історико-етнографічних досліджень, організації виставок тощо) була проведена впродовж 1924–1925 рр. з підготовки Всеукраїнського археологічного з'їзду, що мав відбутися в Одесі. Однак, провести Всеукраїнський археологічний з'їзд не вдалося за браком фінансування.

Утім українські археологи взяли участь у роботі Керченської (1926) та Херсонської (1927) археологічних конференцій. На конференції у Керчі визнано доцільним проведення Всесоюзних археологічних з'їздів, перший з яких заплановано на 1928 р. (Москва). Українські учасники підняли питання про те, що Всесоюзному з'їзду мають передувати відповідні археологічні форуми у союзних республіках. Проте, незважаючи на численні звернення до відповідних органів, коштів на ці заходи виділено не було.

У 1939–1941 рр. відбулося чотири конференції, скликані Інститутом археології АН УРСР: з питань дослідження пам'яток трипільської культури (січень 1939 р.); пам'яток скіфо-античної епохи (квітень 1939 р.); всесоюзна скликана разом з ПМК АН СРСР та Радянською секцією Міжнародної асоціації з вивчення четвертинного періоду (травень 1939 р.); з питань дослідження пам'яток неоліту, трипільської культури та культур бронзового часу на території України (січень – лютий 1941 р.). Участь у заходах брали науковці різних інституцій – академічних інститутів, музеїв, університетів.

На теренах українських земель у складі Польської Республіки (1918–1939) традиція наукової комунікації продовжувалася у формі з'їздів студентів-археологів

польських університетів. Ініціатором проведення з'їздів студентів праісторії польських університетів виступило Польське доісторичне товариство, утворене 1929 р. у Познані. Всього відбулося шість таких наукових форумів у 1930-х рр.

Проведення всеукраїнських наукових конференцій відновилося у повоєнні роки. V наукова конференція Інституту археології АН УРСР, на якій був накреслений план археологічних досліджень на перше повоєнне п'ятиріччя, проведена 1946 р. Починаючи із VI, яка відбулася у 1952 р., Інститут археології організовував всеукраїнські наукові конференції систематично. Учасники цих форумів підводили підсумки експедиційних досліджень, обговорювали актуальні проблеми стародавньої історії. З 1952 по 1983 р. проведено 14 наукових конференцій. 1989 р. відбулася остання – XX конференція, проведена разом із Одеським археологічним музеєм на відзнаку 150-річного ювілею Одеського товариства історії та старожитностей.

Представники українського археологічного співтовариства завжди виявляли інтерес до організації науки, зокрема у формах конференцій / конгресів / форумів / з'їздів. Зацікавленість виявлялася не лише у безпосередній участі, виголошенні доповідей, дискутуванні тощо, але й у залученні на етапі планування й організації цих заходів.

Обов'язковим елементом археологічних з'їздів / конференцій були виставки й виїзні екскурсії на місця актуальних теренових досліджень. Самі ж форуми набували якості відкритих інтелектуальних майданчиків для спілкування ще на моменті планування й підготовки, їх проведення впливало на формування іміджу професії, популяризувало археологію як науку, чинило протидію псевдонауці, пожвавлювало обмін інформацією як всередині інтелектуальної спільноти, так і з громадою.

О. Бонь

ОЛЕКСА ПЕТРОВИЧ НОВИЦЬКИЙ І XIV АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД У ЧЕРНІГОВІ

Українська інтелігенція у часи Російської імперії відіграла важливу роль у формуванні національної самосвідомості українського народу. Більша частина її намагалась діяти у легальних межах, зокрема і розвиваючи науку. Охорона пам'яток була серед таких напрямків діяльності. Відомий мистецтвознавець, пам'яткоохоронець, академік ВУАН Олекса Петрович Новицький сам пройшов еволюцію від російського мистецтвознавця, першого літописця Третьяковської галереї та історика художників-передвижників до українського вченого, автора першої ґрунтовної монографії до Тараса Шевченка як маляра.

Метою даної роботи є висвітлення діяльності академіка ВУАН О. П. Новицького, голови Всеукраїнського археологічного комітету, на початку ХХ ст. у підготовці та роботі XIV Археологічного з'їзду у Чернігові.

Олекса Петрович Новицький (7[19]IV.1862 – 24.IX.1934) 9 січня 1904 р. був обраний членом-кореспондентом найавторитетнішого пам'яткоохоронного товариства не тільки в Москві, а і в усій Російській імперії – Московського археологічного товариства. Брав участь він і в головних форумах пам'яткоохоронців дореволюційних часів – Археологічних з'їздах, які проводило Московське археологічне товариство. Від Архітектурного товариства 3 квітня 1908 р. він був обраний на XIV з'їзд, який проходив у Чернігові на честь тисячоліття міста. Такий самий мандат 6 травня він отримав і від Московського археологічного товариства. Поїздка в Чернігів і спілкування з найвідомішими ученими, участь у плідних дискусіях сприяла науковому зростанню О. П. Новицького. Одночасно О. П. Новицький поставив проблему, яку вважав за необхідне розглянути в Чернігові: «Огляд матеріалів з археології України в мандрівках іноземців по Росії».

На самому з'їзді в Чернігові О. П. Новицький виступив з оригінальною доповіддю «Риси самобутності в українській архітектурі», яка викликала жваву дискусію.

А. Борисов

ПОРОСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ ІА НАН УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Здійснено огляд історії створення та функціонування Пороської археологічної експедиції Інституту археології НАН України. Оглянуто основні пам'ятки, досліджені експедицією, персональний склад та території обстеження. Проаналізовано результати польових досліджень через просторове розташування та якісний склад досліджених експедицією пам'яток. Вказано на роль і місце експедиції у дослідженні Пороського регіону в 1945–2016 рр. Сформульовано основні принципи діяльності експедиції. Презентовано способи зберігання польової інформації, накопиченої в результаті діяльності експедиції. Вказано на зв'язок експедиції з проектом дослідження давньоруського Поросся та іншими науковими проектами. Окреслено перспективні напрямки досліджень та ряд важливих польових завдань. Значну увагу зосереджено саме на історії експедиції як формі організації польових досліджень Пороського регіону.

О. Бузько

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА В ПЕРСОНАЛЬНИХ АРХІВАХ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

Листи у персональних архівах є безцінним та незамінним джерелом для відстеження зв'язку між життям вчених та їхніми «науковими лабораторіями». Суто «робоча кореспонденція» може бути представлена листами від редакторів видавництва, від рецензентів тощо – у ній нема місця подробицям особистого характеру. Натомість у листах до друзів та колег часто буденне переплетене із науковим: діти, покупки, хвороби, а водночас і плани публікацій, описи експедицій, обговорення інших вчених, виклад наукових поглядів тощо. Таким чином, листи доповнюють і «оживляють» строгий життєпис вчених, відомий передусім за автобіографіями з особових справ.

До Наукового архіву Інституту археології НАН України листування вчених потрапляло не завжди, або не у повному обсязі. Фонди довоєнного періоду (В. Хвойки, Ф. Вовка, Д. Щербаківського, С. Гамченка) містять значний масив листів. На жаль, в архіві не представлені листи археологів К. Коршака, О. Лагодівської, І. Левицького, С. Магури, Т. Мовчанівського, В. Петрова, Г. Мезенцевої, В. Дяченка, В. Богусевича та ін. Листування тією чи іншою мірою представлене у фондах П. Курінного, М. Рудинського, М. Сибільова, П. Смоличева, О. Федоровського, А. Добровольського, Л. Славіна, В. Лапіна, І. Артеменка, Л. Дмитрова, В. Даниленка, Є. Черненко, Є. Махно, Є. Покровської, В. Іллінської – О. Тереножкіна, Б. Мозолівського. Певна кількість фондів післявоєнного періоду лежить досі нерозібраною і неописаною – тож обсяг листування в них оцінити проблематично. У процесі науково-технічного опрацювання зараз перебуває фонд М. Вязьмітіної. Листування в ньому представлено на рідкість повно: це більше тисячі листів – від колег, від друзів, від родичів.

Гостро проблемною видається ситуація зі збереженням листування вчених – наших сучасників. Паперові листи в конвертах, телеграми, листівки як явище давно відійшли в минуле. Доступ до електронних листів померлих вчених обмежено паролями. Певним компромісом наразі бачиться друк на принтері самими фондоутворювачами того листування, яке представляється їм цінним. Все ж папір поки що видається найнадійнішим носієм інформації.

Н. Булик

ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ НЕКРОЛОГІВ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЛЬВІВСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Некрологи є унікальним та часто не заслужено забутих у сучасній історіографії джерелом для просопографічних досліджень. Зазвичай, вони виступають свого роду підведенням підсумку життя людини, чітко прив'язані до місця її діяльності, акцентують на здобутках, показують найкращі риси, описують, здебільшого, не приватне життя, а суспільну корисність та внесок у певну галузь.

Некрологи дають змогу дослідити професійну археологічну діяльність. Однак, робота з некрологами вимагає доволі критичного підходу, оскільки, про померлих прийнято говорити/писати «або добре, або нічого». Окрім цього, здебільшого, некрологи писали друзі, близькі приятелі, соратники і, аж ніяк, вороги чи наукові опоненти, тому цей вид джерел позбавлений критичної оцінки. Трапляються випадки, коли автор некролога написаного в дні смерті, а згодом до річниці смерті, давав абсолютно різну оцінку науковій діяльності (наприклад, В. Антоневич про К. Гадачека).

Некрологи дозволяють відстежити коло спілкування, особисті стосунки, спільні проекти та наукові погляди. Ці речі дуже чітко прослідковуються у численних некрологах, написаних на сторінках українських та польських газет, а також наукових часописів. Варто відзначити, що тексти писані до першої, п'ятої чи десятої річниці більш критичні, аніж «свіжі», писані в дні смерті.

З текстів, приурочених до річниць смерті, можемо почерпнути вже більше оцінку наукової діяльності сучасниками. Натомість, некрологи написані безпосередньо в день смерті чи похорону, доволі часто виступають чи не єдиним джерелом, де зазначено місце поховання, вказано на особливості характеру дослідника, відображено тонкі моменти спілкування з колегами тощо. Так чи інакше, завданням некролога є зберегти пам'ять про людину в певному середовищі.

Нерідко саме некрологи дозволяють відтворити нюанси, пов'язані з повсякденним життям. У них містяться адреси, за якими проживала людина в останній час життя, відображено емоції авторів, які закарбувалися від останніх зустрічей, різноманітні нотатки, де проводив дослідник дозвілля, з ким і як спілкувався поза роботою тощо.

Загалом, некрологи малодосліджене і перспективне джерело. Вони містять корисну інформацію щодо різних аспектів професійного і щоденного життя археологів. А на етапі, коли історія археології формується як окремий напрямок, багато прізвищ відомі лише дуже вузькому колу, архіви розпорошені по різних містах, країнах, континентах, саме некрологи слугують тим джерелом, яке підштовхує до подальших пошуків. Якщо добре проаналізувати наявні некрологи археологів ХІХ – першої половини ХХ ст., то на їхній основі можемо відобразити історію археологічної спільноти Львова та Галичини.

50

І. Вітрик

ДЕЩО ПРО ПОПУЛЯРИЗАЦІЮ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЗНАХІДОК

Серед широкого загалу інтерес до археології та археологічних знахідок тримається на достатньо високому рівні. Про це свідчать велика кількість матеріалів про цікаві знахідки, нові дослідження та відкриття, музейні виставки в царині археології в ЗМІ та Інтернеті. Проте більшість публікацій стосується роботи закордонних науковців і повідомлення про досягнення вітчизняних археологів практично

губляться серед масиву іншої інформації. Однак відомості про роботу українських археологів часто носять негативний або скандальний характер. Це добре ілюструється матеріалами про розкопки на Поштовій площі, або періодичними сюжетами про вивезення археологічного золота з українських музеїв за межі країни, що безпосередньо стосується Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України.

Археологічні знахідки складають переважну більшість експонатів МІКУ. Саме в нашому музеї знаходиться вирізка з жіночим та дитячим похованням із кургану Товста Могила, яка слугує прекрасною ілюстрацією неприпустимості існування такого ганебного явища, як грабунок археологічних об'єктів. Біля цього експоната пояснюється відвідувачам музею цінність перебування артефактів *in situ* в ході дослідження курганів (а загалом і інших археологічних пам'яток), що дає можливість відтворити певні звичаї та традиції минулого, дослідити одяг та прикраси тощо. Адже до музеїв приходять прихильники такого «хобі» як пошук предметів старовини за допомогою металошукачів. Значна кількість запитань відвідувачів стосується оригінальності музейних експонатів, що пов'язано з низкою сюжетів на російських телеканалах, зокрема таких як Рен-ТВ про те, що український уряд вивіз все скіфське золото разом з пектораллю за кордон. Також відслідковується доля експонатів виставки «Крим. Золотий острів у Чорному морі», що проходила в Амстердамському археологічному Музеї Алларда Пірсона через постійні, інколи абсолютно некомпетентні, матеріали у ЗМІ.

Негативна інформація про збереження нашої історичної спадщини свідчить про проведення інформаційної війни проти України, шкодить культурному іміджу країни.

Тому один зі шляхів популяризації археологічних знахідок – це більш тісна співпраця між ІА НАНУ і музеями, організація спільних виставок та публічних музейних заходів, організація прес-конференцій задля позитивних вражень про розвиток української археологічної науки та стану збереження археологічних колекцій.

Я. Гершкович

КОДЕКС ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ АРХЕОЛОГА ЯК ЗАСІБ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В СУЧАСНІЙ НАУЦІ

Етика – система норм моральної поведінки людей, їхніх обов'язків до суспільства й один до одного. Корпоративна етика або мораль – така сама система норм для людей однієї професії або роду діяльності. На жаль, у нас чіткого розуміння доцільності корпоративних кодексів професійної етики досі немає. У цьому позначається як інертність мислення, так і помилкове переконання у суто бюрократичному характері, формальності подібних документів.

Будь які сумніви відносно доцільності кодексів професійної етики знімає досвід науковців тих держав, чії традиції сягають часу утворення перших європейських університетів. На міжнародному рівні діє кодекс Європейської асоціації археологів. Ще 1997 р. учасники Берлінської конференції з проблем нелегальної археології звернулися до ЮНЕСКО з пропозицією розробити загальний «Кодекс етики для археологів». Порівняльний аналіз чинних кодексів професійної етики – і не тільки археологічної – давно став предметом спеціальних досліджень (Ellis, 1994; Zimmerman, Vitelli, Hollowell-Zimmer, 2003 та ін.).

На сьогодні на всьому пострадянському просторі «Кодекс етики професійного археолога» був офіційно прийнятий лише у 2006 р. на засіданні Вченої Ради Інституту археології НАН України, а згодом Всеукраїнським громадським об'єднанням «Спілка археологів України». Його особливістю є те, що поруч із загальними принципами у ньому приділено увагу конкретним потенційно кон-

фліктним ситуаціям та засобам їхнього запобігання. Порушені питання авторського права на матеріали розкопок, продовження розкопок на раніше відкритих чи досліджених пам'ятках тощо. Цей документ має розглядатися як добровільна угода між професіоналами, порушення якої призводить до втрати наукової репутації дослідника.

Постає завдання нової редакції Кодексу, а це неможливо без широкого його обговорення. У рамках Першого Всеукраїнського з'їзду має бути сформована спеціальна комісія з цього питання та визначені повноваження її членів. Це надасть змогу зробити Кодекс більш дієвим та таким, що відповідає викликам часу.

Н. Дмитренко

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЗБІРКИ НІЖИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ І. СПАСЬКОГО

З часу відкриття музею у 1967 р. до 1980-х рр. археологічне зібрання музею поповнювалося виключно за рахунок випадкових надходжень. Перші археологічні дослідження Ніжина та його околиць розпочалися у 60-х рр., але носили характер археологічних спостережень. Значні надходження до археологічного зібрання розпочалися з часу початку численних розвідок співробітниками археологічного відділу Чернігівського історичного музею, а також експедицією Чернігівського державного педагогічного інституту. Головним завданням експедицій було складання карти охоронних археологічних зон. Звіт щодо проведених охоронних археологічних робіт за 1989–1990 рр. був переданий до музею разом зі знахідками у кількості понад 60 одиниць зберігання з городища та посаду у центрі Ніжина та урочища Узруй-комуна.

У 1992–1995 рр. археологічні дослідження кількох поселень давньоруської доби на території Ніжина та його найближчих окраїн були здійснені співробітником музею О. Морозовим за методичної підтримки відділу археології Чернігівського історичного музею. Результатом досліджень було виявлення 15 об'єктів, які заслуговували на увагу фахівців. Всі знахідки, підйомний матеріал, фото та креслення були передані до фондів музею.

Систематичні поповнення археологічного зібрання музею почалися з 2003 р., часу, коли дослідження археологічних пам'яток міста розпочало ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України». До музею були передані знахідки та їх опис із розкопок 2003–2004 рр. по вулицях Гоголя, Подвойського, Московській; 2005 р. – по вулицях Інститутській, Червоноармійській, Червонокозачій та Московській; 2007 р. – по вулиці Василівській, 5; 2008 р. – по вулиці Підвойського, 13-А та 13-Б; 2009 р. – по вулицях Б. Хмельницького, 2-А та Братів Зосимів, 9; 2010 р. – по вулиці Московській та території ринку; 2013 р. – урочище Узруй-Комуна. Багатими на цікаві знахідки були розкопки 2016–2017 рр. на Магерках 1 та подвір'ї Покровської церкви. Археологічна збірка поповнилася значною кількістю індивідуальних знахідок: Магерки 1 – близько 90 індивідуальних знахідок. Розкопки на території Покровської церкви вперше проводилися за участю наукових співробітників музею і були найбільш продуктивними – 275 індивідуальних знахідок поповнили археологічну музейну збірку. Таким чином, музей отримав значну кількість артефактів, що дозволило представити знахідки на тимчасовій виставці та провести реекспозицію двох вітрин (№ 1, 2) у першій експозиційній залі.

Археологічна збірка музею має неабияке значення для історичної реконструкції процесу заселення Лівобережної України, становлення Давньоруської держави та розвитку її культури, виникнення та розвитку Ніжина у складі Київської Русі та Гетьманщини.

О. Каряка

ПІДГОТОВКА ТРЕТЬОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ В КИЄВІ 1874 р. ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВОГО АРХІВУ ІА НАН УКРАЇНИ

Третій Археологічний з'їзд проходив у серпні 1874 р. в Києві. Для роботи був створений Попередній комітет, розпорядчий комітет та обрані особи, відповідальні за конкретні напрямки, розроблені правила проведення. Будь-хто міг брати участь у роботі заходу за умови попереднього запису та наявності наукового повідомлення. Засідання проходили публічно.

Значний інтерес викликає список основних питань, які було винесено як основні програмні завдання по всіх відділеннях З'їзду, що потребують вирішення. Питання дуже широкого спектра — від глобальних до вузьких і конкретних.

За основною тематикою було виділено вісім відділень (секцій): 1) первісні старожитності; 2) історична географія та етнографія Росії та слов'янських земель; 3) руські пам'ятки художнього мистецтва; 4) домашній та суспільний побут Русі та слов'янських народів; 5) церковний побут; 6) руські та слов'янські пам'ятки мови та письменності; 7) класичні, візантійські та західноєвропейські старожитності; 8) східні старожитності.

У Науковому архіві Інституту археології НАН України у складі фонду «Музею старожитностей при Київському університеті Святого Володимира» збереглися численні матеріали, які, головним чином, складаються з листування та відбивають численні питання процесу організації роботи третього Археологічного з'їзду.

Серед матеріалів присутні численні документи, присвячені роботі Підготовчого комітету, запрошення до участі, протоколи Підготовчої ради, відповіді наукових організацій та установ стосовно участі в роботі З'їзду. Окреме місце посідає листування, присвячене організації виставки, що проходила одночасно, та окремо надрукований її каталог, який містив перелік 1960-и предметів старовини. Вказані численні документи мають величезне значення для висвітлення масштабів події, охоплення нею представників наукових кіл того часу, комплексу проблемних питань на одному з ранніх етапів формування археологічної науки.

І. Кривошея, І. Кривошея

ВИТОКИ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ УМАНЩИНИ (XIX — початок XX ст.)

Питання щодо археологічного вивчення Уманщини і сьогодні залишається актуальним. Загальновідомим є той факт, що саме на території історичної Уманщини є одна з найбільш масштабних локалізацій трипільської культури. І абсолютно логічно, що саме тут, з центральною садибою в с. Легедзине, вже тривалий час успішно діє Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура».

Натомість витoki ж археологічного дослідження історичної Уманщини варто шукати у XIX ст. Невідомо, чи були спроби хоча б фіксації давніх пам'яток археологічного характеру у більш ранній період.

Зокрема, ще у середині XIX ст. низку невеликих за обсягом заміток про археологічні знахідки на території історичної Уманщини опублікували на шпальтах «Киевских губернских ведомостей» священники В. Ящуржинський та І. Присовський. Зрозуміло, що не можна стверджувати про системне вивчення археології регіону, швидше йдеться про ситуативні спроби приватних осіб, які цікавилися минавшиною.

Відомий часопис «Киевская Старина» також містить нотатки на археологічну тематику минулого Уманщини. Важливу роль в археологічному вивченні краю

відіграв гурток Д. Щербаківського, який діяв з 1906 до 1910 р. Знахідки учасників гуртка були продемонстровані 1910 р. на Першій сільськогосподарській виставці в Умані у відділі археології та історії Уманщини.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. в Умані активізувалася громадськість, яка прагнула створити краєзнавчий музей, що у підсумку їй і вдалося у 1917 р. Щоправда, цій події спочатку передувало створення в Умані Відділення Київського Товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва у 1913 р., яке також неодноразово піднімало питання, пов'язані з археологічним вивченням повіту. На його засіданнях з доповідями на археологічну тематику виступали М. Біляшівський, П. Курінний, В. Козловська, Х. Ящуржинський.

Є. Луняк

АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ В УКРАЇНІ ЖОЗЕФА ДЕ БЕЯ НА РУБЕЖІ ХІХ — ХХ ст.

На кінець ХІХ — початок ХХ ст. припадає розквіт наукової діяльності відомого французького археолога Амура-Огюста-Луї-Жозефа Бертело, більш знаного як барон Жозеф де Бей (1853—1931). У своїх наукових студіях значну увагу цей дослідник приділяв вивченню археології України. Барон де Бей неодноразово бував в Україні, добре знав її, знайомився з місцевими дослідниками минулого, вивчав колекції старожитностей, зібраних українськими краєзнавцями. Наприклад, перебуваючи в Катеринославі, він цікавився минулим Запорізької Січі й ознайомився з експонатами музейної колекції Олександра Миколайовича Поля (1832—1890), що в подальшому стала основою експозиції Катеринославського (Дніпропетровського) історичного музею, директором якого з 1902 р. був Дмитро Іванович Яворницький (1855—1940).

У Києві французький дослідник познайомився з відомим збирачем старовини, археологом і меценатом, нащадком відомого козацького роду Богданом Івановичем Ханенком (1849—1917), колекцію історичних раритетів якого де Бей назвав «пречудовою», «багатою». Серед знайомих де Бея, знавців української старовини, можна побачити й Василя Васильовича Тарновського (1837—1899), мецената й фундатора відомого музею в Чернігові.

Поміж інших де Бей був особисто знайомий з Володимиром Боніфатійовичем Антоновичем (1834—1908), котрий консультував барона з питань історії України, а також з відомим українським археологом та етнографом Миколою Федотовичем Біляшівським (1867—1926).

Найбільше питань української археології де Бей торкається в невеличкій праці «Фібули варварської епохи, зроблені в Україні, та їхні прототипи» (1908). Аналізуючи фібули пізньої античності, знайдені на теренах України, французький археолог порівнює їх з аналогами, знайденими у Західній Європі, й відносить до культури готів, визнаючи їхню регіональну специфіку. Він не лише дає детальний опис цих знахідок, але також і фотознімки цих предметів. Серед місць, де були знайдені об'єкти його дослідження, фігурують Керч, Ніжин, Катеринослав, Сенькове (тодішня Полтавська губернія, а нині Харківщина), Лебехівка (нині затоплена водами Кременчуцького водосховища), Княжа Гора (під Каневом), Кам'янка, Хмільна та Пастирське (на Черкащині), Васильків і Скибинці (на Київщині).

На жаль, діяльність цього науковця в Україні залишається ще маловідомою, має велику цікавість у плані вивчення історії української археології й потребує більш детального дослідження.

В. Павлова

АРХЕОЛОГИ КИЄВА (з досвіду впровадження історії археології у музейних експозиціях)

Науково-дослідна діяльність музеїв передбачає наукове опрацювання археологічних знахідок і використання їх в експозиційній і культурно-освітній діяльності. У радянські часи київські музеї створювали під гаслом «*музеї не для експозиції речей, а для експозиції ідей*» і будували експозиції за формаційним принципом, загострюючи увагу на «*класовій боротьбі, як головному чиннику історичного процесу*». В анотаціях не передбачалося згадування імен науковців, а прізвища репресованих археологів, засуджених у період утвердження і функціонування в Україні тоталітарного режиму, були заборонені на довгі роки. Процес реабілітації представників наукової спільноти сприяв відродженню імен археологів, вперше їхні портрети розмістили в експозиції Археологічного музею Інституту археології АН УРСР. Етикетки, що надавали не лише назву й датування експоната, а й місце (конкретна вулиця), рік, а головне — прізвище археолога, були складені у новій експозиції Музею історії міста Києва (1982 р.).

У період 1996—2018 рр. у київських музеях було створено кілька виставок, що презентували життя і діяльність київських археологів різних поколінь. Вони висвітлювали маловідомі сторінки життя і діяльності В. Хвойки, Д. Мілеєва, С. Вельміна, Т. Ернста, М. Макаренка, С. Магури, М. Брайчевського, Г. Івакіна, П. Толочка та ін. Проекти презентували багатогранну діяльність у галузі науково-археологічних досліджень та пам'яткоохоронної діяльності з вивчення і збереження історико-культурної спадщини. Популяризація діяльності археологів у виставкових проектах є важливою у музейній діяльності. Вона спрямована на підвищення обізнаності населення щодо вітчизняного культурного надбання та на виховання поваги до людей, які її вивчають.

С. Палієнко

УСНА ІСТОРІЯ КИЇВСЬКОГО ОСЕРЕДКУ ТЕОРЕТИЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ (друга половина 1970-х — початок 1990-х)

Однією з малодосліджених сторінок історії вітчизняної археології є історія теоретичної археології — галузі науки, яка вивчає проблеми методології та методики. У Києві осередок теоретичної археології існував у другій половині 1970-х — першій половині 1990-х рр. і був пов'язаний з діяльністю В. Ф. Генінга та Відділом теорії та методики археологічних досліджень ІА АН УРСР. Важливим джерелом, яке містить інформацію з цієї теми, є записи усної історії, наукове значення яких зростає через погану збереженість архівних матеріалів.

Збір усної історії за цією темою автор розпочав влітку 2011 р. в рамках більш широкого проекту «Усна історія радянської теоретичної археології», робота над яким триває й досі. Методом структурованого та напівструктурованого інтерв'ю здійснювалося опитування колишніх і теперішніх співробітників Інституту археології НАН України та Київського національного університету імені Тараса Шевченка. На жовтень 2018 р в особистому архіві автора наявне 21 інтерв'ю з київськими дослідниками.

У результаті дослідження вдалося отримати цінні відомості щодо початкового етапу діяльності В. Ф. Генінга у стінах ІА АН УРСР та створення першого в СРСР наукового підрозділу, що спеціалізувався на теорії; щодо повсякденного життя Відділу та роботи методологічного семінару, згадки про який майже відсутні в інших джерелах. Опитування співробітників, які не спеціалізувалися в області теорії, дозволило з'ясувати загальне ставлення до теоретичних проблем і вчених-теоретиків у тогочасному академічному середовищі та пролити світло на міжособистісні взаємини, прослідкувати їхній вплив на академічне життя. Застосування методу

усної історії також дало змогу дослідити питання ідеологічного тиску та цензури в радянській науці, але, на жаль, воно не дозволяє отримувати точні відомості, такі як дати або повні назви наукових тем. Тому така інформація обов'язково має бути перевірена за іншими видами джерел. Іншою важливою умовою застосування цього методу є масовість опитування та репрезентативність вибірки.

О. Принь

ПЕРША ВСЕУКРАЇНСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В КИЄВІ 1932 р.: ДРУГА СПРОБА РЕАЛІЗАЦІЇ

Перша спроба проведення Першого Всеукраїнського археологічного конгресу реалізовувалася впродовж 1924–1925 р. у м. Одесі. Він організовувався до урочистого святкування 100-річчя Одеського археологічного музею, але так і не відбувся. У 1932 р. українські науковці — співробітники ВУАН ініціювали другу спробу проведення Всеукраїнської археологічної конференції вже у м. Києві. 13 жовтня 1932 р. на засіданні Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) було одностайно підтримано пропозицію академіка О. Новицького про проведення розширеного пленуму ВУАКу: «...Визнати за бажане скликання поширеного пленуму ВУАК на 20 грудня 1932 р., надавши йому характер Всеукраїнської археологічної конференції...».

Для реалізації цього проекту при Президії ВУАКу було сформовано Організаційну комісію у складі: П. Курінного, Ф. Козубовського, М. Макаренка, Л. Дмитрова та К. Коршака. Серед головних питань, що виносилися на обговорення на конференції називалися розгляд підсумків наукових досягнень археології та етнографії в Україні за останні 15 років; затвердження проблематики досліджень з історії матеріальної культури на другу п'ятирічку; розробка нової методологічної бази досліджень; обговорення основних загальних методичних принципів польового дослідження, камерального оброблення матеріалу та оприлюднення результатів досліджень шляхом публікації наукових праць.

Порядок денний конференції включав широке коло питань, зокрема: 1) завдання науки та наукових установ України на II п'ятирічку; 2) основні проблеми та методологічні засади дослідження історії матеріальної культури; 3) план досліджень пам'яток історії матеріальної культури в Україні та ін.

До списку запрошених увійшли 202 особи: археологи — 75; етнографи — 48, мистецтвознавці — 30, історики — 15; науковці різних фахів поза межами України — 36. Їх приїзд, розміщення та харчування передбачалися за рахунок приймаючої сторони. Було заплановано підготовку та видання бюлетеня конференції. У межах культурної програми пропонувався огляд музеїв — Всеукраїнського історичного музею, Всеукраїнського музейного городка, Музею технологій, Музею мистецтв та виставки ВУАН. Загальний кошторис витрат складав 14420 крб. Також було ухвалено рішення про проведення конференції у квітні 1933 р. Попри проведену значну підготовчу роботу Перша Всеукраїнська археологічна конференція у 1933 р. у Києві так і не відбулася.

В. Прудько

УЧАСТЬ НІЖИНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПІЛКИ У ПІДГОТОВЦІ ТА ПРОВЕДЕННІ XII АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ 1902 р. У ХАРКОВІ

Заняття археологією у Ніжині має безпосередній зв'язок з Історико-філологічною спілкою, яка була утворена при історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині 12 березня 1894 р.

18 травня 1900 р. спілка розглядала питання про допомогу в організації XII Археологічного з'їзду, що мав відбутися у Харкові. Саме з цією метою було створено спеціальну комісію, до складу якої увійшли: о. О. О. Величківський, М. М. Бережков, Є. І. Кашпровський, М. І. Лілеєв, В. К. Піскорський, В. І. Резанов, та М. Н. Сперанський. Комісія отримала право на кооптацію нових членів, які б могли посприяти її роботі. З часом зі складу комісії вийшов о. О. О. Величківський, натомість до її складу приєдналися міський голова І. Л. Дейкун, представник Ніжинської поліції В. М. Фальковський, земський страховий агент Я. О. Гужовський, викладач Глухівської гімназії О. Н. Малинка, секретар губернського статистичного комітету та розпорядник канцелярії Чернігівського губернатора О. К. Яригін. Серед новоприйнятих членів спілки опинився і земський учитель Мглинського повіту С. А. Гатцук. Тривалий час підтримував тісні зв'язки з ніжинськими науковцями і В. Г. Ляскоронський, вже знаний тоді дослідник, археолог.

12 жовтня 1900 р. було зачитано перший звіт по роботі спеціальної археологічної комісії. Звіт було схвалено і направлено до організаційного комітету Археологічного з'їзду у Харків. Окремі ж положення із протоколів та доповідей комісії було вирішено публікувати у відділі «Археологічний літопис» «Київської старовини».

20 листопада 1900 р. археологічна комісія почала отримувати предмети старовини для виставки у Харкові. Серед всього зібраного матеріалу значну частину становили оригінали та копії документів XVII—XIX ст. по Мглинському повіту, надані С. А. Гатцуком. Окрім писемних матеріалів С. А. Гатцук надав низку матеріальних речей, цікавих для археології та етнографії.

Даючи загальний огляд організації та проведення археологічного з'їзду у Харкові, один з його учасників, Олександр Маркевич, зазначив, що окрасою з'їзду стала етнографічна виставка, яку відвідало близько 60 тис. осіб.

О. Самойленко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В НІЖИНСЬКІЙ ВИЩІЙ ШКОЛІ

Археологічна наука в Україні має славу історію, яка закладалася впродовж кількох останніх століть. Не залишалася осторонь цього процесу й Ніжинська вища школа, яка з початку свого існування фактично стала одним із основних осередків місцевих археологічних досліджень на Лівобережжі України.

Вже у 1820-х рр. здійснити археологічні дослідження в Ніжині намагався директор Гімназії вищих наук Іван Семенович Орлай, але його переїзд до Одеси призупинив розпочату роботу.

Його справу продовжив викладач Історико-філологічного інституту князя Безбородька Михайло Іванович Лілеєв, якому вдалось здійснити перші реальні розкопки в регіоні.

Надалі археологічні дослідження на тривалий час припинилися, хоча певні зусилля до вивчення археологічних пам'яток серед ніжинських вчених простежувалися й у перші десятиріччя ХХ ст. Так, у 1900—1903 рр. за участю Ніжинського історико-філологічного товариства була організована археологічна комісія, котру очолив А. В. Добіаш. Новостворена комісія здебільшого координувала діяльність місцевих археологів-аматорів і таких вчених як М. М. Бережков, М. І. Лілеєв, В. Г. Ляскоронський та ін.

За ініціативою наукового співробітника Ніжинського інституту народної освіти А. Г. Єршова в 1924 р. створено студентський історико-археологічний гурток.

У 1970-х рр. археологічні спостереження за будівельними роботами проводилися студентом історичного факультету Ніжинського державного педагогічного інституту імені М. В. Гоголя В. М. Зоценком, який зафіксував наявність давньоруських матеріалів у центральній частині Ніжина (вул. Гербеля).

З 2003 р. у Ніжині розпочалися системні охоронні дослідження на території міста. На основі сформованого кола фахівців в університеті створено Ніжинську археологічну експедицію. За шістнадцять років було досліджено територію ур. Замок, Нового міста, літописний «Уненіж», Магерки I і II, Ветхе I тощо.

У 2009 р. в університеті спільно з Інститутом археології НАН України створено археологічну лабораторію, яка успішно функціонує і зараз.

Розвиток археологічних досліджень у XXI ст. викликав інтерес серед місцевої громади, що дозволило залучити кошти міського бюджету та волонтерів.

У 2017 р. у м. Ніжині створено ГО «Ніжинське археологічне товариство при Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя», яке закладе нову сторінку в історії археологічної науки в Україні.

О. Ситник

ВАСИЛЬ ЛЯСКОРОНСЬКИЙ ЯК АРХЕОЛОГ

Ще під час навчання в Університеті св. Володимира, В. Ляскоронський під впливом В. Антоновича, захоплювався археологією, нумізматиною тощо, працював у нумізматичному та археологічному музеях університету. 23 травня 1899 р. вчений захистив дисертацію на тему «Історія Переяславської землі з найдавніших часів і до половини XIII ст.». Це спричинило опозицію з боку «правої професури», що виступала проти так званої «української інтриги», оскільки В. Ляскоронський захищав дисертацію українською мовою. Наслідком цього стало те, що Ляскоронський був позбавлений можливості викладати у своїй alma mater. Проте, історик активно продовжив дослідницьку роботу. Він займався археологічною практикою, публікував нові матеріали з археології. Разом із В. Хвойкою й С. Мазаракі В. Ляскоронський брав участь у кількох експедиціях, обстежив, закреслив і картографував значну кількість валів, курганів, майданів і городищ різного часу в Полтавській, Харківській і Курській губерніях. Також вчений був секретарем і редактором бюлетенів XI–XV Археологічних з'їздів. Брав активну участь у підготовці XI Археологічного з'їзду в Києві. До цього з'їзду він склав реєстр пам'яток старовини Полтавщини, до XII Археологічного з'їзду в Харкові (1902 р.) здійснив археологічні розвідки в 7 повітах Полтавської губ., до XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі (1905 р.) разом із С. Мазаракі – розвідки по Сулі, Пслу та Ворсклі на Полтавщині й Харківщині, картографував понад 600 курганів, 160 майданів, 20 городищ, лінії Змієвих валів і дослідив кілька стоянок кам'яної доби.

Впродовж 1909–1922 рр. В. Ляскоронський – професор Ніжинського історико-філологічного інституту, де в 1913 р. він підготував монографію «Киевский Вышгород в удельно-вечевое время», яка мала би стати докторською дисертацією, але Київський університет не допустив її до захисту. У 1924–1927 рр. вчений проводив розвідки та розкопки у Києві (цвинтар Софіївського собору, Золоті ворота), Трипіллі, Борисполі. З 1926 р. він член-співробітник археологічної секції мистецького відділу Інституту української наукової мови.

Брав участь у роботі комісій, секцій та комітетів УАН, був найдіяльнішим членом і головою археологічного відділу ВУАК, неодноразово виконував обов'язки заступника голови ВУАК.

Безперечно слід відмітити, що у В. Ляскоронського, як і в більшості археологів того часу, була доволі слабка археологічна ідентифікація, досліді були досить поверхневими. Однак, внесок В. Ляскоронського в археологію є досить значним і потребує ще більш ґрунтовного вивчення.

Д. Тесленко

PERSONALAKT: ОСОБОВА СПРАВА ПРОФЕСОРА М. МІЛЛЕРА У СС «АНЕНЕРБЕ»

Постать М. О. Міллера є далеко не однозначною у вітчизняній археологічній науці. Археолог та юрист, брат одного з провідних радянських археологів 1920–1930-х рр. О. О. Міллера, співробітник очолюваної Д. І. Яворницьким Дніпрогесівської експедиції у 1929–1932 рр., Михайло Олександрович Міллер наприкінці 1930-х рр. здобув ступінь доктора історичних наук та став професором університету у Ростові-на-Дону. Проте Друга світова війна кардинально змінила життя та кар'єру науковця. Під час війни він працював на кілька установ Райху, переорієнтувавши собі можливість повернутися додому по її завершенні. Останні два десятиліття свого життя він провів у Мюнхені, працюючи професором Українського Вільного університету та в інституті з вивчення СРСР.

Найтемнішим періодом у біографії ученого є воєнні роки. Відтак особова справа доктора, професора М. Міллера як співробітника науково-дослідного підрозділу СС «Аненербе», що зберігається у бундесархіві у Берліні, проливає світло на його діяльність за часів Другої світової війни. Тека містить 67 документів, датованих періодом 05.11.1942–25.02.1945, 3 наукових тексти М. О. Міллера німецькою мовою, супроводжені 2 мапами, а також 2 екземпляри таблиці з матеріалами черняхівської культури.

Особова справа містить відомості про діяльність професора М. Міллера у Ростові, де він був зарахований на посаду допоміжного співробітника Поліції безпеки та СД й прикріплений до Айнзацкоманди С/6, та початок роботи на «Зондеркоманду Янкуна» – один з підрозділів «Аненербе». Докладно висвітлена подорож родини Міллерів до Німеччини та Австрії у травні 1943 р., а також діяльність ученого у Дніпропетровську влітку 1943 р. Надалі, значний за обсягом блок документів присвячений перебуванню М. О. Міллера у Львові, та подальшій евакуації до Відня. Окрім документальної бази, що стосується проживання та досліджень Міллера у Відні, цікавим є комплекс документів, присвячений науковій подорожі професора до Тюбінгена та Геттінгена. Офіційне листування між посадовцями «Аненербе», що стосується особи М. О. Міллера, містить вичерпну інформацію про обсяги та джерела фінансування діяльності дослідника.

Листи за підписом М. О. Міллера змальовують картину поневірянь родини Міллерів під час втечі з Ростова-на-Дону до Дніпра. Частина з них за жанром претендують на назву наукових звітів про роботу професора.

В. Чабанюк

НАУКОВІ ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА»

Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» створено Постановою Кабінету Міністрів України № 284 від 13 березня 2002 р., проте розпочав він свою діяльність лише у липні 2003 р. За 15 років роботи вдалося відкрити музейну експозицію на площі 400 м², започаткувати створення скансену з реконструйованих у натуральну величину трипільських будівель та зібрати й облаштувати власні наукові фонди. Фондова колекція, в основному, формувалася завдяки спільній роботі з Трипільською та Дністровською експедиціями Інституту археології НАН України (керівники у різний час: В. О. Круц, О. Г. Корвін-Піотровський, Д. К. Черновол).

На сьогодні вони складають 58859 одиниць зберігання основного фонду та 32219 одиниць – науково-допоміжного, з 56 поселень трипільської культури.

Більша частина колекції представлена групою кераміки. Фрагментованих та цілих знарядь праці — 8463 одиниць, пластики — 508 одиниць, серед якої є три моделі трипільських жител та 48 фрагментованих і цілих моделей санчат томашівської локальної групи. Велику наукову та експозиційну цінність представляють глиняні випалені фрагменти трипільських будинків: підлоги, стін із штукатуркою, вівтарів, печей, робочих місць, порогів. Досить значною є група крем'яних знарядь праці та зброї, серед якої є кількісно найбільша в музейному фонді України колекція наконечників стріл та металевих дротиків цього періоду. Окрему колекцію складають знахідки з Легедзинського некрополя черняхівської культури (керівник розкопок Б. В. Магомедов) — 1377 одиниць.

На сьогодні наукові фонди заповідника «Трипільська культура» презентують широкий хронологічний та територіальний спектр існування трипільської культури та є відкритими для подальших наукових досліджень.

Д. Черкаська

ВІЙНА ТА АРХЕОЛОГІЯ: ДО ІСТОРІЇ ДОЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ КОЛЕКЦІЙ У КИЄВІ ПІД ЧАС ІІ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Доля археологів, Інституту археології НАНУ, музейних археологічних колекцій та самих музеїв, де вони збереглися під час окупації і в повоєнні роки, досліджувалася у багатьох наукових розвідках. У своєму ж дослідженні я б хотіла зупинитися на розгляді та аналізі офіційних радянських документів (акти та звіти про збитки, завдані «німецько-фашистськими загарбниками» (визначення, що використовується у текстах документів — Д. Ч.) та на порівнянні їх з документами, що були складені самими археологами.

Згідно з цими документами до Німеччини було вивезено: Трипільська колекція з ІА АН УРСР: 4000 інвентарних номерів; неолітична колекція та колекція бронзової доби з розкопок Дніпробуду: близько 9000 інвентарних номерів; Ольвійська колекція з понад 10000 одиниць, що ще не були заінвентаризовані та опрацьовані; газетний архів (до 100 тис. газет — кінця XIX ст. до 1941 р.). З Київського історичного музею (Національний музей історії України) розграбовано та вивезено до Третього Райху такі колекції: палеолітичну, неолітичну, трипільську, скіфську, експозиційну частину античної колекції (колекцію предметів з Ольвії), колекцію пам'яток культури полів поховань, експозиційну частину з відділу Київської Русі. Зокрема, було викрадено з Музею озброєння та обладунків кочівників, що датувався періодом до X ст. (кольчуга, шолом, бойова маска, шабля); меч X ст. з орнаментованою рукояткою зі срібними та золоченими пластинами; фрагмент дуба з вдавненими щелепами дикого вепра (так званий Перунів дуб).

Зазначені документи розпорошені по різних архівних установах: Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Науковому архіву Інституту археології НАНУ. У різних версіях одного документа (акта чи звіту) міститься різна інформація. Це є характерним для такого типу джерел, адже радянські комісії досить часто приписували німецьким загарбникам не тільки їхні реальні злочини, але і власні. Також часто зустрічаються завищення та округлення втрат. Порівняльний аналіз з документацією Інституту археології та музеїв дасть змогу пролити світло на долю археологічних предметів, вивезених з Києва.

А. Яненко

ОБРАЗ МІСТА – НАУКОВОГО ОСЕРЕДКУ В УЯВЛЕННЯХ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПІЛЬНОТИ КИЄВА 1920 – 30-х рр.: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Сучасний історіографічний процес в Україні характеризується посиленою увагою до різних аспектів і можливостей т. зв. неораціонального підходу у рефлексивних історичних дослідках. Передовсім це виявляється у використанні нових / запозичених категорій, їхніх змістів, методів студіювання істориками та історіографами. Такі категорії як інтелектуальне співтовариство, мережева модель науки, ментальне картографування нині використовуються науковцями для відтворення історії науки чи то цілісного історичного процесу. Водночас, ментальне картографування та категорії імагології як інструментарій майже не використовуються у новітніх студіях істориків археології.

Чинник простору та орієнтації у ньому, який наразі залишається поза увагою істориків археології, мав і має значний вплив на розвиток археології, зародження і поширення наукових ідей, організаційного становлення і розвитку цієї науки, міжособистісні та інституціональні комунікації в середині інтелектуального співтовариства.

Просторові знання археологічної спільноти про місто, просторова модель урбаністичного осередку, якою послуговувалися археологи Києва 1920 – 30-х рр., по-стали внаслідок взаємодії з оточуючим середовищем. Ці образи й ментальні мапи мали свої просторові та просторово-психологічні характеристики і поняття: близько / далеко; зручно / незручно; центр / околиця; безпечний / кримінальний; український / російський; український / єврейський; престижний / сороміцький; тепліший / холодній; затишний / людний тощо. У лексиконі міських археологів утворювалися і поширювалися просторові поняття, зміст яких міг змінюватися чи бути усталеним протягом років чи навіть століть.

Обов'язковою умовою відтворення образу / ментальної мапи міста – наукового осередку в уявленнях археологічної спільноти міжвоєнного Києва є, власне, з'ясування спектру просторових та просторово-психологічних характеристик і понять, які побутували серед тогочасних науковців. Цей дослідницький процес передбачає з'ясування місця проживання археологів, картографування їхніх помешкань та місць роботи, встановлення географічного розташування наукових установ, з якими була пов'язана творча діяльність археологічної спільноти, визначення основних шляхів сполучення в межах міста (наприклад, трамвайні маршрути), відстеження просторових понять (офіційних і побутових), якими послуговувалися кияни.

Ця дослідницька проблема вимагає окреслення, класифікації та оцінки інформативності джерельної бази. На прикладі київської археологічної спільноти можна виокремити кілька категорій джерел для висвітлення запропонованої проблеми: путівники і довідкові видання містом 1920 – 30-х рр., т. зв. «жовті сторінки», у яких зазначено назви вулиць, адреси наукових та науково-освітніх установ, особливості транспортного сполучення тощо; листування, що власне відображає особистісне просторово-психологічне сприйняття навколишнього середовища; візуальні матеріали (світлина, листівки, поштівки); запрошення на події (конференції, відкриття виставок тощо); т. зв. «адресні книги», які створювалися як в археологічних установах, так і приватними особами.

Відтворення образу міста й ментальне картографування урбаністичного наукового осередку є необхідними й перспективними для повноцінного контекстуального вивчення історії вітчизняного археологічного співтовариства. Використання технік і методик інтелектуальної історії та міждисциплінарних підходів у дослідницькій майстерні історика археології дозволить розглянути історію археологічної спільноти у ширшому контексті урбаністичного середовища.

Л. Ясновська

ЖІНКИ-АРХЕОЛОГИ – ДОСЛІДНИЦІ МИНУВШИНИ ЧЕРНІГІВЩИНИ (початок ХХ ст.)

Чернігівщина багата на старожитності різних епох, її територія завжди була зручною для проживання. Саме археологічні пам'ятки дозволяють прослідкувати безперервний ланцюг розвитку Поліського краю. Археологічні дослідження, за визначенням А. О. Спіцина – не спорт і не задоволення, це серйозна праця, нерідко важка і завжди відповідальна. І цією важкою, дуже відповідальною роботою займаються не тільки чоловіки, а й жінки.

Інтеграція «жіночого елементу» в археологічну науку свідчить про те, що жінка почала освоювати не типову для своєї статі інтелектуально-професійну сферу, адже археологія досить довгий час вважалася сферою діяльності лише чоловіків.

Розглядаючи етапи досліджень археологічних старожитностей Чернігівщини можна з впевненістю визнати, що на кожному наступному етапі збільшується кількісний склад жінок-дослідниць.

У першу чергу, потрібно визначити діяльність графині П. С. Уварової, яка продовжила справу свого чоловіка – проведення Археологічних з'їздів, Ю. Г. Гендуне – представницю Тверської вченої архівної комісії та учениці В. В. Хвойки – В. Є. Козловської. Ними були організовані розвідки на території Сосниччини, шурфування городищ у Корюківському районі, організація та проведення XIV Археологічного з'їзду в Чернігові та видання каталогів археологічних пам'яток Чернігово-Сіверщини.

У 1920–30 рр. науковці Чернігівщини, передусім співробітники місцевих музеїв і члени новостворених наукових товариств, брали активну участь у вивченні й популяризації археологічних старожитностей регіону. Завдяки співробітництву з галузевими академічними установами вони набували необхідного досвіду для проведення самостійних досліджень археологічних та архітектурних пам'яток давньоруського часу.

Потрібно окреслити активні польові дослідження В. Є. Козловської. У 1925–1926 рр. під час розвідок по Остерщині нею були зафіксовані старожитності дніпро-донецької культури і пам'ятки пізнього трипілля. Потрібно згадати, що в цей період розпочинається археологічна діяльність Т. С. Пассек, яка взяла участь у розкопках пізньотрипільського поселення в урочищі Узвіз біля с. Євминка на Остерщині. В оточенні П. І. Смолічева була підготовлена до самостійних робіт Т. М. Головинська, яка отримувала досвід робіт на розкопках Спаського собору та Шестовицького комплексу.

П. Васильєв, В. Беляєва, Л. Демей

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК ПОБЛИЗУ с. ПУШКАРІ

Комплекс пам'яток поблизу с. Пушкарі (Новгород-Сіверський р-н Чернігівської обл.) широковідомий поза межами України. Із перервами, протягом 86 років, тут проводилися археологічні дослідження під керівництвом М. Я. Рудинського (1932–1933 рр.), П. І. Борисковського (1937–1938 рр.), М. В. Воєводського (1940, 1946 рр.), В. І. Беляєвої (з 1981 р.). В останні роки основні роботи проходили на стоянках Пушкарі I та Погон.

Пушкарі I. У польовому сезоні 2018 р. було завершено багаторічне дослідження ділянки розкопу VII із житловою западиною. Встановлення меж западини ускладнювалось відсутністю звичних для Пушкарів I маркерів кордонів внутрішнього житлового простору. Були відсутні пристінні ями із вставленими в них великими кістками кінцівок і вертикально поставлені великі краніальні частини скелету мамонтів. Натомість знайдено п'ять невеликих ямок діаметром до 20 см, які, напевно, не могли слугувати конструктивними елементами житлової западини. Внутрішнє вогнище також має певні особливості, а саме — відсутність заглибленої камери для активного процесу горіння. Таким чином, житлова западина та пов'язані з нею об'єкти мають ряд як відмінних, так і спільних рис із уже відомими.

Погон. У ході розкопок 2011–2014 рр. було виявлено ділянку із насиченим культурним шаром. Окрім чисельних крем'яних артефактів і фауністичних решток, було виявлено вогнище із системою ямок довкола, в які вертикально вставлені кістки. Подібна конструкція зафіксована в розкопі V Пушкарів I, що відповідає зовнішньому вогнищу поруч із житловою западиною. Окремою окрасою крем'яної колекції є предмети мисливського спорядження — вістря та мікролітичні вкладені.

П. Васильєв, І. Хоптинець, В. Ткач

РОЗВІДКИ НА ПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2018 році

У серпні–липні 2018 р. Острозька палеолітична експедиція Інституту археології НАН України провела розвідкові роботи на низці пам'яток палеолітичного часу Рівненської області, зокрема: Бармаки (с. Бармаки Рівненського р-ну), Липа I, VI, Мирогоща I, II (с. Липа, с. Мирогоща Дубенського р-ну). Археологічні дослідження здійснювалися в рамках міжнародного проекту «Між Сходом і Заходом — соціальні зв'язки та навколишнє середовище до, під час і після останнього льодовикового максимуму на Волині (Західна Україна)».

Бармаки. Для встановлення меж поширення культурного шару було закладено чотири шурфи розміром 2 × 2 м, три з яких розташовувались вище по схилу у південно-східному напрямку від розкопу. Культурного шару виявлено не було, зафіксовано поодинокі знахідки, а один із шурфів прокопано до геологічного материка (крейдяні відклади). Проте, у шурфі 4, на північ від розкопу, був виявлений культурний шар із крем'яними артефактами, фауністичними рештками та вохрою.

Липа VI. Двома зачистками, безпосередньо в котловані розкопу В. П. Савича 1960–1961 рр., було виявлено східну стінку його розкопу, що дало можливість відновити стратиграфічний розріз останнього. Крім того, в околиці пам'ятки було закладено 5 шурфів та зачистку для пошуків решток культурного шару.

Мирогоща I. В прирізці до шурфу 2011 р. В. К. Пясецького було виявлено численні крем'яні артефакти, окремі фауністичні рештки, горілі кістки та вохру, що залягали у шести шарах. Також поруч був зібраний підйомний матеріал ранньої доби верхнього палеоліту.

Мирогоща II. На пам'ятці був зібраний численний підйомний матеріал верхньопалеолітичного часу, в тому числі нуклеуси та вироби зі вторинною обробкою.

Розвідковими роботами також було виявлено нове поселення трипільської культури Липа (пункт 11), обстежено трипільські поселення Мирогоща (пункт 1) та Липа (пункт 1). Виявлено пам'ятки городоцько-здовбицької культури доби бронзи: поселення та крем'яну майстерню на території стоянки Мирогоща II, а також поселення Костянець (пункт 6).

Д. Ветров

ГРАВЕТСЬКІ СТОЯНКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ: РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Граветська культурна традиція, розпочавши свій шлях із рубежу ранньої та середньої пори верхнього палеоліту, протягом 30–20 тис. років тому поступово поширилася по всій середній смузі Європи і розвивалася до фінального палеоліту.

В Україні є декілька регіонів, відомих своїми граветськими комплексами – Подністер'я, Подесення та Побужжя (Центральна Україна). У Побужжі, в басейні річки Велика Вись, на півночі Кіровоградської обл. за останні 12 років було досліджено Л. Л. Залізником, Д. О. Ветровим, І. М. Хоптинцем понад 10 граветських пунктів. Цей вузол пам'яток був відкритий у 1980-х рр. краєзнавцем з м. Новомиргород П. І. Озеровим.

Матеріали зі стоянок Троянове 4А, Троянове 4В, Озерове були досліджені розкопками великих площ і стали основними комплексами для гравету Центральної України. Граветські матеріали присутні також у колекціях інших стоянок та пунктів регіону, що потребують подальшого вивчення.

Стоянки залягали у верхній частині бузького лесу, що відкладався протягом періоду 27–19 тис. років тому. Скупчення археологічних пам'яток палеоліту в басейні р. Велика Вись пов'язано з існуванням тут природного родовища крем'яної сировини.

Крем'яні комплекси граветських пам'яток регіону характеризується розвинутою призматичною технікою. Знаряддя, виготовлені на довгих та широких масивних пластинах, представлені переважно різцями, менш численними, ніж різці, кінцевими скребачками, серією ножеподібних пластин із ретушшю. Мікроінвентар представлений невеликою серією уламків пластинок із притупленим краєм та граветських вістер. Є уламки виробів, що нагадують «голкоподібні» різновиди граветських вістер. Широко використовувалися великі первинні відщепи для виготовлення серій скребел та скобелів.

Територіально близькими матеріалам граветських стоянок Побужжя є граветські комплекси 8–7 шарів стоянки Володимирівка, та Подністер'я – стоянки Молодове 5, Молодове 1, Кормань 4, Межигірці, Галич 1 та інші.

О. Вотякова

ТЕХНІКО-ТИПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ МАТЕРІАЛІВ СЕРЕДНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ РУБАНЬ

Стоянка Рубань була відкрита в 2005 р. Закарпатською палеолітичною експедицією Археологічного музею ІА НАНУ в однойменному урочищі на території кар'єру колишнього Затисянського хімзаводу, на відстані близько 800 м на північний схід від околиці с. Горбки Виноградівського р-ну Закарпатської обл.

Археологічні роботи на пам'ятці проходили в два етапи. У 2005–2008 рр. проводились розкопки, у результаті яких було досліджено площу 136 м² та отримано колекцію кам'яних артефактів. У 2016–2017 рр. була зроблена серія геологічних розчисток, які дозволили визначити стратиграфічну позицію культурного шару на стоянці. А саме, що культурний горизонт залягає у верхах перехідного горизонту від прилуцького до удайського етапів (від MIS 5a до MIS 4) та датується близько 74–64 тис. років тому.

Археологічна колекція налічує 953 кам'яні артефакти, які виготовлені, переважним чином, із кварциту. Іноді використовували чорний сланець (аргіліт?) та андезит.

В цілому, індустрія стоянки характеризується як нелевалуазька, непластинчаста, нефасетована. Первинне розколювання базується на радіальному, підперехресному, ортогональному напрямках отримання заготовок. Спорадично використовувався метод Комбева. Всі вищеназвані системи розщеплення стимулювали отримання короткої за пропорціями заготовки з природною спинкою (43 %). Саме така заготовка була провідною для виготовлення знарядь на стоянці. У типології спостерігається абсолютне домінування скребел, особливо поперечних, діагональних та простих опуклих, робочий край яких найчастіше оформлений лускатою ступінчастою ретушшю, т. зв. «напів-Кіна» та «Кіна». Досить часто скребла мають природну, іноді підправлену спинку. Кутові та подвійні, а також зубчасто-виїмчасті форми поодинокі.

Вищеназвані характеристики дозволяють відносити цю індустрію до кола ша-рантських пам'яток типу Кіна.

Д. Гаскевич, О. Кононенко

НОВІ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ В ЛІСОСТЕПОВОМУ БУГО-ДНІСТЕР'І (попереднє повідомлення)

Більшість верхньопалеолітичних пам'яток Правобережної України приурочені до кремененосних регіонів Волині та Подністер'я. У Побужжі найбільше їх виявлено в басейні рік Синюха, Бакшала та Кодима. Західніше та північніше, на Вінниччині та Хмельниччині, вони були представлені поодинокими місцезнаходженнями нечисленних невиразних у культурно-хронологічному відношенні крем'яних знахідок.

З кінця 1990-х рр. один з авторів доповіді веде пошук пам'яток буго-дністровської неолітичної культури у заплаві Південного Бугу. Після виявлення Д. Кіосаком першого у регіоні поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Кам'яне-Завалля розвідки стали активніше охоплювати і високі тераси ріки, а також малі річки та балки. Наслідком цього стало виявлення у 2012–2017 рр. не очікуваних лінійно-стрічкових поселень, а нових місцезнаходжень верхнього палеоліту. Кілька з них, розташованих біля сіл Четвертинівка, Тростянчик та Кошаринці на півдні Вінниччини, дали досить численний підйомний матеріал.

На пам'ятках представлено два основні різновиди кременю – мабуть більш доступний сіро-жовтий шерехатий та якісніший буро-сірий прозорий. Нуклеуси

з останнього максимально спрацьовані. На сколах часто наявна «губка». Нуклеуси паралельні поздовжні та біпоздовжні. Набір знарядь включає мікропластини з краєм, притупленим дрібною дорсальною ретушшю, кінцеві скребки, різнотипні різці. За морфологічними ознаками більшість знахідок можуть бути віднесені до епігравецького технокомплексу. В цілому вони нагадують матеріали стоянок Івашків VI та Серединний Горб, що знаходяться на відстані близько 50 км.

Автори планують провести більш детальне вивчення нових пам'яток, зокрема з'ясування наявності тут незруйнованих культурних шарів та гео-стратиграфічних умов їх залягання, а також пошук у регіоні інших палеолітичних пунктів.

Д. Гаскевич, Е. Ендо, Х. Насу, О. Яневич

НОВІ ДАНІ ПРО ЗЕМЛЕРОБСТВО В НЕОЛІТІ УКРАЇНИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ВИКОРИСТАННЯ REPLICA-SEM МЕТОДУ

Традиційні уявлення про культивуацію перших злаків та бобових у Західній Азії нещодавно доповнилися відкриттями настільки ж давньої доместикації проса і рису в Китаї. Відтак, територія України, де на неолітичній кераміці в 1990-х рр. були виявлені відбитки різних культурних рослин, зокрема проса, виглядала як місце дифузії землеробства Сходу та Заходу. Для вивчення цих процесів у 2016 р. розпочато спільний проект Центру дослідження обсидіану та кременю Університету Мейджі (Токіо, Японія) та Інституту археології НАНУ.

На відміну від попередніх робіт, коли відбитки зернівок і плодів визначалися неозброєним оком, у проекті застосовано метод виготовлення полімерних реплік останніх та їх вивчення під скануючим електронним мікроскопом, що значно підвищує достовірність результатів. Загалом переглянуто близько 12560 фрагментів неолітичних посудин з 31 пам'ятки буго-дністровської, киево-черкаської, азово-дніпровської, донецької та культури лінійно-стрічкової кераміки. З відібраних зразків на сьогодні виготовлено та визначено 138 реплік об'єктів, які залишили сліди, що нагадують відбитки насінин. 20 з цих реплік було одержано по фрагментах, де відбитки культурних рослин були ідентифіковані раніше. Проте, за новими результатами лише один відбиток з буго-дністровської стоянки Заньківці II могла залишити зернівка пшениці або ячменю. При цьому дієвість методу засвідчена успішним визначенням в ході проекту культурних рослин за репліками зернівок, що відбилися на кераміці трипільської культури енеоліту та низки культур доби бронзи.

Відтак, наразі на терені України неолітичне землеробство достовірно засвідчене лише для культури лінійно-стрічкової кераміки завдяки роботам С. Теліженка та Г. Мотузайте Матезавічуте з флотації та прямого датування зерен. Це добре узгоджується зі специфікою розташування поселень різних неолітичних культур, наявністю чи відсутністю на них землеробських знарядь.

А. Главенчук, І. Піструіл

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ АНЕТІВКА 2

Поселення Анетівка 2 розташоване біля с. Анетівка Доманівського р-ну Миколаївської обл. на високому правому березі р. Бакшала — правої притоки Південного Бугу. Пам'ятка досліджується з 1978 р. експедицією під керівництвом В. Н. Станко (1978 — 2007 рр.) та І. В. Піструїла (з 2008 р.). У 2017 р. було завершено розпочате 1992 р. дослідження частини виробничої ділянки на північно-східній частині по-

селення (кв. ЕП / 13–30), на якій розташовані комплекси по первинному розщепленню кременю та виготовленню крем'яних знарядь праці.

З 2007 р. досліджувалась частина цієї ділянки на кв. ИП / 23–30, яка безпосередньо прилягає до виробничих мікрокомплексів на кв. ЕП / 13–22, досліджених в 1992–2006 рр. На ділянці ЕП / 23–30 зафіксована давня вимоїна – неглибока балочка, що утворилася до існування тут стоянки. Специфіка формування, існування, руйнування і захоронення культурного шару тут, на схилі мису, дозволила в багатьох місцях зберегтися йому непорушеним. Під час його розчищення були виявлені окремі скупчення археологічних знахідок (робочі місця).

Культурний шар в процесі розкопок «розбирався» поквратно, за умовними мікрогоризонтами зняття потужністю 5–7 см. Грунт усіх квадратів був промитий через сито з дрібними вічками, що дозволило виключити втрати дрібного матеріалу. Археологічна колекція складається зі знахідок, що характеризують повний цикл обробки кременю від первинного розщеплення (розколоті жовна та гальки, уламки різних розмірів, пренуклеуси, нуклеуси і сколи їх оформлення, відщепи, пластини, мікропластини) до виготовлення готових виробів (мікропластини з притупленим краєм, скребки, різці, скобелі, вістря та мікровістря, ножеподібні та долотоподібні вироби, пилки, комбіновані знаряддя тощо), та відходів виробництва (лусочки, різцеві сколи), ковадл, відбійників та ретушерів, великих каменів-підставок, предметів мобільного мистецтва та прикрас, остеологічних залишків. Матеріал однотипний та відноситься до епіграветської індустрії. На північній частині ділянки та поряд в балці виявлено природні родовища вохри яскравого вишневого кольору (земляна форма вохри із глини, пофарбованої окислами заліза).

Л. Залізняк

МЕЗОЛІТИЧНІ МИСЛИВЦІ НАДПОРІЖЖЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОСЕЛЕННЯ ОГРІНЬ 8

Численні житлові конструкції унікальної збереженості мезолітичного поселення Огринь 8, що на східній околиці м. Дніпра, дають підстави для реконструкції способу життя та річного господарчого циклу мезолітичних мисливців та рибалок Надпоріжжя.

Поселення виявлено М. О. Міллером на початку 1930-х рр. в процесі обстеження берегів майбутнього водосховища, що утворилося внаслідок будівництву Дніпрогесу. Головні відкриття на стоянці сталися під час тривалих робіт експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д. Я. Телегіна у 1970–80-ті рр.

Культурні відклади багатошарової пам'ятки мають потужність близько 2 м. Особливо багаті колекції походять з киеворуського шару XII–XIII ст., середньостогівського могильника IV тис. до н. е. та з унікальних землянок мезолітичного часу VIII тис. до н. е.

У мезолітичному шарі досліджено 10 великих округлих в плані напівземлянок діаметром 8–10 м, заглиблених у підстилаючий пісок на 1–0,8 м. Житла розташовані в ряд уздовж краю піщаної борової тераси Дніпра. Котловани землянок зі слідами вогнищ на дні були заповнені піском з великою кількістю панцирів прісноводних молюсків прудянки, попелу, крем'яних та кістяних знарядь, гранітних дисків, уламків перепалених каменів-кип'ятильників, кісток ссавців, птахів, риб тощо. Аналіз фауни стоянки свідчить, що більше 85 % м'яса її мешканцям давало полювання на тура.

Різне потепління внаслідок танення льодовика зумовило зростання біомаси всіх водоймищ північної півкулі. Так, біля 10 тис. років тому на морських та річкових узбережжях виникли сприятливі умови для існування різних типів привласнювального господарства, що базувалися на експлуатації водних ресурсів.

Багаті матеріали мезолітичного поселення Огринь 8 дають підстави вважати його зимовим стійбищем прирічкових мисливців та рибалок і реконструювати їх річний господарський цикл. Взимку вони мешкали всією общиною з 5–7 малих сімей в 1–2 великих землянках, харчуючись м'ясом впольованих у прирічкових лісах копитних та літніми запасами риби. З приходом весняного тепла велика зимова землянка, де іноді проживало кілька споріднених сімей однієї общини, залишалася, і окремі сім'ї переселялися до легких куренів безпосередньо на березі річки. Рятуючись від комах, обирали миси, острови та піщані коси, що добре продувалися вітром. Тут рибалили до осені, заготовляючи рибу на зиму. З приходом осені 5–7 споріднених сімей однієї общини поверталися на традиційне місце зимівлі на підвищеній ділянці берега. Колективно ремонтували минулорічну землянку або будівельний матеріал з неї використовували при будівництві нового зимового житла неподалік від попереднього. При чому котлован останнього поступово заповнювався сміттям.

Етнографічні матеріали свідчать, що схожий спосіб життя вели зафіксовані етнографами ітельмени, нивхи, нанайці та інші берегові мисливці та рибалки, що проливає світло на річний господарський цикл мезолітичних мешканців не лише Огрині 8, але й усього Надпоріжжя.

Д. Кіосак

РОЗКОПКИ СТРАТИФІКОВАНОЇ СТОЯНКИ МЕЛЬНИЧНА КРУЧА

Мельнична Круча – відома неолітична пам'ятка на р. Південний Буг за 2–2,5 км на схід від с. Сабатинівка. Її дослідження велися у 1930–40-х рр. К. П. Полікарповичем (1931), В. І. Селіновим (1936), А. В. Добровольським (1938–1939, 1946–1947), В. М. Даниленком (1949). Нещодавно роботи на пам'ятці було відновлено (шурфування 2011 р., розкопки – 2012 та 2016–2018 рр.).

На площі розкопу виявлено кілька слабо насичених концентрацій матеріалу. Верхні шари містили окремі знахідки доби пізньої бронзи та середнього енеоліту (SU1 та 1a). В жовтуватому супіску на глибинах 160–173 см досліджено потужне скупчення кісток та розщеплених кременів (SU2). Найвиразніша знахідка – фрагментована рогова мотика, знайдена у цьому горизонті. Мотика відноситься до типу Т-подібних і має численні аналогії в неоліті Південного Бугу та Надпоріжжя. Кременевий інвентар з сіруватого суглинку (SU4, 195–225 см) характеризується формами, які нагадують матеріали місцевого Кукреку (анетівської мезолітичної культури в розумінні В. Н. Станко). Між згаданими стратиграфічними одиницями SU2 та SU4 на глибинах 175–195 см від умовного нуля зафіксовано кілька менш виразних і, можливо, різночасових скупчень матеріалу – розщеплених кременів, скоюк, кісток тварин, в тому числі з геометричним мікролітом – трапецією.

Невеликим розкопом за 140 м вище по течії р. Південний Буг (на північний захід) від розкопу 1 відкрито послідовність нашарувань у цілому близьку до розрізів основного розкопу. Над шарами фрагментованих кісток та мушель з крем'яними виробами відповідно у сіруватому суглинку та жовтому супіску, на переході від нього до підгрунтя, зібрано певну кількість уламків кісток тварин, крем'яних артефактів та черепків ліпного посуду. Посуд нагадує кераміку розташованого неподалік поселення Сабатинівка 1 (Трипілля В1).

**О. Кононенко, Л. Кулаковська, В. Усик,
Ф. Нігст, П. Езартс, С. Пірсон**

ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА КОРМАНЬ 9

В околицях с. Кормань (Сокирянський р-н, Чернівецька обл.) відомо кілька палеолітичних місцезнаходжень. У 1960–70-х рр. О. П. Черниш провів стаціонарні дослідження стоянки Кормань IV. У 2012 р. Дністровською палеолітичною експедицією ІА НАНУ було відкрито стоянку Кормань 9. Її попередні дослідження було проведено у 2013 р. Основні роботи зосереджувалися на гео-стратиграфічному вивченні пам'ятки. У товщі 4-метрових четвертинних відкладів (останній пленігліціал) зафіксовано *in situ* три верхньопалеолітичні шари.

За сировину слугував переважно місцевий туронський кремій. Фауністичні рештки у всіх шарах представлені переважно кістками північного оленя.

У шарі I зафіксовано два вогнища — одне заглиблене діаметром до 1,0 м з шаром прокалу 10 см та друге зруйноване кротовинами. У колекції 932 крем'яних артефакти: нуклеуси, продукти розщеплення, знаряддя праці. Для індустрії характерне паралельне поздовжнє та біпоздовжнє розколювання. У наборі знарядь (92 од.) домінують мікропластини та пластинки з притупленим краєм (69 од.). Також присутні скребок, різці (двогранний, на зламі, ретушний), білатеральні вістря, перфоратор, комбіноване знаряддя та ретушовані сколи. Знайдено кістяну голку, підвіски із бурштину та зубу оленя, три пронизки з мушель.

Шар II. Колекція із 20 крем'яних артефактів представлена виключно продуктами розколювання.

У шарі III виявлено незначну кількість крем'яних знахідок (67 од.), серед яких два нуклеуси, кінцевий скребок та три ретушовані сколи.

Індустрія шару I за техніко-типологічними показниками та стратиграфічною позицією може бути віднесена до епі-граветського техно-комплексу. Не виключено, що матеріали шару II також належать до індустрії цього кола, але, зважаючи на невелику кількість знахідок, автори утримуються від конкретних висновків. Матеріали шару III за морфологічними ознаками можуть бути віднесені до гравету.

О. Кротова

КІСТЯНІ ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ АМВРОСІЇВСЬКОЇ СТОЯНКИ (виготовлення, використання, просторовий аналіз)

Доповідь присвячена аналізу кістяних знарядь праці Амвросіївської стоянки — складової частини верхньопалеолітичного комплексу мисливців на бізонів, розташованого на південному сході України неподалік від м. Амвросіївка у басейні р. Кринка. Увага акцентується на новій оригінальній колекції знарядь, які походять із розкопок 2000-х рр. західної ділянки, даних про їх розташування в культурному шарі, особливостях виготовлення та використання.

Колекція нараховує 18 виробів — три фрагменти наконечників списів (2 — із розкопок 1950 р.) та 15 знарядь праці виробничо-побутового призначення: ретушер, фрагмент лоцила, дві проколки та дев'ять знарядь із виїмчато-зубчастим краєм. Більшість виробів мають сліди обробки (формування робочого краю) та використання, два — тільки використання.

Зубчато-виїмчасті знаряддя та одна проколка виготовлені на кістяних відщепках, які мають сліди від розбивання кістки — точки ударів (*impact notches*). Знаряддя компактно розташовувалися на площі близько 10 м² у скупченнях культурних залишків, що включали оброблений кремій та фрагменти кісток бізонів, у тому числі з виразними слідами цілеспрямованого розбивання.

Функцію, наявність обробки та сліди використання більшої частини знарядь

визначили трасологи Г. Ф. Коробкова і В. Є. Щелінський та археозоологи М.-А. Джулієн і Л. Крепін. Вони вказали на наявність на їх поверхні слідів від обробки шкур — різання, лошіння, міздріння.

Ділянку із місцезнаходженням кістяних знарядь можна розцінювати як виробничу зону, специфіку якої, крім звичної для стоянки обробки кременю, складали такі процеси як розбивання кісток, виготовлення знарядь та їх використання для обробки мисливської здобичі.

*Л. Кулаковська, В. Усик, Ф. Нігст,
П. Езартс, С. Пірсон, Н. Герасименко*

ЛЕВАЛУАЗЬКИЙ ТЕХНО-КОМПЛЕКС ДОЛИНИ ДНІСТРА

Стоянка Непоротово 7 розташована на лівому березі Дністра. Десятиметрова товща лесів (MIS 3–6) уміщує кілька середньопалеолітичних шарів. Найдавніші з них зафіксовано нижче MIS 5. Три шари стоянки Непоротово 7 належать до левалуазького техно-комплексу.

АН 3 (MIS 5a). У колекції присутні типові левалуазькі нуклеуси чотирикутної форми, які мають підготовку робочої поверхні підперехресними, конвергентними чи поздовжніми негативами в комбінації з використанням допоміжних латеральних та дистальної площадок, а також чітко виражену головну фасетовану площадку. Інші нуклеуси представлені перехресними / підперехресними, а також паралельними. Знаряддя поодинокі: скребла, вістря, зубчасті.

АН 3a (MIS 5b). Колекція невелика, але досить виразна. Для первинного розколювання характерна присутність левалуазьких нуклеусів із комбінованою підготовкою.

АН 7 (MIS 6). Левалуазький метод розколювання представлений нуклеусами та сколами з комбінованою огранкою робочих поверхонь: перехресною, підперехресною, латеральною, білатеральною, конвергентно-латеральною і т. д. Присутні також приклади нелевалуазького розколювання. Колекція абсолютно аналогічна в технологічному сенсі індустрії шарів 11, 12 стоянки Молодове V, які й стали епонімними для виділення т. зв. молодовського варіанту левалуа.

У середньому палеоліті долини Дністра найяскравіше представлений левалуазький техно-комплекс (Молодове I, V, Кетроси, Єзупіль), що отримав назву молодовського. На відміну від класичного радіального левалуа, йдеться про специфічну систему комбінованої підготовки поверхні розколювання та дорсальних поверхонь. До недавнього часу цей техно-комплекс датований MIS 4 (5a–b?). Індустрія шару 7 стоянки Непоротово за стратиграфічними та палінологічними даними віднесена до MIS 6, що значно подавнює вік не тільки левалуазького техно-комплексу, а і загалом середньопалеолітичних індустрій цього регіону.

70

A. Maier, D. Stupak

ON THE TYPOLOGICAL AND TECHNOLOGICAL INTEGRITY OF ALLEGEDLY MIXED ASSEMBLAGES IN NW-UKRAINE AT AROUND 30,000 cal BP

The Volhynian loess plateau, NW-Ukraine, is rich in Paleolithic sites and archaeological research dates back to the beginning of the 20th century. Some sites of this region, such as Griadky, Zshorniv, Myrogoscha 1, or Chervony Kamin are known from older excavations and surface collections and exhibit a number of typological and technological traits which are often thought to be indicative of different periods. Accordingly, the respective assemblages alternatively have been classified as Middle Paleolithic, Aurignacian (even

the independent category «Lypa Aurignacian culture» has been proposed), mixed, or «transitional» industries in changing fashion. In this paper, we present the results of fieldwork carried out in the summer of 2018 as well as a review of these assemblages and argue for their technological and typological integrity. By demonstrating the repeated combination of specific and characteristic features within the analyzed assemblages, we lend credit to the notion that – despite the sometimes sub-optimal stratigraphic situation – these assemblages indeed form a consistent group. In comparing our results with site in other regions, we further show that this kind of assemblage was not restricted to Volhynia, but likely represents a widespread and regular manifestation in Central and Eastern Europe, probably dated roughly between 33,000 and 30,000 cal BP.

В. Манько

ПОНЯТТЯ «КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ОБЛАСТЬ НЕОЛІТУ»

Поняття «історико-культурна область» з'явилося після публікації матеріалів могильника С'єже (Васильєв, Матвеева 1979, с. 165). На підставі аналізу матеріалів могильника та порівняння їх з матеріалами півдня України та басейну Нижнього і Середнього Дону було обґрунтовано існування Маріупольської історико-культурної області. До складу цієї області зараз відносять азово-дніпровську, нижньодонську, самарську та воронізько-донську культури. Нове поняття виявилось дуже зручним елементом археологічної класифікації. Зараз усі культурні явища неоліту ми так чи інакше розглядаємо у межах культурно-історичних областей, які характеризують наступні риси.

1. Їхнє формування пов'язано зі складними процесами активного спілкування мешканців окремих регіонів, у тому числі з міграціями, розселенням, дифузією невеличких груп населення у сусідні регіони, культурним обміном, тобто з процесами культурної дифузії.

2. Области, які утворюються, не пов'язані з певним типом ландшафту, охоплюють території з різними кліматичними умовами.

3. Области, які утворюються, мають кордони, у межах яких виникає культура безперервність, наявні спільні типи матеріальної культури.

4. Ніколи на окремих територіях областей, що утворюються, не поширюється увесь культурний спектр у повному обсязі.

5. Области не пов'язані з певним типом господарства, тим більше не пов'язані з обов'язковою присутністю відтворювальних форм господарства.

6. Области існують у часі й просторі, проходять періоди складання та деструкції.

7. Населення областей ніколи не усвідомлює і не може усвідомлювати своєї належності до такої області.

На відміну від «історико-культурної області» у етнографії, яка оперує аналізом процесів взаємодії етносів, археологічна «культурно-історична область» визначається на підставі аналізу археологічних культур, наявності спільних елементів матеріальної культури, аналізу походження та шляхів поширення таких елементів.

Поява та розвиток культурно-історичних областей є основним історичним змістом неолітичної епохи.

Н. Михайлова

ДИТЯЧІ ПОХОВАННЯ МАРІУПОЛЬСЬКОГО МОГИЛЬНИКА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ: ПИТАННЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

На могильниках мисливців-збирачів дитячі поховання зустрічаються не часто, хоча за палеодемографічними даними дитяча смертність становила 50 % від загальної. Поодинокість дитячих поховань не можна пояснювати тафономією, адже у випадках руйнування дитячих кістяків їх місце маркується інвентарем. Отже, вона пояснюється відмінністю ритуалу — похованням за межами могильника. Водночас, окремі поховання дітей часто вирізняються особливо багатим інвентарем.

У Маріупольському могильнику серед 130 поховань було лише шість дитячих. Три дитини були поховані окремо від дорослих і мали багатий поховальний інвентар. На особливу увагу заслуговують два з них. У похованні СІ серед розмаїття прикрас вирізняється кістяна статуетка тварини. На наш погляд, ця фігурка відіграє роль «знака тварини», що вказує на особливий статус похованої дитини. Подібними за змістом «знаками тварин» були лосеголові жезли та зображення лосів у могильниках Північної Європи та Сибіру. У похованні СV знайдено великий кристал гірського кришталу. Кристали у багатьох корінних народів використовувались у сакральних діях, зокрема, були атрибутами шаманів.

Увага до окремих поховань дітей простежується в інших могильниках Маріупольського типу. Поодинокі дитячі кістяки у Капулівці, Осипівському могильнику, Вільнянському могильнику, Вовнигах, Микільському могильнику та ін. мають особливо багатий інвентар, хоча загалом дитячі поховання не вирізняються багатством серед інших. Ця традиція підтверджується матеріалами Західної Європи. Виключно багатими є, наприклад, мезолітичні парні поховання жінок та дітей у Тев'єку, Ведбеку, Гонгухсвею, Баден-Дюрренбергу. Існують видатні поховання дітей без дорослих: пізньопалеолітичні поховання у Ле Мадлен та Кремс-Ватберг, мезолітичні у Гонгухсвей 7 та ін.

Оскільки особливості означених дитячих поховань не можуть бути зумовлені гендерно-віковим статусом, їх пояснення треба шукати у сфері сакрального.

О. Москаленко

НАБУТТЯ МАТЕРІАЛОЗНАВЧОГО ДОСВІДУ ПАЛЕОЛІТИЧНОЮ ЛЮДНІСТЮ УКРАЇНИ

72

Згідно трудової теорії антропогенезу людина починається зі свідомої праці спрямованої на виготовлення знарядь.

У процесі трудової діяльності набувався матеріалознавчий досвід. З раннього палеоліту пізнавалися корисні властивості деревини. Дерев'яний виробничий інвентар — дубинки, рогатини, копальні палиці набували потрібного функціонального призначення після обробки заготовок каменем з гострими краями. Усвідомлювалася здатність деревини обтесуватися, загострюватися під дією гострих і твердих матеріалів з неорганічних порід.

Камінь, зокрема кремій, був найуживанішим протягом палеоліту матеріалом. Його обирали через здатність розколюватися під впливом силової дії та давати уламки з міцними гострими краями. Перевагою кременю була поширеність майже по всій Україні. На Закарпатті знаряддя виготовлялися з вулканічних порід — андезиту (Королеве) та обсидіану (Рокосове, Малий Раковець). Рідше застосовувалися діабаз, халцедон, яшма, і особливо рідко — гірський кришталь (Добраничівка, Довгиничі).

Відбійниками із в'язкішої породи змінювали природну форму міцного каменю ударом з амортизуючим ефектом.

Зароджується техніка шліфування каменю за допомогою змоченого грубозернистого піску.

У пізньому палеоліті починає застосовуватися кістка — твердий довговічний матеріал пластичніший за камінь. Впроваджується практика розчленування кісткової сировини. Набуваються знання про її нові фізико-технічні властивості під дією вимочування та нагрівання: гнуття, виправлення (Мізін, Межиріч).

За допомогою шкребел, кістяних шил та голок у повсякденність входило шиття шкіряного одягу та взуття, ременів. Шкіра після обробки кроїлася, різалася, зшивалася висушеними жилами.

Потреба міцно закріплювати кістяні руків'я, наконечники з каменем та деревом реалізувалася застосуванням клейких речовин — смоли та деревного клею.

У пізньому палеоліті пізнаються корисні властивості мінеральних барвників. Подрібноючи їх та додаючи витоплений жир було отримано перший штучний продукт — червону та жовту фарбу з вохри, білу з мергелю, чорну з окису марганцю та сажі.

Свідомість дала людині здатність набуття матеріалознавчого досвіду у практичній діяльності для задоволення потреб життєзабезпечення.

О. Нездолій, Д. Вєтров, П. Озеров

НОВА ПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА ВИКЛИНЕ 3 НА КІРОВОГРАДЩИНІ

У центральній частині України, на Кіровоградщині, знаходиться один із осередків концентрації стоянок кам'яного віку. Скупчення археологічних пам'яток розташоване довкола відслонень крем'яної сировини в басейні р. Велика Вись.

До численних приток Великої Висі належить р. Бирзулівка, що протікає поблизу однойменного села Новомиргородського району давньою розлогою балкою, на схилі мисоподібного утворення правого борту якої знаходиться палеолітична стоянка Виклине 3.

У ході проведених у 2018 р. археологічних досліджень на місцезнаходженні було виявлено горизонт культурних знахідок у стратифікованому положенні.

Здобутий крем'яний матеріал стоянки свідчить, що в основі технології первинного розщеплення комплексу знаходилося використання нуклеусів із субпаралельною системою сколювання заготовок зі сплюснених робочих поверхонь, наявне вагоме переважання гладких ударних площадок, фасетовані варіанти займають підпорядковане положення, у підготовці зони розщеплення помітну роль відігравав прийом зняття карнизу, присутні кількісні знахідки з рештками жовневої кірки.

Серед категорії знарядь у колекції відмічені скребла, обушкові ножі, гостроконечники, зубчасті вироби, виявлені також грубі кінцеві скребачки та різці.

До помітних рис вторинної обробки належать: поширеність альтернативної обробки протилежних сторін, численні випадки використання альтернативної ретуші, наявність двосторонньої обробки, асиметрія фасетажу, зубчастий вигляд крайових ділянок частини виробів, кількісні випадки фрагментування, розповсюдженість застосування дорсальних та вентральних потоншень.

За особливостями стратиграфічного положення кременів, морфологією знахідок та техніко-типологічними показниками виробів, виявлений комплекс артефактів стоянки Виклине 3, зважаючи на площу розкопаної ділянки, попередньо співвідноситься з муст'єрським технокомплексом, хронологічне положення якого знаходиться в межах пізнього середнього палеоліту та ранньої пори верхнього палеоліту.

*І. Піструїл, А. Главенчук***ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ
СТОЯНКИ АНЕТІВКА 1**

У 2018 р. на західній околиці с. Анетівка були продовжені дослідження верхньопалеолітичної стоянки Анетівка 1, відкритої та дослідженої на площі 35 м² у 1978 р. В ході розкопок простежено наступну стратиграфію:

1. Сучасний гумусований ґрунт темного, до чорного кольору, в нижній частині — сірувато-жовтий, із залишками коренів рослин — 0—0,6 м;
2. Щільний лесоподібний суглинок сірувато-палевого відтінку, з великою кількістю вапнякових включень (глина-«білоглазка») — 0,6—1 м;
3. Еолово-делювіальний горизонт жовтувато-палевих лесоподібних суглинків зі стовпчастою структурою, зовнішньо нагадує похований ґрунт. Карбонатні включення зустрічаються рідко — 1—1,1 м;
4. Лес світло-жовтого кольору — від 1,1 м.

Археологічний матеріал, що фіксувався за горизонтами потужністю 0,25 м, зустрічався від денної поверхні до яскраво-жовтого лесу. В ході його камеральної обробки було виділено два «піки» залягання знахідок.

Матеріали досліджень стоянки Анетівка 1 1981 р. (розкоп 2, приблизно в 50 м на південь від розкопу 1978 р.) свого часу не були введені до наукового обігу. За шифрами встановлено, що відповідні крем'яні знахідки фіксувалися за горизонтами потужністю 25 см.

У 2005—2006 рр. були проведені невеликі за обсягом археологічні роботи, які поставили під сумнів виділення на пам'ятці двох шарів.

У 2014 р. та 2018 р. проведено дослідження для поточнення стратиграфії розкопу 1981 р. Зачистка, здійснена по південній та східній бровках розкопу 1981 р., показала стратиграфію в загальних рисах подібну до стратиграфії розкопу 1978 р. Однак є і деякі розбіжності. Не простежуються «піки» залягання археологічного матеріалу. Встановлено, що основна його кількість залягала на глибині 0,5—1 м від денної поверхні, безпосередньо над лесоподібними суглинками та супісками, у перехідному шарі.

Крем'яний матеріал з розкопів та зборів на поверхні однотипний та відноситься до епіоріньякської індустрії.

Культурний шар стоянки Анетівка 1, можливо, був частково перевідкладений. Він датується пізньоплейстоценовим часом. Подальші стаціонарні дослідження дадуть змогу знайти ділянки з непошкодженим культурним шаром та більш детально розібратися у деяких розбіжностях стратиграфії в різних розкопах цієї пам'ятки.

*І. Потехіна***АРХЕОГЕНЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НАСЕЛЕННЯ
ЕПОХ НЕОЛІТУ – РАННЬОГО ЕНЕОЛІТУ
В УКРАЇНІ: РЕЗУЛЬТАТИ І ПЕРСПЕКТИВИ**

Процес формування населення давніх культур на теренах України став об'єктом археогенетичних досліджень у контексті вивчення геномної історії Європи. Роботи проводяться в рамках міжнародного наукового співробітництва з генетичними лабораторіями Гарвардської Медичної Школи (США), університетів Гранд Веллі (США), Стокгольму і Упсали (Швеція), Копенгагену (Данія).

У дослідженні стародавнього геному людності України вже отримані результати для пізньомезолітичних і неолітичних груп Середнього і Нижнього Подніпров'я, популяції трипільської культури Волині, носіїв ямної, катакомбної культури та скіфів Північного Причорномор'я.

Аналіз мітохондріальної ДНК з могильників Маріупольського типу показав домінування гаплогрупи U, що свідчить про генетичну спільність з мезолітичними популяціями Скандинавії та лісової смуги Східної Європи. В окремих випадках тут виявлено мітохондріальні гаплогрупи H та C, остання притаманна східним євразійським групам.

Генетичні дослідження населення трипільської культури проводилися на зразках (3900 – 3500 cal BC) з печери Вертеба на Волині. Переважна більшість її мешканців були носіями Mт гаплогрупи H, яка пов'язує трипільців з анатолійськими і балканськими ранніми землеробськими групами. Ця гаплогрупа була характерною і для фермерських культур центрально-європейського неоліту, однак її частота у Вертебі вдвічі вища. Виявлена у одного мешканця Вертеби Mт гаплогрупа U8b1 вказує, можливо, на контакти з мисливцями степового Подніпров'я. Генетичний поліморфізм вивчається і у носіїв ямної культури Північного Причорномор'я, що відкриває перспективу у контексті індоєвропейської проблематики.

Встановлено, що в середовищі неолітичного населення протоєвропеїдного антропологічного типу з домінуючою Mт гаплогрупою U дніпро-донецької КІС, а пізніше і в ранньоенеолітичних популяціях регіону, в результаті контактів з трипільськими групами, які поступово просувалися у східному напрямі, з'являються носії гаплогрупи H, характерної для ранніх землеробів середземноморського типу. Ці ж генетичні лінії у різних співвідношеннях зберігаються і у антропологічно гетерогенного населення ямної культури.

Розширення аналізу генетичних маркерів давніх краніологічних комплексів сприятиме інтерпретації результатів археогенетичних досліджень. З урахуванням історичного і антропологічного контексту вони є перспективними для вивчення контактів, міграцій та історії формування населення України.

P. Родрігес

МОЛЕКУЛЯРНА АРХЕОЛОГІЯ: ПІДХІД МОЛЕКУЛЯРНОЇ БІОЛОГІЇ ДО ЗАДАЧ АРХЕОЛОГІЇ

Дослідження на стику різних галузей науки дозволяють застосувати принципово нові підходи до проблем, які вкрай важко або й неможливо розв'язати класичними методами. Так, на стику молекулярної біології та археології виникає молекулярна археологія – дослідження генетичного матеріалу з викопних решток.

Робочий процес в молекулярній археології поділяється на наступні етапи: отримання ДНК з решток, її очистка, ампліфікація, розшифрування (секвенування) та інтерпретація даних. Кожен з етапів має свої підводні камені, ноу-хау та особливості. На сьогодні доступні декілька готових рішень для таких задач від провідних виробників реагентів та обладнання. Більшість таких рішень і методик розвинулися з галузі криміналістики. Втім, нетривіальність завдання, зумовлена такими складнощами як мізерні кількості доступного матеріалу та природній розпад ДНК під дією факторів довкілля, примушує дослідників до винахідливості і постійного пошуку нових методів.

Молекулярна археологія може вирішувати такі проблеми як вивчення шляхів міграції давніх людей, процеси асиміляції населення в тій чи іншій місцевості, формування народів тощо. Робота з генетичним матеріалом давніх бактерій здатна пролити світло на особливості раціону наших предків, шляхи і швидкість поширення хвороб і багато іншого. Аналіз ДНК давніх рослин дає уявлення про становлення землеробства, зміни кліматичних умов у давнину.

Молекулярна археологія хоч і є відносно новим напрямком, але уже зарекомендувала себе рядом важливих відкриттів, наприклад, заперечивши теорію про походження людини розумної від неандертальців і виділивши останніх у незалежну гілку еволюції. Та ще більше цікавих відкриттів чекають попереду.

О. Ситник, Р. Коропецький

ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА КУЛИЧІВКА: ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ситуація з багат шаровою стоянкою Куличівка (м. Кременець Тернопільської обл.) складна і суперечлива в багатьох аспектах. З одного боку, наявна потужна джерельна база, а з іншого – виникає низка серйозних протиріч в інтерпретації цього масиву даних.

Головні висновки В. Савича (автора двадцятирічних ґрунтовних польових досліджень стоянки) були зроблені ним ще на початку 1970-х рр. Методичні засади та наукова парадигма, у рамках яких оперував учений, репрезентують методіку радянського палеолітознавства 1960-х – початку 1970-х рр. Зміни в засадах та методіці науки про палеоліт спричинили необхідність повернення до вивчення Куличівки.

У 1998, 2004, 2007, 2010, 2015 рр. проведено шурфування в центральній частині розкопу В. Савича, відібрано серію зразків для абсолютного датування культурних горизонтів.

Іншим напрямком досліджень стало опрацювання колекцій археологічних матеріалів стоянки. Для аналізу залучено вибірку з близько 30 тис. артефактів. Зокрема, проведено ремонт крем'яних артефактів, що надало уявлення про схему кременеобробки, характерну для нижніх культурних шарів Куличівки.

Запропоновано виокремити на території розкопаної ділянки окремі зони, які різняться стратиграфічними та планіграфічними особливостями залягання культурних решток. Найперспективнішою для інтерпретації культурних шарів є східна ділянка пам'ятки, визначена реперною.

Зроблено наступні висновки щодо культурно-хронологічної приналежності поселенських горизонтів стоянки: шар IV належить до перехідних індустрій від середнього до верхнього палеоліту, датується часом між 30 та 75 тис. років тому та становить частину еміран-богуніцького комплексу; шар III можна інтерпретувати як комплекс початку раннього верхнього палеоліту (між 29 та 38 тис. років тому) із оріньяцькими елементами; шар II репрезентує локальний варіант початкового періоду верхнього палеоліту (між 24 та 32 тис. років тому), а культурний шар I можна віднести до завершальної фази плейстоцену (між 18 та 14 тис. років тому). Характерною особливістю пам'ятки стала близькість багатих виходів високоякісної кам'яної сировини, яка могла суттєво вплинути на специфіку технології кременеобробки.

76

О. Сминтина

АДАПТАЦІЯ ЛЮДИНИ ДО ЗМІН БЕРЕГОВОЇ ЛІНІЇ ЧОРНОГО МОРЯ НА РУБЕЖІ ПЛЕЙСТОЦЕНУ ТА ГОЛОЦЕНУ: ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Протягом останніх десятиріч історія басейну Чорного моря та динаміка його берегової лінії неодноразово опинялася у центрі уваги вітчизняних археологів. Класичним вважається дослідження В. Н. Станко (1992) з палеоекології мезоліту Північного Причорномор'я, де він узагальнив наявні на той час схеми змін рівня Чорного моря на межі плейстоцену та голоцену, а отримані результати використав для пояснення міграцій ранньомезолітичного населення регіону. Згодом до даної проблеми у ширшому хронологічному та історико-культурному контексті зверталися І. В. Бруяко з І. В. Сапожниковим (2005–2009) та А. В. Дяченко у зв'язку з історією кукутень-трипільського населення (2010).

Увагу міжнародної наукової спільноти дана проблема привернула завдяки резонансним дослідженням В. Раєна та У. Пітмана щодо Великого Чорноморського Потопу (Ryan, Pitman 1999), які поставили на порядок денний питання про роль глобальних кліматичних катастроф в історії регіону, зокрема, у переході його населення до відтворювального господарства (Залізняк 2005).

У середині 2000-х рр. розгортається серія масштабних міждисциплінарних наукових проєктів під егідою IGCP, INQUA та ін., зосереджених на кореляції палеогеографічних та палеокліматичних подій з основними етапами історії населення Каспійсько-Чорноморсько-Середземноморського коридору, на уточненні хронології цих процесів та явищ, а також на створенні цілісного уявлення про особливості адаптації людини до глобальних змін клімату та зрушень берегової лінії Чорного моря.

Предметом цієї роботи стали основні результати, отримані в археологічному вимірі найновішого з цієї серії проєктів – IGCP 610 «Від Каспію до Середземномор'я: екологічні зміни та відповідь людини у Четвертинному періоді» (2013 – 2018 рр.) – та оцінка перспектив подальших досліджень у цій царині.

І. Сніжко, Л. Бабенко

ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА НА ХАРКІВЩИНІ

Стоянку біля с. Кам'янка було відкрито 2004 р. під час розвідок, що проводила експедиція Харківського історичного музею. Пам'ятка знаходиться на мисі біля впадіння в р. Сіверський Донець невеличкої правої притоки р. Суха Кам'янка, в 3 км на південний схід від с. Кам'янка Ізюмського р-ну Харківської обл. Стаціонарними розкопками 2005 – 2018 рр. досліджено площу 206 кв. м. Культурні рештки, представлені розщепленим кременем, фрагментами кісток тварин, дрібними шматочками вохри та вугілля, утворюють розтягнутий по вертикалі горизонт знахідок. Найбільша їх концентрація спостерігається в світло-коричневому та жовтуватому-палевому суглинку.

До колекції крем'яних виробів, що налічує понад 8,5 тис. предметів, входять нуклевидні уламки, нуклеуси та сколи їх формування і підживлення, відщепи, пластинки, мікропластинки, вироби з вторинною обробкою, лусочки, уламки. Нуклеуси одноплощадкові односторонні, двохплощадкові призматичні та підпризматичні, торцеві, кубовидні. Характерну групу складають нуклеуси з виступаючою реберчастою тильною частиною. Деякі нуклеуси мають сліди характерної зірчастої забитості, що виникла внаслідок використання їх в якості відбійника. Вироби з вторинною обробкою представлені двограними серединними та боковими різцями, кінцевими скребками, скреблоподібними знаряддями, проколками, виїмчастими знаряддями, мікропластинками з притупленим краєм. Особливий інтерес становлять наконечниками з боковою виїмкою (один цілий та два у фрагментах), які не мають аналогій в колекціях пам'яток суміжних територій.

Планіграфічна структура культурного шару включає скупчення крем'яних артефактів, які, вірогідно, відповідають робочим місцям, де відбувалось розколювання кременю. На користь цього свідчать також і випадки ремонту у скупченнях.

Час існування пам'ятки припадає на причорноморський етап пізнього плейстоцену і знаходиться в межах переходу від ранньопричорноморського стадіалу до початку пізньольдовиків'я.

В. Степанчук

ПОЧАТКОВІ ЕТАПИ ПОШИРЕННЯ ЛЮДИНИ В ЗАХІДНОМУ СЕГМЕНТІ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ РІВНИНИ: НОВІ ДАНІ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Донедавна найбільш ранні етапи поширення людини в межах західного сегменту Східноєвропейської рівнини були практично ніяк не охарактеризовані, у першу чергу, внаслідок майже повної відсутності археологічних даних. В останні роки, завдяки цілеспрямованій програмі пошуку й дослідження нижньопалеолітичних пам'яток України, що виконується Нижньопалеолітичною експедицією ІА НАНУ за фінансової підтримки НАНУ та ДФФД, а також координації зусиль місцевих краєзнавців, намітилася позитивна тенденція в накопиченні нових фактів, що стосуються цього періоду. Серії нових нижньопалеолітичних місцезнаходжень, здебільшого поверхневих, але іноді стратифікованих та навіть багат шарових, були виявлені в долинах Дністра, Південного Бугу, Дніпра, Сіверського Дінця. Більша частина виявлених пам'яток характеризується виразними індустріями олдованського типу (мод І). У той же час, практично всі східноукраїнські місцезнаходження характеризуються наявністю поодиноких проторубил та піків, тобто мають ашельський компонент. Наявні геологічні, палеопедологічні, біостратиграфічні показники та дані абсолютного датування (ЕСР) визначають вік пам'яток між 1,2 і 0,4 млн років тому. Деякі пам'ятки містять фауністичні рештки з масовими ознаками антропних модифікацій. Унікальними є свідчення ймовірного використання вогню, що виявлені в горизонтах, які датуються близько 400 та близько 500 тис. років тому. Дослідження проводяться із залученням широкого кола фахівців-четвертинників із наукових установ України, Польщі, Франції, Німеччини, США та мають мультидисциплінарний характер. Нові пам'ятки надають унікальні дані для дослідження палеокультурних характеристик, матеріальної культури, способів життєзабезпечення, особливостей поведінки давнього населення, з'ясування показників довкілля, природних чинників проживання давньої людини, встановлення відносної і абсолютної хронології стоянок, реконструкції шляхів проникнення носіїв давніх індустрій на територію сучасної України.

В. Усик, Л. Кулаковська, Ф. Нігст, Н. Герасименко

КОРОЛЕВО ІІ. НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ В ХРОНОЛОГІЇ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ ЗАКАРПАТТЯ

78

В історії дослідження палеоліту України Закарпаття займає одну з пріоритетних позицій завдяки присутності на цій території найбільш ранніх індустрій перехідного від середнього до верхнього палеоліту періоду, а також початку верхнього палеоліту (MIS 4–3), зафіксованих *in situ*. Ідеться про: Королево ІІ, шар ІІ (перехідна індустрія з листоподібними двобічними вістрями); Королево І, шар Іа, Сокирниця Іа, шар 3 (індиферентний ранній верхній палеоліт); Берегово І, шар І (прото-оріньяк). Хронологічно та культурно значно пізніша індустрія (епі-гравет) відома лише на стоянці Шаян І. Аналіз польової документації розкопок стоянки Королево ІІ у 1982–85 рр. (розкоп ІІІ) дозволив припустити можливість існування інших стратифікованих культурних шарів вище перехідної індустрії шару ІІ. Слід відмітити, що в розкопі І частина верхньоплейстоценових відкладів над шаром ІІ практично повністю була зрізана роботами спецкар'єру. Свого часу в розкопі ІІІ був відмічений шар «0» (епі-гравет), який вважався перевідкладеним та перекритим артефактами перехідної індустрії шару ІІ. В результаті робіт 2016–17 рр. у закладеному поряд розкопі було зафіксовано, що розріз не має порушень і містить чотири культурних шари *in situ*: А, В, С, D. Шар D (аналог ш. ІІ) залягає в низах

удайського лесу (MIS 4). Артефакти шару С знайдені у верхній частині удайського лесу та мають риси верхнього палеоліту. Шар В (аналог шару «0») залягає в низах витачівського кліматоліту, що не відповідає часу існування «епі-гравету». У шарі А (верхи витачівського кліматоліту) зафіксовано верхньопалеолітичні артефакти. Тут знайдено унікальне вогнище, сформоване з уламків туфу. Планіграфічний зв'язок між шарами розкопок 1982–85 рр. та 2016–17 рр. підтверджується численними прикладами ремонту.

Загалом, на стоянці Королево II в одному розрізі відкрито найпотужнішу культурно-хронологічну колонку верхнього палеоліту Закарпаття. Подальші дослідження стоянки відкривають нові перспективи в розв'язанні питань культурно-історичних процесів на початку верхнього палеоліту.

І. Цеунов

МЕТОДИКА РОЗКОПОК ШИРОКИМИ ПЛОЩАМИ У РАДЯНСЬКІЙ АРХЕОЛОГІЇ 1920–1930-х рр.: ЗАПОЗИЧЕННЯ ІЗ ЗАХОДУ ЧИ МІСЦЕВИЙ ВІНАХІД?

У радянській та сучасній російській літературі широко розтиражовано тезу про місцеву радянську новацію у палеолітознавстві — методику широких площ. Стверджується, що П. П. Єфименко вперше використав цю методику під час польових досліджень Костьонок у 1930-х рр.

Чітке визначення методики широких площ у літературі відсутнє. Можна виділити два основні підходи: у широкому сенсі — це комплекс технічних засобів, завдяки використанню яких відкривається значна площа; у вузькому сенсі — це дослідження з метою фіксації планіграфічної ситуації шляхом пошуку житлових об'єктів.

Український радянський археолог І. Ф. Левицький у своїх дослідженнях другої половини 1920-х рр. у Народичах та Довгиничах на Житомирщині використовував методику аналогічну тій, що була застосована польськими колегами під час робіт на Городку. Перейшовши працювати з Житомирщини до столичного Харкова вчений переніс із собою і прогресивну тоді методику польових робіт широкими площами, яку застосував під час досліджень стоянок Надпоріжжя за кошти Дніпробуду. Згодом він так само розкопував Гінці в 1935 р.

М. Я. Рудинський копав широкими площами Журавку та Пушкарі I наприкінці 1920-х — початку 1930-х рр. Тобто використання методики широких площ у широкому сенсі було нормою для практики тогочасних українських палеолітознавців.

Кордон між державами не вплинув на розвиток методики польових досліджень. Польові роботи на Волині (що була поділена між Польщею та СРСР) проходили за схожою методикою, яка згодом перейшла і до радянських дослідників. Методика варіювалася залежно від топографічних умов, геології пам'ятки, а також фінансування. Тож П. П. Єфименко використав уже відому на той час методику широких площ, надавши їй обов'язкову рису — пошук житлових об'єктів та реконструкції соціально-економічного життя давніх людей.

В. Чабай

МІКОК СХОДУ ТА ЗАХОДУ: ТЕХНІКО- ТИПОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Чисельні середньопалеолітичні колекції з двобічними знаряддями Західної та Центральної Європи, Прикарпаття, Приазов'я, Криму, долини Волги, Уралу, Ал-

таю відносяться до мікокського технокомплексу (Bosinski 1967; Chabai et al. 2003; Kolobova et al. 2017). Мікок датується в межах MIS 5 – MIS 3 (Jöris 2004; Chabai 2005). З мікокськими індустріями асоціюються знахідки тільки решток неандертальців.

Технологія обробки каменю мікоку Східної Європи та Алтаю базується на використанні радіального і ортогонального методів розколювання нуклеусів та плоско-випуклого методу обробки двобічних знарядь. Знаряддя виготовлені за допомогою плоско-опуклої техніки складають 80–90 % усіх двобічних форм; плоско-опукла альтернативна техніка використана не більше ніж у 15 % випадків. Знаряддя представлені гостроконечниками, скреблами, двобічними гостроконечниками та двобічними скреблами. Обушкові двобічні гостроконечники і скребла *Keilmesser* представлені, в основному, типом *Klausennischemesser*. Обушкові типи складають до 25 % всіх двобічних знарядь. Листоподібні форми домінують серед двобічних і однібічних скребел та гостроконечників.

Мікокські комплекси Центральної Європи з одного боку відповідають вище наведеним характеристикам, а з іншого демонструють певні додаткові риси: використання техніки *Pradnik* (Темна, Вилотне, Булен, Бальве III); наявність специфічного типу скребоків *groszak* (Зессельфелсгроте, G і Вилотне) і рубил (Бокштайн III, Зальцгіттер Лебенштедт, Бальве III). Застосування плоско-опуклого методу варіює в межах 50–75 %, а плоско-опуклого альтернативного – 17–33 %. Свідчення леваузької технології виявлені на пам'ятках (Кьонігсауе, А, Зальцгіттер Лебенштедт, Шулерлох) із частково пошкодженими культурними шарами.

Таким чином, схожість Східного та Західного мікоку полягає у використанні радіального та ортогонального методів нуклеусного розколювання, плоско-опуклої та плоско-опуклої альтернативної технік обробки двобічних знарядь, виготовленні листоподібних однібічних і двобічних знарядь, у тому числі, обушкових типів.

В. Чабай, Д. Ступак, А. Весельський, Д. Дудник

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУ АКУМУЛЯЦІЇ 2 КУЛЬТУРНОГО ШАРУ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ БАРМАКИ

Стоянка Бармаки (Рівненська) відкрита В. К. Пясецьким у 1980 р. Стоянку досліджували Є. Л. Лупенко (1982), В. К. Пясецький (1990), Д. Ю. Нужний (2002–2005, 2007). Поточного року дослідження поновлені міжнародною експедицією Інституту археології НАНУ та Університету Ерлангену та Нюрнбергу. Базуючись на аналізі рельєфу 2 культурного шару, В. К. Пясецький стверджував наявність заглибленого житла. За всі роки досліджень жодних конструктивних особливостей житла виявлено не було.

Пачка відкладів стоянки Бармаки представлена сімома літологічними шарами: 1) сучасний ґрунт; 2) підґрунтя; 3) жовтий лес; 4) коричневі лесоподібні відклади з прошарками жовтого лесу; 5) білуватий лес; 6) суглинок шаруватий лесоподібний; 7) коричневий суглинок з прошарками крейди. Відклади 2 культурного шару представлені коричневими лесоподібними седиментами 4 літологічного шару. За попередніми даними білуватий лес – 5 літологічний шар є рівненським похованим ґрунтом. Загальна досліджена площа 2 культурного шару складає 117 м². З коричневими седиментами пов'язані знахідки артефактів і фауністичного матеріалу. Коричневі відклади 2 культурного шару не мають суцільного розповсюдження на розкопаній площі, а залягають плямами площею від декількох квадратних сантиметрів до 3–4 м². На окремих ділянках максимальна товщина коричневого шару сягає 12 см, а щільність пов'язаних з ним артефактів – більше 10 тис. екз. на 1 м². З іншого боку, виявлені ділянки, де коричневі відклади 2 культурного шару потоншуються до декількох міліметрів, а кількість артефактів не перевищує 5 екз. на 1 м².

Залюгання коричневих відкладів 2 культурного шару відзначається хвилястим та уривчастим характером. Наведені характеристики залюгання 2 культурного шару відображають постдепозиційні процеси: соліфлюкцію і мерзлотні западини.

Таким чином, відклади 2 культурного шару акумулювались за холодних кліматичних умов, які сприяли наявності пермафросту. Поступове пом'якшення кліматичних умов спричинило соліфлюкційні процеси і утворення мерзлотних западин, які, в свою чергу, зумовили наявний рельєф поверхні 2 культурного шару.

В. Яненко

ОСТЕОЛОГІЧНІ КОЛЕКЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МІСЦЕЗНАХОДЖЕНЬ У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОГО НАУКОВО-ПРИРОДНИЧОГО МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ: ІГНОРУВАТИ НЕ МОЖНА ДОСЛІДЖУВАТИ

У сучасній науці великі перспективи ховаються в міжгалузевих дослідженнях, що не лише дають змогу розглянути обрану проблему під різними кутами, але й надають можливість залучення фахівців різних напрямків.

Не є винятком і спільні дослідження між палеонтологами Національного науково-природничого музею НАН України та археологами України та Польщі. Така співпраця започаткована ще з часу заснування Академії наук України 1919 р. Одні з перших задокументованих археологічних матеріалів, переданих до майбутнього Палеонтологічного відділу, датуються 1934 р. і пов'язані зі створенням І. Г. Підоплічком у грудні 1935 р. першої невеликої палеонтологічної експозиції у Зоологічному музеї.

Від початку співпраці і до сьогодні у Палеонтологічний відділ ННПМ НАН України передано значну кількість остеологічних колекцій. На жаль, великий відсоток цього матеріалу своєчасно не був систематизований і каталогізований, як результат – на сьогодні частково втратив свою наукову цінність. І до сьогодні існує сумна практика передачі археологічного остеологічного матеріалу на визначення «вільним палеонтологам-археозоологам». Найчастіше подальша доля таких зборів залишається невідомою.

Яскравими прикладами вдалої співпраці археологів та палеонтологів стали унікальні матеріали з палеолітичних стоянок неподалік с. Межиріч, с. Мізин, м. Новгород-Сіверського, Амвросіївської стоянки та кістковища бізонів тощо, які нині експонуються у ННПМ НАН України.

Чому такий матеріал є цінним на сьогодні для палеонтологів? Вся справа в тому, що завдяки археологічним матеріалам можна якщо і не повною мірою, то хоча б частково відтворити палеокліматичну ситуацію періоду, що вивчається. Встановити та порівняти ареали як вимерлих видів, так і звичайних на сьогодні, з подальшим встановленням біотопічного розподілу останніх. Для археологів цінність даних матеріалів полягає у відтворенні умов, що визначали особливості матеріальної культури.

Останнім часом активізувалася тісна й ефективна співпраця «нової хвилі» молодих вчених Палеонтологічного відділу ННПМ НАН України та археологів Інституту археології НАН України. Результатами такої співпраці стали спільні публікації у закордонних виданнях, що входять до Scopus та Web of science і мають високі показники цитування. Тому остеологічні колекції археологічних місцезнаходжень у фондах Національного науково-природничого музею НАН України є перспективним джерелом у контексті міждисциплінарних студій.

Ю. Болтрик, О. Пробийголова, Д. Куштан

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ ДОБИ БРОНЗИ ПОБЛИЗУ КАНЄВА

Протягом 2016–2018 рр. Канівська археологічна експедиція ДП «НДЦ “Охорона археологічна служба України”» проводила розкопки різночасових поселень поблизу с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. Серед п'ятьох досліджених пам'яток матеріали доби бронзи виявлені на трьох із них: г. Лисуха, поселення біля «Висоти 175,1», поселення біля «Висоти 184,4» (Козулин Шпиль). Пам'ятки розташовані на грядках Канівських гір вздовж правого берега Дніпра, розкопувались повністю по всій площі. Виявлені матеріали трьох періодів: доби середньої бронзи, початку пізньої та фінальної бронзи. З часом середньої бронзи пов'язані знахідки канівської групи середньодніпровської культури — тип Ісковщина за М. М. Бондарем. Вони зустрінуті на поселенні біля «Висоти 175,1» та в одиничних випадках на г. Лисуха. Переважно це уламки керамічного посуду, орнаментованого відбитками шнура на шийці та тулубі, «гусеничним» штампом, пальцевими вдавленнями. Орнамент вкриває всю поверхню посудин із денцем включно. Знайдено фрагмент керамічного кружала, прикрашеного відбитками шнура. На поселенні біля «Висоти 175,1» розчищені залишки вогнища із розташованими навколо розвалами посудин — можливо, залишки легкої наземної споруди.

Знахідки початку пізньої бронзи пов'язані з культурним колом Бабине. Вони не численні. З культурного шару поселення біля «Висоти 175,1» походить уламок бронзового серпа середньодніпровського типу за В. О. Дергачовим та В. С. Бочкарьовим. Поодинокі уламки кераміки зустрінуті на поселенні Козулин Шпиль, в той час як на г. Лисуха розчищене поховання культурного кола Бабине. Нечисленність знахідок початку пізньої бронзи вказує на сезонність, тимчасовість перебування мешканців.

Матеріали фіналу доби бронзи зустрінуті на поселенні біля «Висоти 175,1», представлені керамікою лебедівської культури. Розчищені залишки дерев'яного стовпчика та господарча яма із фрагментами горілої деревини — залишки наземної або слабо заглибленої споруди. Реконструюються профілі декількох посудин: тюльпаноподібні горщики із високо піднятими плічками та відігнутими назовні вінцями. Посуд орнаментований «перлинами», вдавленнями із негативами на внутрішній стороні посудини, відбитками шнура, прокресленими лініями.

82

Ю. Бровендер

МЕТАЛОВИРОБНИЦТВО ДНІПРО-ДОНСЬКОГО РЕГІОНУ ДОБИ РАНЬОГО МЕТАЛУ: РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проблема металовиробництва діб енеоліту — бронзи східноєвропейського степу та лісостепу є однією з дослідницьких тем, що найактивніше розробляється. Не є винятком й Дніпро-Донське межиріччя, на теренах якого, в межах Бахмутської улоговини Донбасу, за доби пізньої бронзи давніми рудокопами здійснювався масштабний видобуток та збагачення мідної руди.

Багаторічні польові, а також аналітичні дослідження з проблеми виробництва металу у Середньому Подонців'ї, початок яким було покладено С. Й. Татаринівим майже півстоліття тому, дозволило авторові із залученням численних матеріалів, репрезентованих пам'ятками Дніпро-Донського регіону розробити концепцію генези Донецького гірничо-металургійного центру доби бронзи як результату еволюційного розвитку металовиробництва епохи енеоліту — бронзи на теренах Східної Європи. Неодноразово перерваний екологічними кризами на різних етапах доби раннього металу розвиток металовиробничої діяльності за доби пізньої бронзи призвів до створення на міднорудній базі Донецького кряжа спеціалізованого на великомасштабному виробництві гірничо-металургійного центру.

Донецький гірничо-металургійний центр доби пізньої бронзи був не лише географічним центром Дніпро-Донського регіону, а й сировинним центром відповідної виробничої зони зрубної спільності, що насичував міднорудним концентратом перш за все спеціалізовані майстерні Дніпро-Донецької виробничої зони бережнівсько-маївської зрубної культури, а також Доно-Донецької виробничої зони покровсько-мосоловської зрубної культури.

Свідчення великомасштабної металовиробничої діяльності Дніпро-Донського регіону в епоху пізньої бронзи доповнюються матеріалами десятків поселень, що функціонували в рамках дрібномасштабного виробництва, а також великими агломераціями поселень, що розмістилися уздовж торгових шляхів, які маркують місця торжищ. Одним із таких є Капітанівська агломерація, яка на площі 1 км² нараховує дев'ять поселень. На двох із них раніше вже були проведені розкопки.

Маємо сподівання, що комплексні дослідження Капітанівської агломерації поселень доби бронзи дозволять не тільки виявити особливості внутрішньої організації (спеціалізації) пам'яток цього мікрорайону, які, як вважається, були зав'язані на торговельних операціях з металом, але й отримати бездоганні докази того, що за доби пізньої бронзи в Дніпро-Донському регіоні склалася високоорганізована система економічних зв'язків, яка забезпечувала взаємодію всіх її складових.

Я. Гершкович

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КЕРАМІЧНИХ КОМПЛЕКСІВ ПОБУТОВИХ ТА ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК БРОНЗОВОГО — РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

Відсутність повністю оброблених та опублікованих поселень білозерської культури Північного Причорномор'я та ґрунтових могильників (некрополів) білогрудівсько-чорноліської культури Середнього Подніпров'я вимушує порівнювати такі, принаймні частково синхронні пам'ятки, як Суботівське городище та Брилівський могильник. При цьому допускаємо, що основні риси білогрудівсько-чорноліських та білозерських поселень мають бути дуже близькими.

На Суботівському городищі представлені такі основні категорії посуду як горщики, миски, кубки, чаші, черпаки, банки. За об'ємами вони поділяються на тарні, кухонні, порційні, дозові, рівномірно розподілені по просторово-виокремленим структурам, домогосподарствам. Характерні різноманітні мотиви орнаменталізації, але в кожній категорії присутні декілька «своїх» мотивів. Виділені специфічні мотиви, властиві окремим об'ємам. За своїм походженням кераміка відображає три вектори зовнішніх зв'язків — південно-східний, північно-східний та південно-західний.

На Брилівському могильнику виділяються три просторово-виокремлені групи поховань: 30 — у південно-західній зоні (А), 84 — у центральній (В), 44 — у південно-східній (С), і незначна частина поховань — поза ними. У похованнях є кубки (їхній загальний відсоток найбільший), чаші, горщики та черпаки. Тарний та дозовий посуд повністю відсутній. Мотивів орнаменталізації значно менше, втім показо-

ва орнаментация кубків та кубкоподібних невеликими сосцеподібними наліпами, поодинокими та у вертикальних рядах, та вертикальними прорізними лініями, які, скоріше за все, тут є символами рідини.

У зоні А відсоток кубків — 36,7 %, В — 14,3 %, С — 27,3 %, а найбільші за об'ємами є лише у А та С. Горщики — у всіх зонах, але найбільші — в А та С. Чаші — у всіх зонах, але найбільші — у В та С. Черпаки — лише у зоні С. У переважній більшості за своїм походженням та зв'язками кераміка відображає південно-західний, ранньогальштатський вектор.

Нормами поховального обряду бронзового-раннього залізного віку передбачався строгий відбір посуду, зокрема тарний та дозовий посуд небіжчикам не призначався. Просторово-виокремленні групи поховань ґрунтового могильника, вірогідно, пов'язані з окремими домогосподарствами або ділянками поселень. Отже, великі білозерські некрополі на кшталт Брилівського виникають в місцях найбільш активної господарчої експлуатації мешканцями декількох синхронних поселень. Присутність у білозерських похованнях посуду Карпато-Дунайського та Подністровського штибу є ще одним свідомством реальних масштабів гальштатизації, яка сягає Подніпров'я.

К. Горбенко

РОЗКОПКИ УКРІПЛЕНОГО ПОСЕЛЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ ДИКИЙ САД У 2018 році

Упродовж польового сезону 2018 р. археологічною експедицією Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомилинського продовжено дослідження укріпленого поселення Дикий Сад у м. Миколаєві.

Розкопки проведено на території «цитаделі» укріпленого поселення (розкопи 8, 10–12, 14–16, 18, 26) навпроти рову. Загальна площа досліджень склала 360 м².

У ході розкопок досліджено три житлових приміщення (№ 10, 22, 24) та міжжитловий простір (навколо приміщень 4, 9, 10, 12, 19, 20, 24), де зафіксовано 3 господарчі та 2 стовпові ями.

Приміщення 10 (розкопи 10, 16), мало у плані квадратну форму та орієнтовано за віссю ПнЗх — ПдСх. Розміри приміщення 7,5 × 7,5 м (глибина 0,65 м). У заповненні зафіксовано бронзове шило, керамічне прясло, фрагменти керамічного посуду, кістяні вироби тощо. У приміщенні збереглися кам'яні кладки — із західної сторони уздовж стіни та у північно-східному куті. На рівні підлоги досліджено 22 ями (19 господарчих та 3 стовпових).

Приміщення 22 (розкоп 26) квадратної форми та орієнтоване за віссю ПдСх — ПнЗх. Розміри приміщення 9,5 × 9,5 м (глибина 1,20 м). У заповненні знаходилися дві бронзові бритви, фрагмент кам'яної булави, фрагмент керамічного прясла, фрагменти керамічного посуду тощо. У приміщенні збереглися кам'яні кладки — зі східної сторони уздовж стіни та із західної — побутова камерна прибудова, облицьована вапняковим камінням. На рівні підлоги досліджено 3 господарчі ями.

Приміщення 24 (розкоп 15) прямокутної форми та орієнтоване за віссю ПдСх — ПнЗх. Розміри приміщення 7,0 × 6,0 м (глибина 0,3 м). У центральній частині приміщення, над вогнищами, перекритими антропоморфними плитами, виявлено завал дрібного каміння, навколо та під камінням групувалася переважна частина знахідок (ритуальний комплекс?). У заповненні зафіксовано бронзовий серп, невелике бронзове тесло, кістяне прясло, фрагменти керамічного посуду, заготовки кістяних виробів тощо. На рівні підлоги досліджено 21 господарчих та 4 стовпові ями.

Виходячи з попереднього аналізу артефактів з приміщень 10 і 24, їх можна датувати початком функціонування укріпленого поселення Дикий Сад.

В. Джос

ДІЯЛЬНІСТЬ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НІАЗ «КАМ'ЯНА МОГИЛА В 2014 – 2018 рр.

Упродовж останніх п'яти років, діяльність археологічної експедиції Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» була спрямована на виявлення нових, а також дослідження вже відомих пам'яток археології, що розташовані на території НІАЗ «Кам'яна Могила» та в його охоронних зонах.

У 2014 р. експедиція здійснила науково-рятивні розкопки кам'яних закладок, в основі так званої Червоної гори, яка є мисом правого корінного берега р. Молочної. У результаті проведених робіт було досліджено мегалітичний ритуально-обрядовий комплекс, до складу якого входило дві кам'яні закладки, якими було закладено залишками давніх вогнищ. Обидві закладки було складено з великих плит пісковіку, серед яких виявлено антропоморфні та зооморфні стели та плити.

Упродовж двох польових сезонів 2015 – 2016 рр. археологічна експедиція проводила наукові археологічні розкопки поселення «Кам'яна Могила II», що розташоване на південний схід від підніжжя пагорба Кам'яної Могили. У результаті проведених робіт було встановлено приблизні межі пам'ятки, а також уточнено культурну приналежність її культурних нашарувань. Найцікавішим виявився другий, досить потужний культурний шар пам'ятки, який можливо датувати добою середньої бронзи та віднести до кола пам'яток типу Бабине.

У 2016 р. було проведено науково-рятивні розкопки на території пам'ятки археології національного значення «Культовий комплекс Кам'яна Могила». Об'єктом дослідження стало місцезнаходження з крем'яним інвентарем, розташоване між місцезнаходженнями з петрогліфами 9 та 51а. У результаті проведених робіт було виявлено велику кількість виробів з кременю, пісковіку та кварциту, які можливо датувати добою енеоліту. Серед виявлених знахідок можливо виділити знаряддя для нанесення петрогліфів, що дозволяє вирішити питання датування зображень з грота Бика.

У 2017 – 2018 рр. в ході археологічних розвідок у заплаві правого берега р. Молочної, вздовж сухого річища старика р. Секіз, експедицією було виявлено три нові поселенські пам'ятки. Нововиявлені пам'ятки доповнюють археологічну мапу регіону та разом з уже відомими археологічними пам'ятками, що розташовані навколо пагорба Кам'яна Могила, вказують на безперервність історичних процесів у регіоні, від часів пізнього палеоліту до пізнього середньовіччя, що є свідченням винятковості даної місцевості в минулому.

Д. Желага

АНТРОПОМОРФНІ ТА ЗООМОРФНІ ЗОБРАЖЕННЯ З НОВИХ МАТЕРІАЛІВ ПОСЕЛЕННЯ БЕРНАШІВКА В КОНТЕКСТІ ІНШИХ РАНЬОТРИПІЛЬСЬКИХ ПАМ'ЯТОК СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

У 2009 і 2013 – 2015 рр. Дністровська комплексна експедиція під керівництвом Д. Черновола поновила дослідження ранньотрипільської пам'ятки Бернашівка.

Антропоморфні та зооморфні вироби з Бернашівки мають досить відмінні домінуючі риси від трохи пізніших пам'яток регіону етапу А. На відміну від останніх, антропоморфна пластика з Бернашівки прикрашена переважно лише такими орнаментами, що підкреслюють певні особливості морфології людського тіла. Звичайно, ж варто зазначити що загалом в комплексі існують екземпляри, що мають аналогії як в раніших, так і пізніших пам'ятках, але вони є одиничними явищами.

Досить сильно вирізняють інвентар Бернашівки зооморфні зображення. Їх було знайдено на фрагментах тарного посуду, що мають рельєфно змодельовано-

го схематичного «змія». Під час останніх розкопок було знайдено й інші рельєфні зооморфні та антропоморфне зображення на фрагментах кераміки. Окремої уваги заслуговує посудина овальної форми з плоским дном, невисокими стінками та зооморфним зображенням.

Хоч порівняння антропоморфних і зооморфних зображень і дає підстави сказати, що ці групи матеріалів мають відмінності в пам'ятках раннього Трипілля та пізніших етапів розвитку культури. Та попри наявність багатьох спільних рис у пластиці, все ж важливо зазначити що навіть матеріали однієї лише Бернашівки є досить сильно строкатими один серед одного. Пластика не є стандартизованою і має дуже велику кількість варіацій за формами, технологічними особливостями та моделюванням окремих елементів. На жаль, це дає підстави говорити про те, що така пластика не є потужним хронологічним чи культуровизначним маркером у дослідженні ранньотрипільських пам'яток і відводить дослідників до проблеми вивчення соціальних процесів, що відбувалися з населенням цієї пам'ятки.

С. Іванова

НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У ПІЗНЬОМУ ЕНЕОЛІТІ — РАННЬОМУ БРОНЗОВОМУ ВІЦІ

Інтеграційні процеси в Північно-Західному Причорномор'ї в пізньому енеоліті привели до формування в ранньобронзову добу буджакської культури — із залученням попереднього енеолітичного горизонту. Про місцеве її походження свідчать й антропологічні дані. Буджакська культура була складовою частиною ямної культурно-історичної спільноти, виділяючись специфічними рисами, на формування яких вплинули контакти з Балкано-Карпатським та Центральноєвропейським ареалами. Зміна європейських культур визначала й динаміку взаємозв'язків у різні хронологічні періоди. Меншою мірою в ній проявляється східний напрямок контактів. Саме Північно-Західне Причорномор'я було територією, звідки ямне (буджакське) населення почало рух у західному напрямку. Аналіз матеріалу не підтверджує концепцію про навалу «курганних культур» зі сходу на захід та її деструктивний характер: переселення на нові території було поступовим і мирним. На нових територіях можна виділити Балкано-Карпатський варіант ямної культури, в матеріальному комплексі якого відбилися зв'язки з місцевим оточенням. Катакомбні культури Північно-Західного Причорномор'я, навпаки, пов'язані зі східними територіями, і лише невелика група катакомбних поховань в Карпато-Прутському регіоні відображає західні контакти. Розгляд археологічної ситуації на тлі кліматичних коливань дозволяє створити нову коректну модель культурно-історичних процесів, що мали місце в Південно-Східній Європі в IV—III тис. до н. е., дати оцінку міграцій (як торгової колонізації нових територій) та адаптаційних можливостей давнього населення Північно-Західного Причорномор'я, охарактеризувати провідну роль природних ресурсів та торгівлі в культурно-історичних процесах.

86

В. Клочко

МЕТАЛЕВІ СОКИРИ ЯМНОЇ ТА КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУР УКРАЇНИ

Сокири «доямного» періоду. Тип Маївка — Іваньки.

Сокири раннього періоду ямної культури. Тип Баньябюкк.

Варіант Гречаники.

Варіант Підлісся.

Варіант Рудня Мала-Маліївці.
 Варіант «сокири лісорубів».
 Варіант «сокири теслярів».
 Сокири раннього періоду катакомбної культури. Тип Пришиб.
 Сокири класичного періоду катакомбної культури. Тип Колонтаїво-Корбаска.
 Варіант Колонтаїво.
 Варіант Корбаска.
 Варіант Луганськ.
 Сокири пізнього періоду ямної культури. Тип «канельовані».
 Типохронологія мідно-бронзових сокир доби ранньої бронзи України.

Л. Ковальський

ІСТОРИОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ УСАТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Подністров'я має багато яскравих пам'яток археології і не менш яскравих сторінок історії археологічного дослідження. Особливе місце тут належить пам'яткам усатівського типу. Їхнє вивчення це вже довготривала дослідницька епопея. Мала вона і свою передісторію, ще у 1896–1900 рр. були проведені розкопки курганів І. Я. Стемповським в районі м. Тирасполь та дослідження А. В. Добровольським Слободки-Романовки під Одесою в 1912–1913 рр.

Але відлік історії дослідження усатівської культури я би розпочав з розкопок М. Ф. Болтенка. Його дослідження було розпочате в 1921 р. на поселенні біля Хаджибеївського лиману в селі Усатове поблизу Одеси. Трьохрічне дослідження на епонімній пам'ятці дало підстави для використання її назви як збірної для всіх подібних пам'яток. У 1924 р. М. Ф. Болтенко вводить термін «усатівська культура». Так розпочався перший етап у дослідженні, у ході якого переважно відбувалося накопичення матеріалу.

Перші теоретичні питання в основному стосувалися генезису культури та характеру господарювання усатівського населення. Т. С. Пассек у 1935 р. зарахувала усатівський комплекс до пізнього етапу розвитку трипільської культури. З часом думка дослідниці стала домінуючою. Напевне, саме це і сприяло подальшому дослідженню усатівської культури в контексті трипільської. Стосується це і соціальної організації. Однак, сам характер усатівського типу пам'яток відрізняється від трипільських наявністю відомих для науки поховань. Це зумовлює і специфіку досліджень соціальної структури.

Соціальна організація усатівської культури окремо не розглядалася, втім, певні тези неодноразово виводилися в працях М. Ф. Болтенка, О. Ф. Лагодовської, Т. С. Пассек, Е. Ф. Патокової.

У ХХ ст. соціальній організації присвячуються й окремі публікації. Основним археологічним джерелом таких досліджень виступають саме матеріали з поховань. Стосується це і досліджень В. Г. Петренка та І. В. Манзури.

*О. Корвін-Піотровський, Е. Овчинников,
Д. Черновол, В. Чабанюк*

КОМПЛЕКС «СІМ'Я ГОНЧАРА» НА ТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ-ГІГАНТІ ТАЛЬЯНКИ

Трипільською експедицією Інституту археології НАНУ в останні роки було завершено багаторічне (2011–2014, 2016, 2017) дослідження окремої структурної одиниці поселення, яка отримала умовну назву «Житлово-виробничий комплекс сім'ї

гончара». Він складається із залишків п'яти впритул розташованих наземних жител (45–47, 50, 51), трьох гончарних горнів (А, В, D) та великої заглибленої господарчої споруди. «Комплекс» розташований у західній частині північного сектора поселення і є частиною зовнішнього кола жител.

Рештки чотирьох житлових будівель були представлені масивами обпаленої глини підпрямокутної в плані форми (площадки), до 12 м завдовжки і до 5 м завширшки. Вони розташовані по лінії захід–схід довгою віссю. Вхід у житла розташовувався зі східної сторони, тобто від центру поселення. Житла склалися з двох частин — меншої вхідної («сіни») та великої житлової кімнати. У «сінях» у північно-західному куті концентрувались грузила-відтяжки від ткацького верстата, посуд. Прохід з вхідної частини до житлової фіксувався порогом і великими фрагментами глиняного випаленого одвірка, оздобленого геометричним врізним орнаментом, однаковим для цих будівель. Інтер'єр житлової частини стандартний. З правої сторони від входу розташовувалась велика побутова піч, часто з добре збереженою припічною частиною, навпроти входу під західною торцевою стіною — жертovníк діаметром до 1,2 м, вздовж довгої південної стіни — залишки подіуму завширшки до 40–50 см. У житлах та навколо них було знайдено велику кількість уламків керамічних посудин, кістяні та кам'яні знаряддя праці, антропоморфну пластику, фрагменти моделей житла та санчат.

Посередині цих жител розташовувалась будівля (№ 47), яка відрізнялась як за розмірами (17 × 5 м), так і структурно — вона складалась із трьох частин: «сіни» з посудом і зернотерками, робоча кімната з великою, вмонтованою в спеціальний п'єдестал зернотеркою й «житлової» кімнати з вже описаним інтер'єром. Кількість і унікальність знахідок значно перевищує рівень знахідок у сусідніх будівлях.

Виробничий комплекс складався з трьох горен і «котловану» на відстані до 30 м від описаних жител з напольної сторони. Форма горен, їхні розміри та деякі конструктивні деталі мають відмінності, проте базові елементи однакові, а саме: всі досліджені горни підпрямокутної форми, двох'ярусні. Опалювальні камери мали об'єм щонайменше 3–4 м³. Топочні камери мали три канали, що були розміщені між стінками горна та підпорками («козлами»). Висота каналів була в межах 30 см, а ширина — від 25 до 40 см. Перший та другий ярус розділений платформою (черинь) з отворами — продухами, на який, власне, встановлювався посуд для випалювання. Всі горни були зведені з каміння, глини та значної кількості фрагментів посуду.

«Котлован» розташовувався між горнами А і D Зафіксовано кілька етапів його використання:

- вибирання місцевої глини для будівництва («толока»);
- зберігання привізної сировини (озалізнені та каолінітові гончарні глини) в окремих ямах, розташованих попарно біля кожного горна;
- багаторазове викидання відходів виробництва (уламки склепіння горен, браковані вироби, попіл).

Знайдено також знаряддя праці, пов'язані з гончарством (шпатель, лоцила для кераміки, палетки), а також предмети культу (фрагменти моделей санчат).

Означений комплекс фіксує місце проживання окремої сім'ї, яка спеціалізувалась у галузі виготовлення керамічних виробів, обслуговуючи соціальну групу значно більшого розміру.

О. Корвін-Піотровський

ДО МЕТОДУ РЕКОНСТРУКЦІЇ ПОСЕЛЕНСЬКИХ СТРУКТУР

Як методологічний підхід до реконструкції поселенських структур: жител, господарчих та культових споруд або їх комбінацій, слід вийти на загальне розуміння умов формування залишків культурного шару, який містить означеного роду об'єкти і з якими дослідники безпосередньо мають справу.

Без перебільшення можна говорити про те, що в процесі розкопок конкретного поселенського об'єкта ми маємо перед очима картинку, де в скомпресованому вигляді представлені багаточисельні види діяльності впродовж певного відрізка часу. Різного роду знахідки, будівельні шари, окремі конструкції і відображують ці види діяльності, незалежно від їхнього характеру і тривалості. Можна виділити наступні етапи / шари / фази у формуванні наземного об'єкта.

1. Культурний шар поселення до будівництва споруди, якщо це не об'єкт первинного заселення селища.

2. Матеріалізовані дії ритуального / культового характеру, пов'язані з подальшим будівництвом.

3. Безпосереднє будівництво споруди, що фіксується в основних конструкціях, деталях, елементах, технологічних вузлах.

4. Фаза функціонування будівлі. Це найдовготриваліша «дія», яка знаходить відображення: у ремонтах, перебудовах і добудовах самої споруди протязі як мінімум одного — трьох поколінь (якщо вони мали місце); у залишках побутової, господарської і культової діяльності мешканців будинку.

5. Матеріалізовані дії ритуального / культового характеру, пов'язані з подальшим залишенням будинку і поселення взагалі (обряди «наведення ладу», «розбивання чи виносу печі», спалювання об'єкта і поселення в цілому... тощо).

6. Природна і антропогенна дія на залишки споруди від моменту його руйнації і до «зустрічі» з дослідником (наприклад: тисячолітня праця землерийок, землетруси та робота важкої землеобробної техніки протягом останнього сторіччя).

Прикладів перехресного аналізу матеріалів у контексті позначених фаз / прошарків / дій можна привести велику кількість. Думається, що використання запропонованого підходу дозволить деталізувати реконструкції досліджуваних залишків будівель і допоможе ставити завдання для перевірки ідей в області моделювання домобудівних процесів.

Безпосередню важливість використання означеного підходу гарно демонструють дослідження трипільського домобудівництва і «способу життя», приклади з реконструкцій інших археологічних культур.

А. Корохіна

БОНДАРИХИНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ЯК ЕТАЛОННА ПАМ'ЯТКА ОДНОЙМЕННОЇ КУЛЬТУРИ

Поселення в урочищі Бондариха біля м. Ізюма Харківської обл. досліджувалося розкопками у 1951 (Д. Я. Телегін), 1953 (В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін) та 1987 (Ю. В. Буйнов, А. К. Дегтяр) роках. Результати досліджень перших років було покладено в основу виділення однойменної археологічної культури, що надає пам'ятці значення своєрідного еталону при атрибуції джерел відповідного кола.

Розкопки 1950-х рр. дали найбільш інформативні результати. Загальна розкрита площа за цей період склала 366 м². Досліджені комплекси: котлован заглибленої будівлі, мінімум дев'ять ям, за припущенням — одне поховання. Повторна обробка матеріалів цих розкопок дозволила охарактеризувати стратиграфію, об'єкти та склад колекції артефактів.

Будівля 1 («нижня землянка», за Д. І. Телегіним) відноситься до типу 2 за класифікацією В. А. Ромашка. У придонній частині заповнення збереглися залишки вогнища, скупчення знахідок *in situ*. Одне зі скупчень (вірогідно, робоча зона) пов'язане з ділянкою скупчення глиняної обмазки (залишків глинобитного вогнища), включало вироби з кременю (серпи, відбивачі, куранти), фрагменти абразивних плит, «проколку», гальку-лоцило (?), кераміку. Інше скупчення, зі схожим складом знахідок, зафіксоване біля північно-східної стіни. У заповненні котловану виявлено фрагменти мінімум від 22 посудин та 128 виробів з кременю, частина з яких виготовлена

в мезолітичний — неолітичний час. З культурного шару та заповнення ям походять мінімум дві ливарні форми, серпи, залізне шило, фрагмент кам'яної сокири, колекція остеологічних матеріалів зі слідами обробки, керамічний посуд (мінімум 115 посудин), технічна та функціонально невизначена кераміка. Поховання здійснене у ямі розміром 0,5 × 0,5 м, кремаційне, без виразного інвентарю.

Типи кельтів, представлені на відомій матриці, виявленій у заповненні житла, та особливості кераміки дозволяють датувати пам'ятку в межах XI—X ст. до н. е. (за хронологією В. С. Бочкарьова) або XI ст. до н. е. (за хронологією В. І. Клочка) та включити її до складу найраніших «класичних» бондарихинських комплексів. Статус еталона для культурно-хронологічних визначень у межах відповідного кола джерел йому надають нетипова для білозерського часу культурна гомогенність керамічної колекції, умови археологізації комплексу будівлі 1.

Д. Куштан

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРКАСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В 2016—2018 роках

У 2016 р. при ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України»» ІА НАНУ створено регіональний підрозділ — Черкаську експедицію. Мета новоствореної експедиції — проведення рятівних археологічних досліджень у м. Черкаси та області.

За 3 роки з часу появи експедиції проведено значну науково-дослідну роботу. Впродовж цього періоду вона працювала у складі загону Канівської АЕ ІА НАНУ (керівник — Ю. Болтрик) і займалася дослідженням пам'яток археології, які потрапляли у зону будівництва Канівської ГАЕС у районі кол. с. Бучак Канівського р-ну (площа бл. 580 га). 2016 р. — здійснені розвідки, в результаті яких локалізовані як відомі об'єкти археологічної спадщини, так і виявлені нові; 2017 р. — проведені археологічні розкопки багатошарового поселення Гряда II (біля вис. «188,0»), де виявлені матеріали доби пізнього палеоліту, трипільської культури, скіфського часу та XVII—XVIII ст.; 2018 р. — дослідження залишків багатошарового поселення під горою Лисуха.

У м. Черкаси за вказаний період експедицією проведені археологічні шурфування, де виявлені матеріали зарубинецької, черняхівської культур, доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу.

2016 р. спільно із Черкаським міським археологічним музеєм Середньої Наддніпрянщини (директор — М. Сиволап) здійснені розвідки у басейні р. Тясмин (Чигиринський р-н). Під час них виявлено зруйноване «чорними копачами» унікальне ґрунтове поховання пізньозарубинецької культури в уроч. Троянка (с. Івківці), проведені невеликі дослідження на зруйнованому стихійним піщаним кар'єром поселенні пізньоскіфського часу Панський острів (с. Новоселиця).

У 2018 р. на замовлення НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ здійснено розвідку на відрізку траси проектування повітряних ЛЕП «Побузьке — Тальне — Руська Поляна» у Черкаській обл. (понад 150 км). У результаті виявлено понад 30 об'єктів історії та археології, частина з яких виявлена вперше. Серед них окопи часів другої Світової війни, стародавні стоянки, поселення та кургани.

Р. Литвиненко

КУЛЬТУРНЕ КОЛО БАБИНЕ: СТАН ДОСЛІДЖЕНОСТІ Й СУЧАСНІ ОЦІНКИ

Впродовж десятиріч, що минули від часу розкопок поселення Бабине III, відкритий цією епонімною пам'яткою археологічний феномен пройшов шлях від сприйняття його як культурного типу Бабине III (Добровольський 1954), культури багатовали-

кової кераміки — КБК (Березанская 1960; 1986; Братченко 1971; 1985) або бабинської культури (Братченко 1977) до культурного кола Бабине (Литвиненко 2008; 2009). Останнє десятиріччя досліджень додало чимало нових і важливих результатів щодо оцінки археологічного феномену Бабине, які намагатимемось узагальнити.

Наразі культурна область бабине охоплює терени східноєвропейського степу-лісостепу від Нижнього Поволжя до Прута й пониззя Дунаю. Масив відомих пам'яток цього культурного кола включає понад 4100 поховань, 550 поселень і декілька скарбів металевих виробів.

Помічена свого часу регіональна специфіка пам'яток КБК / Бабине (Березанская 1979; 1986) в ході подальших досліджень знайшла підтвердження й конкретизацію. Наразі культурне коло Бабине об'єднує три бабинські культури — волго-донську (ВДБК), дніпро-донську (ДДБК) і дніпро-прутську (ДПБК) з трьома локальними варіантами (Литвиненко 2009; 2011а; Мимоход 2014). Крім того, до бабинського культурного кола включено євпаторійську групу Криму й Таврії (Тощев 1993; Литвиненко 2011), а також декілька периферійних груп пам'яток лісостепу — полісся (Бандрівський 2006; Кривальцевич 2005; Литвиненко 2008; Охріменко та ін. 2012).

Культурне коло Бабине входить до складу посткатакомбного культурного блоку, утворюючи його західну половину, тоді як східна половина — від Передкавказзя і Нижнього Поволжя до Уралу — представлена утвореннями культурного кола Лола (Мимоход 2016). В якості базових субстратів Бабиного, як і Лоли, виступали різні катакомбні культури — волго-донська (для ВДБК), донецько-донська (для ДДБК), інгульська (для ДПБК) і, можливо, середньодніпровська. Абсолютна хронологія культурного кола Бабине, як і Лоли, окреслюється діапазоном 2200—1800/1700 BC cal.

Зміна катакомбної культурної області блоком посткатакомбних культур була зумовлена масштабною екологічною катастрофою (посухою), від якої потерпала щонайменше Західна Євразія з суміжними регіонами наприкінці раннього суббореалу з піком близько 2200 BC cal. На спричинені цими природо-кліматичними змінами трансформації катакомбного середовища, вочевидь, наклалися міграційні імпульси з Центральної Європи і Кавказу, які виступили каталізаторами культурогенетичних процесів, що породили Бабине і Лолу.

Е. Овчинников

НОВІ ТРИПІЛЬСЬКІ МАТЕРІАЛИ З БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ СЕМЕНІВ-ЗЕЛЕНЧЕ

Багатошарова пам'ятка Семенів — Зеленче (Зеленче III) розташована між сс. Зеленче і Підгора, над с. Семенів Тереховлянського р-ну Тернопільської обл., при злитті р. Гнизни з р. Серет. Площа складає близько 15 га. Пам'ятка відома з початку ХХ ст. як поселення трипільської культури. Відкрив В. Й. Деметрикевич (1900), який розкопав 8 площадок. 1947 р. розкопки проводив С. А. Судаков. Тоді були відкриті 2 площадки та виробнича піч.

2012 р. роботи проводила експедиція ОАСУ «Подільська археологія» (начальник Б. С. Строчень). У південній частині пам'ятки досліджено 3 площадки, що входили до лінії будівель, яка оперізувала поселення по колу. Забудова щільна, будинки розташовувались на відстані 3—1 м. Також вперше досліджено об'єкти доби пізньої бронзи — раннього заліза та давньоруський могильник.

Площадка 2 розкопана, ймовірно, на 2/3 своєї площі. Площа завалів обмазки складала 12 × 7—8 м. Форма в плані видовжена, підпрямокутна. Маємо плитку верхнього шару «платформи», вальки із відбитками деревини та масиви крихкої обмазки (стіни?). Виявлено вимостки — одна з глини, друга з пласких каменів. Під «платформною» маємо прошарок 1—10 см, обпалений до темно-сірого і чорного кольорів, під ним — долівка нижнього ярусу будівлі з світло-сірої глини товщи-

ною 6—20 см. Площинки 1 і 3 досліджені на невеликій площі — близько 5 та 11 м² відповідно. Рештки аналогічні описаним вище.

Серед знахідок переважає розписна кераміка, що виготовлена з відмуненої озалізненої глини. Розпис виконувався темно-брунатною та червоною фарбами. Форми: миски, посудини сфероконічні, кубки, горщики, кратери, шоломоподібні покривки. Орнаменти доповнені дрібними трикутниками, зигзагом, навскісною сіткою. Кухонний посуд з домішкою товченого вапняку, черепашки, піску. За формою виділяються горщики, прикрашені насічками або ямками, і миски. Також знайдені керамічні зооморфні фігурки, пряслиця, відтяжки ткацьких верстатів, вироби з кременю та інших порід каменю.

Пам'ятка зарахована до кошиловецької групи (С I / С II). Т. М. Ткачук припускає більш тривале існування кошиловецьких пам'яток та їх синхронізацію з бринзенською групою. Матеріали з Семенів—Зеленче мають типово «кошиловецькі» риси, але є й прямолінійні розписи, в яких відображене повне розпадання традиційної спіралі. Це притаманно вже найпізнішим трипільським пам'яткам у Верхньому Подністрів'ї.

В. Отрощенко

ПЕРІОДИЗАЦІЯ БРОНЗОВОЇ ДОБИ УКРАЇНИ

Хаос — таким коротким і ємним словом охарактеризував результати періодизації бронзової доби археологами України та Росії В. С. Бочкар'єв на I Міжнародній Нижньоволзькій археологічній конференції (Волгоград, 1—5.11.2004 р.). З ним важко не погодитись, озираючись на відповідні реалії минулого століття. У пошуках виходу з цієї проблемної ситуації дослідник пропонує покласти в основу регіональних періодизацій *технологічний розвиток*, відсуваючи на другий план *розвиток культурно-історичний* (Бочкар'єв 2009; 2010; 2013). Уразливість технологічного підходу до побудови періодизацій наочно продемонстрував Б. Говедаріца (2013).

Причинами хаосу, серед інших, були ті, що російські дослідники законсервували троїсту періодизацію доби бронзи В. О. Городцова, а українські — фактично ігнорували її. Між тим, ця періодизація потребувала модернізації з урахуванням відкриттів другої половини ХХ — початку ХХІ ст. За основу оновленої схеми взято обрії (горизонти) археологічних культур, що відповідають 5 періодам: ранньої бронзи, середньої бронзи, перехідному періоду від середньої до пізньої бронзи, пізньої бронзи та фінальної бронзи (Отрощенко 2001; 2014; 2016). Кожен період має свою вервечку археологічних культур і, відповідно, власний спектр артефактів, технологічні, соціальні та духовні надбання. Зміни обріїв культур певним чином кореспондують зі змінами клімату. Варто зазначити, що кліматичні зміни негативного плану провокували стрімкіші трансформації обріїв археологічних культур.

До періоду ранньої бронзи (XXXII—XXV ст. до н. е.) вписуються культурні масиви ямної спільноти, кемі-обінської культури, культури кулястих амфор та ранні групи культур шнурової кераміки, а на ранній фазі — посттрипільські культурні групи, зокрема — усатівська.

Період середньої бронзи (XXVII/XXV—XXI ст. до н. е.) репрезентують культури катакомбної спільноти та шнурової кераміки.

Перехідний період від середньої до пізньої бронзи (XXII/XXI—XVIII ст. до н. е.) складають культурне коло Бабіне та європейське коло пост-шнурових культур, а також кам'янсько-лівенцівська та, ймовірно, мар'янівська культури.

Період пізньої бронзи (XVIII/XVII—XIII ст. до н. е.) конструється за участі тшинецького культурного кола, блоку культур Сабатинівка—Ноуа—Козлоджень, культур зрубної спільноти та культури Фельшесевч—Станове—Сучію де Сус.

Період фінальної бронзи (XII—X/IX ст. до н. е.) має у своєму складі білозерську, білогрудівську, бондарихинську, лебедівську, ранні фази висоцької культури та культури Гава-Голігради.

Таким чином, доба бронзи (XXXII—X/IX ст. до н. е.) позначена епохальними змінами в житті людей на теренах України та унікальним розмаїттям археологічних культур, носії яких заходились у складних взаєминах поміж собою впродовж кожного з виділених 5 періодів.

В. Папанова, Г. Тоцев, Ф. Каїра

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ДОБИ БРОНЗИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І

З 2013 р. по сьогоднішня археологічна експедиція Бердянського державного педагогічного університету проводить охоронні розкопки у Північному Приазов'ї. Розкопано 15 курганів у Бердянському та Пологівському районах Запорізької області. Досліджено 98 поховань доби бронзи — раннього середньовіччя, які суттєво розширюють джерелознавчу базу для вивчення найдавнішої історії цього краю.

Найбільш ранні — поховання ямної КІС (16). Небіжчиків ховали в прямокутних ямах (іноді з уступом), у скорченому положенні на спині та посипали вохрою. Ями перекривали деревом, камкою або кам'яними плитами. Інвентар: ліпні горщики, кам'яні розтиральники, жертвник. Цікаве поховання з бронзовим ножом та посохом, оббитим бронзовими пластинками, розкопане поблизу с. Пологи (к. 1 п. 2). Такий посох знайдений вперше.

Поховання катакомбної КІС (18). Інвентар — кераміка, намисто з кісток, вироби з бронзи, кам'яні сокири. Відзначимо поховання з дерев'яним колесом у вхідному колодязі (п. 6 к. 6 Дмитрівка), зброяра-воїна з модельованим черепом, набором стріл та великою ліпною посудиною (п. 6 к. 3 Дмитрівка I), а також п. 1 к. 1 (Пологи), у якому на дні камери зафіксовані стопи ніг з вохри.

Три поховання залишили носії Бабинської культури: п. 5 к. 7 Дмитрівка, п. 2 к. 2 (Пологи) та п. 3 к. 1 (Пологи I) — циста. У них знайдені кістяні пряжки для ременів.

Зрубна КІС — 22 поховання: 3 у цистах (п. 1 к. 2, п. 1 к. 4, п. 1 к. 5 Дмитрівка), 1 — кремація (п. 1 к. 2 Пологи I). Інвентар — банкноподібні горщики. Горщик з орнаментом у вигляді літер F і E (з п. 4 к. 1).

Розкопано 4 скіфських поховання та скіфське святилище (Дмитрівка I). У п. 6 к. 2 (Дмитрівка) лежав залізний акінак V ст. до н. е. У к. 2 — сарматське поховання II ст. до н. е. — I ст. н. е. (п. 3 Дмитрівка).

Досліджені поховання печенігів (п. 5 к. 5 Дмитрівка, п. 1 к. 3, п. 2 к. 4 Дмитрівка I) та половецьких амазонок (п. 3 к. 3 Дмитрівка, п. 4 к. 3 Дмитрівка I) з гривнами та двома нагрудними бронзовими позолоченими бляхами. Поховання п. 4 к. 4 (Дмитрівка I) залишили ногайці.

Матеріали обробляються всебічно, є визначення антропологічні, палеозоологічні та породи дерев, проведені спектральний і радіовуглецевий аналізи.

Комплексне вивчення отриманих артефактів, їх оперативна публікація відкриває нові можливості для дослідження стародавньої історії цієї маловивченої зони.

С. Пустовалов

СТЕПОВА АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ — ПОГЛЯД У МАЙБУТНЄ

Археологія як наука розвивається близько двохсот п'ятдесяти років. В її розвитку простежується три основних етапи: старожитностей, культурархеології, соціоархеології. До них можливо додати ще один — світоглядної археології. Особливість названих етапів полягає в тому, що кожний наступний не змінює повністю попередній, а додається до вже існуючих досліджень. Для кожного з етапів існують свої

періоди теоретичного розвитку та періоди конкретно-наукових досліджень, які послідовно змінюють один одного.

Розглянемо, яка ситуація складається в археології доби раннього металу — доби бронзи. Процес виділення археологічних культур тут майже припинився. Останньою на початку ХХІ ст. була виділена ново-данилівська культура (Телегін та ін. 2001). Спроби розділити середньостогівську культуру важко визнати успішними. Подекуди формальний підхід призвів до того, що археологічні культури починають виділяти за ознаками, які є яскравими в соціальних дослідженнях (новотиторівська культура) (Гей 2000). Подібна практика веде до знецінення археологічної культури (АК) як інструмента пізнання давнини.

У царині соціоархеології багато зроблено в реконструкції соціальних відносин для степових курганних культур доби бронзи. Це роботи С. В. Іванової, В. В. Циміданова С. Ж. Пустовалова. Разом з тим в ямно-катакомбній проблематиці нагальною потребою залишається перехід на рейки радіовуглецевої хронології. Також загальної соціальної структури для всіх ямних пам'яток України не зроблено. Соціальні реконструкції за лісостеповими та поліськими пам'ятками значно відстають від степової частини України. Для трипільських пам'яток соціальна структура реконструюється лише для фінальних софіївських пам'яток. Чекають на сучасні соціальні реконструкції пам'ятки культури кулястих амфор.

Зовсім недостатніми є соціально-економічні дослідження. Для їх проведення бракує багатьох даних. Найближчі роки цей напрямок має розвиватися випереджаючими темпами.

Дуже обмеженими виступають спроби досліджень світоглядних моментів за матеріалами згаданих пам'яток. Проте системного реконструювання світогляду давнього населення хоч одного з суспільств досі не здійснено.

Для всіх наведених вище напрямків дослідження існують теоретико-методологічні підвалини. Тому найближчі десятиліття в українській археології доби бронзи будуть панувати конкретно-наукові дослідження.

І. Радомський

КОЛЕКТИВНА ОБРОБКА КРЕМЕНЮ В ОДНІЙ ЗІ СПОРУД ПОСЕЛЕННЯ ОЖЕВЕ-ОСТРІВ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЕТАПУ VI

94

Поселення Ожеве-Острів, що датується другою половиною етапу Трипілья VI, було досліджене у 2012–2013 рр. Дністровською комплексною експедицією під керівництвом Д. К. Черновола. На збереженій площі поселення відкрито та досліджено шість наземних споруд, комплекс «рівчачків», господарські ями тощо. З культурного шару поселення Ожеве-Острів було отримано 10102 крем'яних артефактів. З них 6437 од. (або 63,3 %) від всього комплексу були виявлені у наземних (житлових) об'єктах. Ще 593 артефакта було зібрано при розчистці чотирьох комплексів рівчачків та 3149 екз. виявлено у міжжитловому просторі (5,8 та 30,9 % відповідно). Виявлені артефакти дають змогу прослідкувати весь цикл виробництва від первинного розщеплення до виготовлення знарядь та їх переоформлення. На основі аналізу розповсюдження артефактів у середині споруд, були виділені «рухомі елементи інтер'єрів», де проходило виробництво та утилізація знарядь (або «робочі місця»). Такі місця розташовувались на відстані близько двох метрів від входу до житла — або праворуч (житла 1, 4, 7), або ліворуч (житла 5, 6), додатково могло бути одне місце в середині споруди (№ 1).

Окреме місце, у контексті «робочих місць», займає третя «площадка». Спостерігається кілька скупчень кам'яних артефактів. Доволі велика яма, яка знаходилась в середині споруди, була заповнена не тільки відходами, але і знаряддями. У житлах, що розглядалися вище, знаходилося по одному, максимум по два (площадка 1) ро-

бочих місця. У третьому житлі їх як мінімум п'ять. У споруді виявлено найбільшу кількість зброї (вістря списів, дротиків, стріл). Виявлено кілька преформ до наконечників, які автор схильний сприймати як вироби, що були зроблені в процесі навчання, тренування. З цієї споруди походить 43,1 % (!) артефактів з культурного шару всього поселення. З огляду на розміри самої площадки, локалізації декількох робочих місць та значну за обсягом кількість матеріалів всередині, можемо зробити припущення, що ця споруда була, зокрема, і майстернею з обробки кременю. Проте, більшість із виготовлених знарядь тут же і утилізувалась. Це свідчить і про виробничий характер споруди (майстерня), і про її господарське призначення.

І. Сапожников, О. Присяжнюк

КУРГАНИ Ф. І. КНАУЕРА ТА НАЙБІЛЬШІ МОГИЛИ ЕПОХИ БРОНЗИ БУДЖАКА ТА УКРАЇНИ

У 2018 р. автори вивчили низку курганів Буджака шляхом аналізу письмових джерел і польових обстежень, торкнувшись здебільшого об'єктів, досліджених Ф. І. Кнауером у 1888–1899-х рр. Тоді професор університету Св. Володимира провів перші наукові розкопки могильних насипів регіону, матеріали яких і досі не введені до наукового обігу в повному обсязі.

Загалом він розкопав колодязями 11 курганів, які входили до 5 груп: 4 на обох берегах долини р. Сарати (біля с. Сарати і однієї у Мирношлія), та ще однієї на правому березі р. Когильник (с. Павлівка), причому 4 насипи склали два подвійні кургани. Разом було знайдено 75–77 поховань, які склали доволі повну колонку від енеоліту до середньовіччя. Нашими пошуками вдалося виявити рештки 9 курганів, які можна докопати, що стане першим досвідом такого роду для Північно-Західного Причорномор'я.

Розкопкам Ф. І. Кнауера передували розвідки. 1896 р. він описав групу конічних «татарбунарських курганів», зокрема Мангитську Гору біля с. Білолісся. За обмірами 2018 р. його висота сягає 10,5–10,8 м, розміри – 90 × 70 м. Додаткові пошуки показали, що ця могила входить до трійці найвищих курганів Буджака, поступаючись лише обом насипам подвійного кургана Могила на правому березі долини р. Чага біля кордону з Молдовою. Він відмічався І. В. Сапожниковим у 1976 і 2013 рр. За обмірами 2018 р. його більший насип має висоту 12,1 м, менший – 11,2 м, загальна довжина – 180–185 м. Наступне місце в «рейтингу» вищих курганів Буджака займає насип на березі р. Когильник навпроти м. Арциза з висотою 9,1–9,7 м.

Найбільшим курганом епохи бронзи в Україні дотепер вважалась *Куляб-Могила* висотою 11,3 м, діаметром 130 м неподалік Запоріжжя (Отрощенко 2016). Тепер його місце посів курган *Могила*, хоча він може поступатися кургану *Скобелеве 2* висотою 12,0 м на р. Висуні (Мозолевський 1990), який, за В. Отрощенко і Ю. Болтриком, може бути насипаним в добу бронзи.

І. Сапожников

ТАТАРБУНАРСЬКИЙ ЗАМОК: АРХЕОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ

Цей замок у Північно-Західному Причорномор'ї є одним з найменш відомих, а спроби його пошуків (С. Біляєва та І. Карашкевич у 2006 р. та ін.) невдалими. Замку присвячені праці М. Шлапак, І. Сапожникова, Й. Кіртоаге та ін., засновані на описах очевидців, планах та картах. Є дві головні версії його походження – *молдавська й османська*, а також *забута ногайська*, висунута у 1850 р. К. Стаматі. Припус-

кається широке датування споруди від XV до першої половини XVII ст., найчастіше 1636—1637 рр. (за Евлією Челебі).

2018 р. співробітники відділу Криму та Північно-Західного Причорномор'я ІА НАНУ за запрошенням міської ради провели перші дослідження залишків замку. Вони збереглися на мисі правого берега б. Кагач за 500 м на південь від центра м. Татарбунари, в 320 м на північний захід від автостанції (45°49'50.1"N, 29°36'47.7"E). Місце пов'язане з багатими виходами каменю-вапняку та джерелами прісною води. Нами були оглянуті рештки кам'яних кладок на поверхні та закладений розвідувальний розкоп площею 25 м². Замок мав прямокутну форму розмірами 50—51 (67—68 з баштами) × 44,4—45,3 (60,4—61,3) м, витягнуту за віссю схід—північний схід—захід—південний захід. По кутах були башти висотою 4,5 та 5,4 м (з бійницями в два рівня), дві вищі з яких могли стояти з напільного боку, а також (ймовірно) надбрамна вежа з підйомним мостом через рів, що примикав з півдня. Крім пізніх об'єктів, у розкопі виявлено господарську яму османського часу та залишки фундаменту будівлі (стояла впритул до західної стіни замку), в якому знайшлися уламки сіроглиняної кераміки («задимленої» та з лощеними лініями) молдавського походження першої половини—середини XVII ст.

Автору вдалося встановити першу на сьогодні письмову згадку про замок у Татарбунарах, за якою сілістрійський Кенан-паша будував його у 1628 р. Цей факт та знахідки 2018 р. свідчать на користь версії К. Стаматі, що «замок зведений татарами, підвласними хану Темір-мурзі». Отже будівництво замку дійсно міг розпочати на рубежі 1610—1620-х рр. відомий Кантемір, а продовжили його вже османи руками будівельників з Молдови. Факти існування замку (без гарнізону та озброєння) і наявність поруч залишків молдавського населення зафіксував у 1632 р. Нікколо Барсі. У 1680-х рр. (за Міроном Костіним) замок стояв спустошеним, а 25 серпня 1770 р. разом з 23 мідними гарматами його без бою отримали російські війська, після чого він ніколи не відновлявся. Рештки стін розібрало місцеве населення у 1816 р., але фундаменти ще довго було видно на поверхні.

М. Сиволап

СИСТЕМА ПОСЕЛЕНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

96

Опісля розкопок десятків курганів ямної культури Середньої Наддніпрянщини автор розпочав пошук поселенських пам'яток цієї культури у даному регіоні. Внаслідок 20-річних пошуків було виявлено понад 30 подібних об'єктів, що поділяються на 2 типи: 1) базові довготривалі поселення; 2) короткочасні пастушчі стоянки.

Автор розкопав частину (майже 1000 м²) одного з базових поселень (Десятини), що належить до найпоширенішого типу: 1) поселення на невеликих (0,5—1 га) островах чи півостровах у широких заплавах Дніпра та його приток. Поселення типу Десятин мають порівняно тонкий (0,4—0,7 м), але насичений культурний шар (до 100 знахідок на 1 м²).

Невеликі (0,1—0,3 га) та бідні на знахідки (0,1—10 артефактів на 1 м²), сезонні стоянки виявлено як в умовах низької топографії: 2а) на островах і півостровах у заплавах долинах рік (часто поблизу базових поселень), так і в умовах високої топографії; 2б) на вершині вододілу поряд з джерелом води; 2в) на високій береговій терасі малих рік; 2г) на невисоких мисах малих річок. Останній підтип відомий і в інших локальних варіантах.

За даними поселенських пам'яток можна припустити, що середньодніпровські ямники практикували відгінне скотарство, у стаді переважала велика рогата худоба (32—76 %), коза / вівця (7—18 %), свиня (7—35 %), кінь (7—25 %) і пес (2—7 %). Вони частково доповнювали свій раціон за допомогою полювання (7—26 %), рибальства та збиральництва. Більшість населення проживало у базових поселеннях,

розташованих на заплавах островах, колективами по 50–100 осіб, найімовірніше, великими патріархальними родинами, котрі могли об'єднуватися з жителями сусідніх поселень у роди. Протягом теплої пори року чоловіки продуктивного віку переходили з худобою на сезонні стоянки (5–10 чол. на стоянку), у той час як жінки, діти і старики могли лишатися на базових поселеннях. Завдяки високій продуктивності лісостепових біоценозів плече відгону худоби, на відміну від степових районів, було зовсім незначним (5–10 км), але часто мало вертикальний характер (на плато).

Поки що не виявлено жодних великих потестарних поселень, подібних до нижньодніпровської Михайлівки, проте рештками локального потестарного центру може бути поруїнований ямний об'єкт 3) на мису високого (понад 20 м) корінного берега Дніпра у м. Канів (Ланок).

В. Собчук

ОХОРОННІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА КІРОВОГРАДЩИНІ В 2016–2018 рр.

У 2016–2018 рр. «НДЦ “ОАСУ”» ІА НАНУ вдалося провести обстеження земельних ділянок у кількох районах Кіровоградської обл.

Так, 2016 р. в межах Павлиської сільської ради Онуфріївського р-ну під час відведення земельної ділянки у приватну власність не допущено передачу частини пам'ятки археології місцевого значення — кургану 10 у власність, як це передбачалося першопочатковим проектом землеустрою.

У 2017 р. було проведено археологічну експертизу земельних ділянок в Олександрівській сільській раді Устинівського р-ну, де виявлено 5 курганів, не взятих на державний облік. У межах кургану 3 зафіксовано крупне каміння з місцевого граніту, що може бути антропоморфними стелами періоду доби бронзи, а також встановлено аварійний стан збереження кургану 4, де зафіксовано руйнування оранкою давнього впускного поховання. Висновок про археологічну експертизу та клопотання щодо взяття цих об'єктів на державний облік передано до обласного органу охорони культурної спадщини.

У тому самому році у зв'язку з проектуванням водогону на території Першотравневої сільської та Долинської міської рад Долинського р-ну розпочато роботи з встановлення меж поселення сабатинівської культури Першотравневе (взято на державний облік, як щойно виявлений об'єкт археології), що відповідно до проектної документації потрапляло в сітку інженерних комунікацій. У 2018 р. продовжено роботи з встановлення південно-західної межі сабатинівських поселень, виявлених останнім часом на даній території, що дозволило внести зміни в проектну документацію шляхом обходу поселень Першотравневе I, Першотравневе II та Першотравневе III.

У другій половині 2018 р. проводяться роботи в м. Кропивницький та Капітанівській сільській раді Новомиргородського р-ну. Так, в м. Кропивницький планується будівництво Кафедрального собору Української Помісної церкви в межах пам'ятки культурної спадщини фортеці святої Єлисавети, де зафіксовано культурний шар другої половини XVIII ст. У Новомиргородському р-ні у зв'язку з будівництвом переробного комплексу органічних відходів існує загроза пошкодження пам'ятки археології — поселення скіфського часу Капітанівка.

Треба відзначити, що дані роботи — це лише невелика частина проектів землеустрою, що надходять на розгляд археологів з боку місцевих органів охорони культурної спадщини або суб'єктів підприємницької діяльності землевпорядної галузі. Така ситуація зумовлена протиріччям пам'яткоохоронного (стаття 37 Закону України «Про охорону культурної спадщини») та земельного (стаття 186–1 Земельного кодексу України) законодавства, що зумовлює пошук нових підходів щодо захисту

об'єктів археології. Одним з таких підходів може бути адресна робота з органами місцевого самоврядування, які масово об'єднуються в об'єднані територіальні громади, і роблять перші кроки в розумінні власних законодавчо визначених повноважень щодо захисту об'єктів археології, розташованих на їхніх територіях.

С. Теліженко, В. Іваницький

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛУГАНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2018 РОЦІ

Луганська археологічна експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» ІА НАНУ провела масштабні науково-рятівні дослідження в зоні будівництва лінії електропередачі «Нове будівництво ПС 500 кВ «Кремінська» з заходами ПЛ 500 кВ Донбаська – Донська та ПЛ 200 кВ Кремінська – Ювілейна, Луганська область». Загалом, у межах двох районів Луганської області, Кремінському та Попаснянському, досліджено 5 різночасових об'єктів.

Попаснянський район: Поселення Великий Суходіл I (опора №109). Розташовується на схилах лівого борту балки Великий Суходіл, за 870 м на південь – південний захід від с. Березове (м. Лисичанськ). Поодинокі знахідки, які розміщувалися в літологічному шарі 2, можуть бути віднесені до бережнівсько-маївської зрубної культури епохи пізньої бронзи. На північний захід від запланованої опори 109, на краю тераси лівого борту балки Великий Суходіл, закладено ще один розкоп (**опера 108**). У середній та нижній частинах другого літологічного шару виявлено поодинокі дрібні фрагменти ліпного посуду епохи пізньої бронзи.

Поселення Великий Суходіл IV (опора 94). Розкоп закладений на терасоподібному підвищенні схилу лівого борту балки Великий Суходіл, за 30 м на південний захід від конусу виносу безіменної балочки. У літологічному шарі 2 виявлено фрагменти посуду епохи пізньої бронзи та середньовіччя, кременеві уламки, кварцитова плитка зі слідами розщеплення та кістки тварин.

Середньовічне поселення Білогорівка (Сурів). Поселення салтівсько-маяцької культури розкинулося по берегах струмка Сурів. Струмок бере початок вище с. Білогорівка, протікає по його території та впадає у р. Сіверський Донець за 1,12 км на північний захід від межі с. Білогорівка. Точна площа поселення не встановлена. Правобережна частина поселення частково зруйнована внаслідок прокладання водозабірної траншеї, завдовжки 100 м та завглибшки до 2,2 м. Потужність культурних нашарувань в цій частині пам'ятки сягає 2 м. Основні роботи у 2018 р. проводилися на лівобережній частині, яка представляє собою заплашний луг, розташований у межиріччі Суро́ва та Сіверського Дінця. Ця місцевість неодноразово затоплювалася не лише внаслідок повені на Сіверському Дінці, але й в результаті сходження водних мас з розташованого на схід-північний схід гирла балки Крутенької. Стратиграфія всіх досліджених розкопів, вказує на складні умови формування нашарувань під впливом алювіально-делювіальних процесів. У другому шарі двох розкопів (**опори 68 і 69**), виявлено фрагменти тарного та кухонного посуду, який асоціюється з матеріалами салтово-маяцької культури. Жодних об'єктів не виявлено. Більше інформації було зібрано в результаті досліджень на місці **опори 70** (площа 144 м²). Розкоп закладений майже по центру гирла конусу виносу балки Крутенької, відповідно і глибина нашарувань тут сягала 2 м. Судячи зі стратиграфії, на даному місці знаходилася промивина, можливо русло струмка, подібного до Суро́ва. Археологічні матеріали салтово-маяцької культури (фрагменти тарного та кухонного посуду, кістки тварин та променева кістка людини) зафіксовано у шарах 2 та 3. В шарі 3, окрім нечисельних артефактів салтово-маяцької культури, виявлено також дві ями, в яких не містилося жодної знахідки.

Кремінський район. Перебійне I (опора 54). Багатошарове поселення Перебійне I досліджене на площі 316 м². Пам'ятка займає нижню частину схилів другої борової тераси, складеної з пісків та заплавної частину стариці лівого берега р. Сіверський Донець

оз. Перебійне. Площа поселення становить 496×75 м. У результаті розкопок, вдалося встановити хронологічну послідовність нашарувань, загальна потужність яких сягала до 2,3 м. Епохи пізнього неоліту та енеоліту представлені не чисельними виробами з кременю та ліпного посуду. Масово представлено матеріали епохи бронзи. Зафіксовано котловани трьох жител (і, ймовірно, ще одного, межі якого не простежено), з якими пов'язуються стовпові та господарські ямки, вогнища та розвали посуду. За характерними рисами керамічних комплексів, виявлених у житлах, встановлено, що найдавнішим слід вважати об'єкт покровської зрубної культури. Два інших житла належало представникам бережнівсько-маївської зрубної культури. Серед характерного для вказаної культури керамічного комплексу, виділяються й вироби, які вказують на можливі контакти із Волзько-Уральським межиріччям, Північним Казахстаном та Західним Сибіром (андронівська, алакульська та сусканська культури). Також представлений посуд із сабатинівськими рисами, що свідчить на користь контактів із населенням Південної частини території сучасної України. У верхніх шарах заповнення котлованів жител, окрім власне зрубних матеріалів, були фрагменти посуду бондарихинської культури епохи фінальної бронзи, салтово-маяцької культури епохи середньовіччя та золотоординського часу. Поховання сарматського часу також було впущене у котлован житла на глибину до 2 м.

Перебійне IV (опора 53). Багатошарове поселення розташовується на краю високої борової тераси, складеної з піску над багатошаровим поселенням Перебійне I (відстань становить 1,2 км). Виявлені знахідки розпадаються на чотири хронологічні групи: індустріальної епохи, середньовіччя, епохи бронзи та неоліту.

С. Теліженко

ОЛЕНІВКА-ЕНЕОЛІТИЧНЕ ПОСЕЛЕННЯ ЗІ СКУПЧЕННЯМИ МУШЕЛЬ НА ПІВОСТРОВІ ТАРХАНКУТ

З метою відбору зразків для радіовуглецевих аналізів, учасниками Первісної археологічної експедиції, яку очолював Д. Я. Телегін, було проведено обстеження стоянок у Гірському Криму (Ласпі 7; Фатма Коба та Шан Коба) та у степовій частині півострова, на Тарханкуті. В останньому пункті перебування експедиції було досліджено два енеолітичних скупчення мушель, інформація про які заповнює прогалину у стані вивчення давньої історії північно-західного Криму.

Енеолітичні скупчення мушель Оленівка 1 розташовуються за 4,8 км від центральної частини с. Оленівка (Чукур, Чунур) Чорноморського району АРК на узбережжі невеличкої бухти Очеретай (Черетай, Чаротай, Прибойнівська), майже в гирлі балки Очеретай, що впадає у бухту. У звіті за 1986 р. (Телегін, Зализняк, Нужный 1986) фігурує топонім «урочище Червяк». Ця назва місцевості відсутня на всіх відомих топонімічних мапах Кримського півострова і, скоріше за все, виникла в результаті невірної інформації, отриманої від місцевих жителів.

Скупчення мушель виявлено у береговому урвищу, що підвищується на 8 м над рівнем моря, за 100 м на південний захід від галькового пляжу, розташованого у гирлі балки Очеретай (Чоротайська, Прибойнівська). Довжина культурних відкладень сягає 80 м. У місцях найвищої концентрації матеріалів, там де існувала загроза обвалу берега було зроблено 2 зачистки (зач. 1 та зач. 2 на плані) довжиною 7 та, відповідно, 8 м, з врізкою у берег до 0,5/0,7 м. В обох зачистках, на глибині від 0,1 м було зафіксовано культурний шар, який окрім молюсків устриць та мідій, містив подрібненими трубчасті кістки тварин, фрагменти ліпного посуду та кременеві вироби. Загалом, в результаті проведення зачисток узбережної лінії та зборів на поверхні, було виявлено 159 одиниць знахідок. Під час перевезення археологічних колекцій Інституту археології з території Видубицького монастиря до Феофанії, а звідти до фондів інституту, що на Оболоні, колекція зменшилася на 103 одиниці. Проте аналіз навіть

тих артефактів, які вціліли, дозволяє зробити висновок про приналежність частини з них до гірськокримської енеолітичної культури (ГЕК), найвідомішими пам'ятками якої є Ласпі-І, Ардич Бурун, Фатьма Коба (верхні шари), Кукрек (верхні шари) та інші. В останній публікації, присвяченій аналізу господарської діяльності населення Гірського Криму в епоху енеоліту (Геліженко, Яніш 2107), було зроблене припущення про ймовірність існування поселень або стоянок з матеріальною культурою, притаманною ГЕК в передгір'ї або степовій частині півострова. Наразі це припущення підтвердилося й окрім енеолітичного скупчення мушель у бухті Очеретай, тривають пошуки інформації й про скупчення мушель в урочищі Чунду Кулак, що неподалік від бухти Великий Атлеш, за 3,7 км на південний схід від с. Оленівка та за 8 км на південний схід від поселення в бухті Очеретай.

Ю. Толкачов, Р. Осадчий, В. Пономаренко

НОВОВІЯВЛЕНІ ПАМ'ЯТКИ В УРОЧИЩІ «СИНІ БАЛКИ» НА ОКОЛИЦІ М. БОРИСПІЛЬ

З метою виявлення об'єктів археології, уточнення їхніх меж та подальшого взяття на облік, восени 2017 р. співробітниками Київського центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини за участю співробітників Бориспільського державного історичного музею було проведено археологічні розвідки в урочищі «Сині Балки».

Урочище «Сині Балки» розташовано в р. Ільта. Поверхня урочища рівна, спокійна, з невеликими перепадами висот, задернована, має сліди штучного перепланування. Низини заболочені.

По території урочища прокладено меліоративні канали та викопано штучну водойму — ставок «Копань». За результатами досліджень, в урочищі було виявлено три поселення, що отримали назви відповідно з порядком їх виявлення — «Сині Балки I, II та III».

За результатами досліджень слід зазначити, що археологічні матеріали з пам'яток в урочищі «Сині Балки», відносяться до чотирьох хронологічних періодів. До першого можна віднести фрагменти кераміки рубежу енеоліту — доби ранньої бронзи, що ймовірно належить до софіївського типу трипільської культури.

До другого хронологічного періоду віднесено фрагменти посуду пізньобронзового — ранньозалізного часу, вірогідно, тшинецької культури.

Третій хронологічний період представлено матеріалами черняхівської культури. Виявлено численні фрагменти гончарного посуду.

У невеликій кількості виявлено фрагменти кераміки давньоруської доби.

За результатами досліджень створено облікову документацію нововиявлених об'єктів археології. Підсумовуючи вище сказане вважаємо за неможливе проведення будь яких землерийних і будівельних робіт без повномасштабних археологічних досліджень.

Д. Черновол

ДЕМОГРАФІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ РЕКОНСТРУКЦІЇ ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЕТАПУ VI ОЖЕВЕ-ОСТРІВ

На поселенні Ожеве-острів етапу VI розвитку трипільської культури було досліджено 1200 м² площі збереженої частини поселення. Загалом повністю розкопано 6 наземних споруд, 1 частково. Розміри імовірного мису, що зараз затоплений, на якому знаходилося поселення, могли становити від 1 до 2 га.

Наземні споруди в цілому відповідали своєму класичному вигляду, вони були розподілені на вхідне і житлове приміщення, праворуч від входу в них було виявлено піч. Завдяки стандартизованому розташуванню елементів інтер'єру вдалося встановити корисну площу будівлі. За корисною площею площадки було розподілено на 3 групи, відповідно 4 м^2 на одну людину: I група, площадки № 7 — 4 м^2 (1 ± 2 людини), № 4 — $8 \pm 9 \text{ м}^2$ (2 ± 3); II гр.: пл. № 1 — 12 м^2 (3 ± 4), № 5 — $9 \pm 10 \text{ м}^2$ (3), № 5 — 16 м^2 (4 ± 5). Розміри пл. № 2 невідомі, однак, гіпотетично вона могла відноситись до I чи II групи. III група: пл. № 3 — 140 м^2 (35). У середньому близько 15–20 мешканців на 6 будівель, не враховуючи пл. № 3. Якщо взяти до уваги й пл. № 2, кількість людей може зрости до інших показників: 20–25.

Якщо врахувати, що на поселенні розкопано $1/10$ га, на якій знаходилось 7 споруд, можна припустити, що на площі в 1–2 га, відповідно знаходилось 70–140 споруд (1–2 га). З населенням — 200–250 людей на 1 га, відповідно 400–500 людей на 2 га.

Іншим таксоном для вирахування кількості мешканців у спорудах можуть виступати керамічні комплекси. На пл. № 1 було виявлено 607 інвентарних одиниць кераміки, що може відповідати кількості одиниць для 1 людини. На пл. № 4, де проживало не більше 3 мешканців, було виявлено 3206 одиниць кераміки, тобто близько 1100 одиниць на 1 людину, що виглядає коректніше для інших житлових комплексів поселення. Якщо ці параметрами застосувати до пл. № 3, де було виявлено 21110 одиниць, то в першому випадку вона буде відповідати 35 особам, в іншому 20 особам. Керамічні комплекси в усіх будівлях мають приблизно однакове відсоткове співвідношення, не зважаючи на їхню кількість, окрім кераміки з поліхромним розписом. Поліхромна кераміка в житлових комплексах не перевищує 0,3 %, а на пл. № 1 і 3 її кількість становила 1,3 %. Отже, цю кераміку можна вважати за таку, що підкреслює статус будівлі. Крім того, якщо у житлових комплексах це були окремі розрізнені фрагменти кераміки такого типу, то на пл. № 3 виявлено її цілі форми та розвали.

Підсумовуючи окреслене, постає питання про призначення на поселенні пл. № 3, в якій корисна площа була передбачена для перебування в ній 35 осіб. У свій час К. Бунятян запропоновано існування у трипільській культурі чоловічих будинків. М. Відейком було висунуто припущення про вірогідність громадських споруд. Отже, ймовірно пл. № 3 є чоловічим будинком розрахованим на перебування в ньому певної статевої групи із чоловіків. Малий будинок розрахований на 1 людину, пл. № 7, який знаходився поруч з пл. № 3, за етнографічними джерелами, вірогідно був призначений для проживання в ньому одного з патріархів, який стежив за діями молоді та керував процесами в чоловічому будинку.

На винятковість пл. № 3 дотично вказують й інші її елементи. Зокрема, наявність у будівлі стаціонарної гральної дошки. Окрім того, в ньому виявлено сліди кременевого, косторізного, шкіряного виробництва. Серед артефактів виявлено фрагменти людських черепів, унікальні вироби з кістки тощо.

Д. Черновол

МЕТАЛООБРОБНА МАЙСТЕРНЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У м. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

У ході дослідження шару трипільської культури на території Старого міста в м. Кам'янець-Подільський було виявлено сліди металообробного виробництва. Виявлена майстерня знаходилась в одноповерховій дерев'яно-глинобитній будівлі (споруда досліджена частково). Вона, ймовірно, розташовувалась у внутрішньому колі забудови поселення. Вказана споруда була спалена, як і інші будівлі трипільського поселення, під час його покидання. Від спаленої конструкції залишились лише довгі бокові стіни, підлога була ґрунтовою. В межах споруди, вздовж довгої стіни, знаходилась господарська яма. У вказаній ямі було виявлено горілий шар,

насичений відходами мідноплавильного виробництва, зокрема фрагментами плавильних чаш, до яких прикипіли фрагменти міді під час її плавки, шлаками, фрагментами мідних пластин, окалиною та трьома уламками мідних виробів. Виходячи з цього, можна припустити, що мідь плавилась не тільки з руди — також реутилізувались поламани вироби, що вийшли з ужитку. Фрагменти плавильних чаш та один фрагмент ливарної форми, окрім ями, було виявлено на ґрунтовій підлозі будівлі. Загалом у дослідженій частині споруди було знайдено 30 фрагментів стінок та 16 фрагментів вінець від ливарних чаш. З огляду на глиняне тісто, з якого було зроблено ливарну чашу, а саме домішки полови, можна припустити, що вказані чаші були одноразові.

Виявлена кераміка, супутня об'єкту, на 40 % орнаментована біхромним розписом. Конічні миски орнаментовані кометоподібним та вісімкоподібним орнаментом. Сферичні миски орнаментовані перлинами та великими фестонами із зовнішньої сторони. Аналогічними фестонами прикрашені горщики. Окремі горщики також прикрашені зворотнім фестоном та схемою «тангенскрайсбанд». Кубки прикрашені спрощено-лінійним орнаментом та метопами. Загалом за орнаментами можна вказати на синкретичність пам'ятки де перетнулись традиції петренської та шипенецької групи.

Л. Шатіло

КЕРАМІКА З ГОНЧАРНИХ ГОРЕН, РОЗКОПАНИХ НА ПОСЕЛЕННІ ТАЛЪЯНКИ В 2013 – 14 рр.

Завдяки новому плану поселення Тальянки, отриманому в результаті геомагнітних розвідок 2011 р. (Круц, Корвін-Піотровський та ін. 2012), вдалося зафіксувати ряд аномалій невеликого розміру. У 2013 – 14 рр. у північній частині поселення було досліджено чотири таких аномалії, які виявилися залишками від чотирьох гончарних горен («А», «В», «С» і «D»).

Керамічні фрагменти з горен представлені більшістю з поширених на поселенні форм посуду та типів декору. Через фрагментацію матеріалу, точний тип форми посуду для певної частини матеріалу не був визначений.

Серед загальної маси фрагментів у кожному горні було по декілька розвалів посудин (від 25 до 75 % від виробу). Їхня кількість у порівнянні з загальною кількістю фрагментів з горен мізерно мала. Імовірно, ці фрагменти могли використовуватися в якості будівельного матеріалу або бути браком при виробництві. Не виключена і роль деяких розвалів (напр. мисок) в якості допоміжних виробів при випалі посуду — вони могли слугувати «буфером» над жаропродуктами для менш прямого попадання вогню в опалювальну камеру.

Окрім фрагментів кераміки в горнах були й інші керамічні та кам'яні вироби — фрагмент глиняної відтяжки та частина сокири (горно «А»); фрагмент моделі саней (горно «D»), крем'яні відщепи (горна «С» та «D»), та ін.

Кількість кераміки практично однакова на трьох досліджених горнах («А», «В» і «D») і становить від 1602 до 1830 фрагментів, без врахування розвалів посудин. Скоріше за все, більш ніж 94 % фрагментів кераміки з об'єктів були розбитими вже в трипільський час, і їх вторинно використали при зведенні горна.

За ступенем збереженості фрагменти можна умовно розділити на ті, які мають вторинний випал і ті, які його не мають. У свою чергу, частини посуду без вторинного випалу можна поділити на екземпляри із збереженим декором і без нього.

Значна кількість фрагментів «без декору» мали поверхню, покриту, окрім вапнякової патини, частинками глиняної обмазки. Судячи з усього, черепки «без вторинного випалу» були вмонтовані вглиб конструкції горен, а «перепалені» — ближче до частин споруди, які мали безпосередній контакт з вогнем або ж з гарячим повітрям.

Кількість матеріалу з горен «А», «В» і «D» практично однакова (до 1830 од.), а на горні «С» їх набагато більше (4662 од.). Однак, якщо подивитися на відсоткові співвідношення, то видно, що дані по чотирьох горнах практично однакові. На об'єкті «С», як і на інших горнах, такий же низький відсоток розвалів посуду; основну масу знахідок склали фрагменти зі слідами вторинного випалу, а також фрагменти посуду «без декору». Це може побічно свідчити про те, що в цьому горні основна маса кераміки використовувалася для тих самих цілей, що і на інших горнах, просто, можливо, більш інтенсивно, замінюючи собою частину глиняної обмазки стін та покриття споруди. У порівнянні з іншими горнами, тут фрагментів обмазки траплялося значно менше.

Таким чином, керамічний матеріал з чотирьох досліджених у 2013–14 рр. горен є переважно технологічним. Фрагменти посуду використовувалися як будівельний матеріал для зведення даних споруд. Очевидно, ця «технологічна» кераміка виготовлялася не спеціально для горен, а була вже битою в трипільський час, і в горнах використовувалася вторинно. Окрім звичайного посуду, при зведенні горен використовувалися й інші побиті речі — відтяжки, моделі саней, тощо.

Л. Шатіло, Р. Хофманн

НЕО- ТА ЕНЕОЛІТИЧНІ МОДЕЛІ БУДІВЕЛЬ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ВИКОРИСТАННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ВИРОБІВ

Моделі будівель — це особлива категорія керамічних предметів, що виникли як частина «неолітного пакету» та поширилися в Європі у ранньому неоліті. Згодом вони використовувалися протягом тривалих періодів первісної та давньої історії. Зокрема, вони характерні для культурного комплексу Кукутень-Трипілля 4 тис. до н. е. Ці вироби являють собою 3D-зображення будівлі (зовнішній вигляд / інтер'єр) або його частини, іноді групи споруд. Окрім цих предметів є ряд інших артефактів, які мають певні елементи, що зображують будівлі (наприклад, покриття з верхньою частиною у вигляді будинку).

Метою роботи було простежити розвиток моделей у часі та просторі; трансформацію у їх використанні та їх значення у функціонуванні первісних суспільств. Крім того, ми спробували встановити зв'язок цих виробів з іншими керамічними артефактами та предметами гончарного виробництва. Для цього було проаналізовано поширення різних типів моделей будівель у часі та у просторі. Для розуміння функцій цих предметів було розглянуто контекст знахідок, а також аналогічні елементи на інших керамічних виробках. Наша база даних включає 168 моделей з 92 поселень Південно-Східної та Східної Європи.

Проведений аналіз показав, що:

- моделі будівель поширилися на територію Південно-Східної Європи разом із сільським господарством;
- можна припустити, що глибинний контекст (сенс) використання був однаковим на всій території розповсюдження нео-енеолітичних моделей, оскільки вони були знайдені в комбінації з іншими специфічними знахідками, і вони можуть бути використані як маркери для визначення певних ідеологічних характеристик;
- оскільки контексти моделей були подібними, ми вважаємо, що їхні функції також схожі, але наприкінці енеоліту можна спостерігати все більшу кількість як моделей «відкритого типу», так і стилізованих форм, які наштотвхують на припущення, що їх функції були частково змінені;
- з початком бронзової доби функції та значення моделей будівель в Центральній і Північній Європі (куди вони поширилися в той час) змінилися, проте в регіонах Південної Європи, незважаючи на деякі зміни, можна прослідкувати певне продовження у використанні та, очевидно, значенні моделей.

ПЛЕМЕНА РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ І АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Ю. Болтрик

УСИПАЛЬНИЦІ ЦАРІВ ТА «ЦАРСЬКІ» КУРГАНИ СКІФІЇ

Об'єктивне виокремлення могил власне царів з великого кола курганів скіфської еліти є нагальною потребою скіфознавства за для отримання реальної історичної картини подій класичної та фінальної історії Скіфії на тлі фрагментарних даних писемних джерел. Це важливо через те, що і досі в деяких роботах, присвячених історії Європейської Скіфії, як потенційні могили царів фігурують поховальні комплекси, що за рівнем витраченої праці більш ніж в 10 разів поступаються реальним усипальницям верховних правителів.

Свого часу О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська (1983) окреслили чотири кургани Степової Скіфії, які є могилами царів скіфів. Малися на увазі Солоха, Чортомлик, Огуз та Александрополь (Лугова Могила). Згодом з кола найбільших було вилучено курган Александрополь (Болтрик 2004).

Нещодавнє завершення повторних досліджень кургану Александрополь мало б розставити всі крапки над «і» відносно цієї важливої пам'ятки. Проте залишився ряд питань, і головне з них — чи дійсно Александрополь є похованням царя Скіфії.

Чи дійсно обсяг та висота насипу були такими, якими їх оцінюють автори останніх розкопок? Відштовхуючись від заявлених М. Дараган параметрів, висота кургану мала бути 15 м, а не 23–24 м (Полін, Дараган 2018). Чи справді дата поховального комплексу (340–330 рр. до н. е.), що базується на аналізі великої кількості амфор, є такою? Інша частина артефактів явно протирічить цій даті. Чи реально курган має впускну могилу? Кому тоді належать майже два десятка коней? А якщо ж вони належали все ж таки царю, чому вузда їх срібна, а не золота, як належить верховному лідеру?

На наш погляд, Лугову Могила слід оцінювати як поховальний комплекс наступного за царями рівня (що ніяк не зменшує її значення, як і проведених добротних розкопок), що належав особі царської крові. І має цей курган стояти в одному ряду з Великою Цимбалкою, Козлом та Нечаєвою Могилою.

Ю. Болтрик, Д. Куштан, О. Фіалко

НОВЕ САРМАТСЬКЕ ПОХОВАННЯ З ПРИАЗОВ'Я

Восени 2018 р. експедиція Інституту археології НАНУ при дослідженні кургану доби бронзи поблизу с. Щасливцеве Генічеського р-ну Херсонської обл. відкрила поховання озброєного сармата.

Курган 1 знаходиться в північній частині Арабатської стрілки на материковому плато, за 700 м на схід від узбережжя затоки Сиваша та за 1750 м від смуги прибою Азовського моря, на землях бывшего винограднику. Цей насип є другим з півдня в розтягнутому на 1,68 км ланцюгу з чотирьох курганів, що перетинають плато з північного сходу на південний захід.

Сарматське поховання 1 знаходилось в 0,9 м на Пн та 0,5 м на Сх від центру насипу. Контури могильної ями, орієнтованою за лінією ПнЗх – ПдСх, простежувалися умовно, дно її фіксувалось на глибині 0,42–0,48 м.

Небіжчик лежав на товстій органічній підстилці, головою на Північний Захід, обличчям догори, випростано на спині. Збереженість кісток дуже погана.

Верхній шар поховання частково зруйнований глибокою (до 0,5 м) оранкою, тому деякі речі із заупокійного супроводу були переміщеними.

У похованні зафіксований залізний меч із кільцевим навершшям, верхню частину якого було частково пошкоджено та зсунуто – руків'я та перехрестя лежали зліва від грудної клітини, клинок було приточено до правого стегна. Вірогідна довжина його близько 47 см. Під клинком зафіксовані залишки тліну від дерев'яної основи піхов.

Впоперек ніг *небіжчику* поклали напутню їжу – частину баранячої туші з залізним черешковим ножом, дерев'яне руків'я якого зітліло. Зверху на боку лежав одноручний керамічний глек.

Поза *небіжчика* та характер реманенту дозволяють віднести його до числа представників племені роксоланів і попередньо визначити час поховання II–I ст. до н. е.

Дві важливі обставини пов'язані із цим регіоном – наявність Генічеського солонного озера (традиційного місця видобутку солі) та джерел прісної води в цій частині стрілки, дозволяють припустити, що похований в кургані *небіжчик* міг належати до спільноти, яка за доби раннього залізного віку з одного боку контролювала ці місцеві дарунки природи, а з іншого – торгівельний транзит з Боспору на Нижній Дніпро.

Ю. Болтрик, М. Ігначак, О. Ліфантій, О. Шелехань

ОБРОБКА КІСТКИ ТА РОГУ НА СЕВЕРИНІВСЬКОМУ ГОРОДИЩІ РАНЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ

Роботи спільної українсько-польської експедиції проводилися на Северинівському городищі, що на Поділлі протягом 2009–2015 рр. За цей час було досліджено 870 м² пам'ятки, виявлено залишки споруд різноманітного призначення, а також близько 4,5 тис. артефактів, які дають уявлення про культуру, побут і зовнішні зв'язки місцевого населення.

Промовисту групу знахідок становлять вироби з рогу та кістки: напівфабрикати (6 екз.) та відходи виробництва (72 екз.), елементи кінської вузди (12 екз.), наконечники стріл (5 екз.), а також різноманітні знаряддя праці (17 екз.). На користь існування на городищі косторізного виробництва свідчить як наявність напівфабрикатів різного ступеню обробки (напівфабрикати, заготовки і відходи), так і контекст знахідок.

Сліди на виробах свідчать, що майстри застосовували різноманітні прийоми: пиляння, різки, стругання, свердління матеріалу, шліфування дрібним абразивом та лощіння. Кістку попередньо могли розпарювати або вимочувати у кислотних розчинах для пом'якшення.

Частина знарядь притаманна матеріальній культурі автохтонних лісостепових племен. До них відносимо артефакти, пов'язані з домашнім виробництвом: тупики, проколки, гребінець. Вони мають численні аналогії у старожитностях місцевого населення пізньої бронзи – раннього заліза.

Окремо виділяються дев'ять елементів кінської вузди, що демонструють навички декоративного різьблення. Абсолютна більшість виробів виконана у скіфському звіриному стилі. Вони є чудовими взірцями кінського спорядження ранньоскіфського часу, проте з власними індивідуальними рисами у виконанні й стилістиці.

Сліди виготовлення, а можливо й експлуатації, на лісостеповому городищі речей вершницької субкультури вказують на складні етногенетичні процеси, що

протікали в цей час у Східній Європі. Деталі кінської вузди, виконані у скіфському звіриному стилі, побічно засвідчують культурний вплив кочовиків на осіле населення та присутність перших у Лісостепу. Контекст знахідок вказує на не випадковий і стабільний характер контактів номадів з автохтонами. Разом з тим, серія цих знахідок з напівзакритих комплексів (господарських ям) висвічує культурно-хронологічну картину ранньоскіфської культури Східного Поділля.

Ю. Болтрик, О. Пробийголова, Л. Кармазіна

ГОРОДИЩЕ НА ГОРІ ЛИСУХА

Городище на горі Лисуха (вис. 170 м) біля с. Бучак на Канівщині. Площа городища була більше 8 га, його вціліла частина складає біля 4,5 га. Уперше це укріплення виявила В. О. Петрашенко у 2000 і досліджувала 2004–2006 рр. Роботами її експедиції були відкриті наземні житла, печі, вогнища, ями, що містили: кераміку, залізні вироби, кам'яне жорно, глиняне кружало.

Канівська експедиція ДП ОАСУ за три сезони розкопала біля 1,1 га та встановила, що пам'ятку оточено залишками давніх оборонних споруд: валом (вис. 0,7 м), з згорілими дерев'яними конструкціями під ним, ескарпованими схилами та ровом (гл. 2 м). На городищі досліджено біля 140 об'єктів, із них 75 — це житла-напівземлянки, 22 наземні об'єкти — кухні, ями господарського призначення та 1 виробничий комплекс.

Залишки житл збереглися у вигляді заглиблених у материк на 0,2–0,4 м котлованів. Вони мають у плані підпрямокутну (50%), округлу та видовжену форму. Площа найменших житл 5,8 м², середніх — 10,4 м², а найбільша споруда сягає — 30,7 м². Усі житла мають піч, їх кількість коливається від 1 до 2, у деяких випадках — 4 та 5, при цьому, вони мають різну ступінь збереженості (що може свідчити про послідовність їх використання). Піч вмонтована у борт як ніша вище рівня підлоги, найчастіше із північної сторони житла з інколи відхиленням. Конструкція печі це — черинь та куполоподібне склепіння. Черинь печі промащувався глиною, іноді для зміцнення робочої поверхні, низ викладали шаром дрібних камінців або уламками кераміки.

Житла зосереджені вздовж валу, над ним, а інколи і за ним. В центральній частині гори їх густота зменшується, тут не виявлено великих за розмірами споруд типу землянок або напівземлянок. Натомість у центрі поселення концентруються ями господарчого або сміттевого призначення. Тобто, на городищі існували санітарні та житлові зони. Останні, складалися із окремих подвір'їв.

Пошук життя на городищі датує амфорна тара, що разом з індивідуальними знахідками дозволяє виділити три періоди:

- V–IV ст. до н. е. (фр-ти амфор Хіосу та Гераклеї; бронзові — тригранне вістря стріли та уламок декору кінської вузди);
- друга половина I ст. — II ст. н. е. (світлоглиняні амфори Гераклеї, Синопи та дві червонолакові чаші на кільцевому піддоні (Понтійська сигілата А), гутус; сильно профільовані фібули західних типів, фібули «лябязинської» серії, «глазчаті» фібули, монети пізньоримського часу);
- IV ст. н. е. (синопська амфора типу «Делакеу», комплекс фібул: двочленні «війські», прогнуті підв'язні фібули та двошарні часті фібули I підгрупи, які пов'язують із черняхівською культурою; прикраси-підвіски з емаллями, жорна із вапняку, глиняні прясла).

Д. Бондаренко

АНТИЧНА ПАМ'ЯТКА ВІКТОРІВКА І

Вікторівка І — комплекс античного поселення і святилища, розташований на високому плато правого берегу Березанського лиману в 3 км на північ від чорноморського узбережжя.

Поселення відкрите в 1913 р., розкопувалося у 1949 р. Із 2012 р. дослідження проводяться археологічною експедицією ДП НДЦ «Лукоморе» ОАСУ ІА НАН України. Цими роботами вивчені ділянка житлової забудови та відкриті залишки святилища в північній частині плато. Останнє складалося з великих, виритих в материковій глині, котлованів засипаних попелом — ритуальних зольників-жертвників.

За звітній період на площі поселення досліджена округла напівземлянка останньої чверті VI — першої третини V ст. до н. е.

У північній частині плато, де розташоване святилище, ведеться вивчення зольників. Котлован зольнику 1 має округлу з нерівними краями форму, діаметром близько 20 м. Складається з цілої системи різноманітних ям, приступок та сходнок. Під зольними нашаруваннями відкрито сім людських поховань, три з яких парні. Майже всі вони безінвентарні. Частину небіжчиків було піддано частковому або повному розчленуванню. Формування зольника можна віднести до другої чверті VI — першої чверті V ст. до н. е.

Майже весь котлован зольнику 2 знищений береговою абразією. Зольник розкритий не широкою смугою на довжину 15 м. Конструктивні деталі представлені системою материкових сходів та двома довгими паралельними траншеями на дні. У заповненні котловану знаходилося безінвентарне людське поховання зі слідами розчленування. Формування зольнику відноситься до кінця IV — першої половини III ст. до н. е.

Таким чином, з урахуванням новітніх археологічних досліджень, можна зробити ряд висновків:

- планіграфічно площа пам'ятки, вірогідно, була розділена на дві приблизно рівні частини: південну займало поселення, північну — святилище;
- хронологічно функціонування поселення та святилища можна віднести до двох періодів: пізньоархаїчного та ранньоелліністичного;
- святилище відноситься до категорії т. зв. святилищ *extra-urban* і маркувало південно-західний кордон Ольвійського полісу, на ньому відправлялися культу плодючості та вогню, приносилися жертви Аполлону та Деметрі.

А. Буйських, Й. Форнас'є, О. Кузьміщев

ПЕРЕДМІСТЯ ОЛЬВІЇ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ УКРАЇНСЬКО-ГЕРМАНСЬКОГО ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПРОЕКТУ

Відкриття в 1964 р. поза межами Ольвії поселенської структури передмістя спричинило жваву дискусію щодо причин його виникнення та етнічної атрибуції. Ця структура небезпідставно пов'язувалася з проодетеіов, згаданим Геродотом у новелі про скіфського царя Скіла (Herod. 4, 78). Спекулятивні ідеї щодо варварів, які проживали за межами міста, надійно увішли в історіографію.

Загальна нез'ясована ситуація з цією пам'яткою спричинила появу нового міжнародного проекту з університетом імені Гете, Франкфурт-на-Майні (ФРН), однією з цілей якого стало всебічне дослідження ольвійського передмістя, його просторової структури, матеріальної і духовної культури. На виконання цих завдань в 2014 і 2017 рр. здійснено геофізичні дослідження (див. публ. Форнас'є, Буйських, Патцельт в цьому виданні), які дозволили встановити наявність значної кількості

різноманітних структур, окреслених оборонними спорудами. Впродовж 2015–2018 рр. відкрито низку житлових, господарчих та культових споруд, що відносилися до двох будівельних періодів — пізньоархаїчного, від останньої чверті VI ст. до н. е., представленого заглибленими структурами, та класичного, від другої половини V ст. до н. е., з наземними житловими спорудами. Припинення існування передмістя пов'язане із облогою Ольвії Зопіріоном у 331/330 р. до н. е. Територію передмістя було оточено суцільним ровом, глибиною 2,5 м, завширшки 5 м. Відкриття штучних оборонних споруд, що виникли наймовірніше разом з появою передмістя і містили на дні матеріали першої половини V ст. до н. е., є сенсаційним для Ольвії. Це найраніша фортифікація в Ольвійському полісі, що суцільним поясом оперізувала передмістя. Його щільна забудова на площі близько 25 га дозволяє переглянути роль цієї урбаністичної структури в просторовому розвитку Ольвії та поставити питання про правомірність використання терміну «передмістя».

А. Буйських

ВІДКРИТТЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННОГО ТЕМЕНОСА В ОЛЬВІЇ

Впродовж останніх років в південно-східній частині античного міста Ольвії відкрито новий міський теменос. Це вже третя після Центрального (Східного) та Західного теменосів культова ділянка, вимежована на території міста та відокремлена від житлової забудови. Поява теменоса відноситься до кінця VI ст. до н. е., коли здійснюється одночасний засип та нівелювання всіх раніших земляних заглиблень житлового та господарчого призначення та впроваджується регулярне міське планування. Під теменос було відведено резервну територію двох кварталів, з заходу його оперізувала центральна повздожня вулиця. Місце закладення теменоса є продуманим — його локалізовано в найвищій точці городища, а центральні культові споруди, храми, правили за своєрідні маяки при заході суден до ольвійської гавані.

Центральний храм, судячи з плану, в антах, розмірами близько 7 × 14 м, орієнтовано на схід. Виходячи із знахідок архітектурних деталей, храм було збудовано в іонічному ордері. В його найближчому оточенні відкрито ботрос для поховання культового інвентаря, серед якого знайдено численні посвяти Афродіті на кераміці; влаштовано бронзоливарну майстерню. Після середини V ст. до н. е. територія теменосу збільшилася вдвічі, її було розширено на північ. Збудовано новий храм, присвячений, скоріш за все, також Афродіті, викопано нові ботроси з численним інвентарем, бронзоливарну майстерню перебудовано в керамічну з двома випалювальними горнами. Крім культу Афродіті, тут вшановувалися герой-бог Ахілл та річковий бог Борисфен.

Наявність трьох культових ділянок, загальною площею не менше 3 га, розташованих на території Верхнього міста, які до того ж, функціонували упродовж V–II ст. до н. е., робить Ольвію унікальною в межах Північнопричорноморського регіону. Ця обставина змушує не лише по-новому поглянути на територіальний розвиток Ольвії, але й порушити цілу низку нових питань щодо особливостей розвитку її історичної топографії, особливостей культу та релігійного життя, демографічного потенціалу, тощо.

Н. Гаврилюк

ЛІПНИЙ ПОСУД БОРИСФЕНА (за матеріалами 1960–1970 рр.)

Недооцінка масового археологічного матеріалу, що фіксується у лише польових умовах, може призвести до викривлення інформації про пам'ятку. Археологічний

досвід свідчить, що знахідки, передані на музейне збереження, складають 25–30 % всього матеріалу, котрий походить з культурного шару пам'ятки. Тобто, масовий матеріал, що складає 70–75 % у науковий обіг не вводиться. Однак, як показали результати дослідження ліпного посуду з архаїчних шарів Борисфену, іноді саме масовий матеріал дозволяє по-іншому оцінити висновки, отримані раніше.

Нові можливості вивчення масового матеріалу, що з'явилися із залученням до наукового процесу найновіших комп'ютерних технологій, що створили можливості для опрацювання в дуже короткі терміни всіх артефактів, котрі виймаються із землі. Критерії оцінки масових знахідок з античних пам'яток апробовані автором при обробці бази даних з розкопок Ольвії, Тіри, Кам'янського городища, та інших городищ Нижнього Подніпров'я.

Тут наводяться результати досліджень матеріалів з архаїчних шарів поселення на о. Берзень (Борисфену). База даних була створена за матеріалами польових списків (звіти В. В. Ланіна за 1960–1970 рр.). У даному випадку мова йде про господарські ями та землянки періоду архаїки. Нас цікавило співвідношення основних категорій керамічного матеріалу у землянках та господарських ямах архаїчного періоду (розкоп Основний).

Отримані результати доречно представити у вигляді таблиць. Співвідношення ліпного та гончарного кухонного посуду (переважно сіроглиняного) у землянках і господарських ям зводиться до показника 1 : 5. Тобто, гончарного кухонного посуду у землянках та ямах період архаїки було у п'ять разів більше ніж ліпного. У спорудах класичного та елліністичного періоду цей показник, за даними К. К. Марченка, 1 : 3.

Вивчення заповнення деяких господарських ям та землянок, у яких фіксувалися знахідки за глибинами, свідчить про те, що ліпний посуд з'являється у матеріалах споруд не з початку їх заповнення, а з рівня, вищого приблизно на 0,50–0,8 м. Тобто, мешканці поселення у перший період існування колонії користувалися виключно своїм, привезеним з метрополії посудом. Здається, ліплення кухонного посуду було вимушеною мірою.

Вивчення асортименту ліпної кераміки Борисфену періоду архаїки свідчить про наявність у ньому значної кількості форм, аналогічних сіроглиняному посуду метрополії. Чітко виокремлюється група «античної» ліпної кераміки. Крім того, значну частину ліпного посуду архаїчного Борисфену складала група кераміки, що має аналогії у «фракійських» пам'ятках. Неоднорідною є так звана «кизил-кобинська» кераміка, у складі якої простежуються фрагменти посуду «кіммерійського» та північно-кавказького походження. Таким чином, гіпотеза, згідно якої весь ліпний посуд з архаїчних шарів античного Борисфену належав «варварам», не підтверджується.

В. Герасімов, Р. Рейда, О. Смирнов

РОЗВІДКИ ЧОРНОМОРСЬКОЇ МІЖНАРОДНОЇ ПІДВОДНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАНУ В АКВАТОРІЇ КІНБУРНЬСЬКОЇ КОСИ ТА о. ТЕНДРІВСЬКА КОСА У 2018 р.

У 2018 р. Чорноморська міжнародна підводна археологічна експедиція ІА НАН України (далі – ЧМПАЕ) були проведені підводні розвідки з метою виявлення нових археологічних пам'яток в акваторії о. Тендрівської коси та Кінбурнської коси. Також проводилась батиметрична зйомка поверхні дна.

Дослідження здійснювались у рамках планової теми ІА НАН України «Археологічні культури давнього та середньовічного Причорномор'я. Періодизація та хронологія» за підтримки Інституту археології Варшавського університету (Польща).

До складу експедиції входили м. н. с. відділу археології Північно-Західного Причорномор'я та Криму ІА НАН України В. Є. Герасімов (начальник експедиції), н. с. відділу археології ранніх слов'ян та новобудовних досліджень ІА НАН України Р. М. Рейда (заступник начальника), М. Авраменко м. н. с. відділу археології ранніх слов'ян та новобудовних досліджень ІА НАН України, м. н. с. ШІАЗ «Ольвія», ст. викладач МНУ імені В. О. Сухомлинського О. І. Смирнов, співробітники Інституту археології Варшавського університету (Польща): д. Р. Карасевич-Щипьорські ІА ВУ (керівник з польського боку), Г. Ковальськи (керівник підводного загону з польського боку), а студенти-археологи КНУ імені Тараса Шевченка. Обробкою матеріалів займались В. Є. Герасімов, Р. М. Рейда, О. І. Смирнов, В. В. Крутілов.

У 2018 р. ЧМПАЕ проведені роботи на чорноморському шельфі в районі Тендрівської коси та Кінбурнської коси з метою укладання карти підводних археологічних об'єктів та отримання матеріалів для типологічного аналізу та поповнення музейних збірок.

Результатом досліджень стала також проведена батиметрична зйомка акваторії прибережних районів. Роботи на об'єктах обмежувались розвідками, проспекціями поверхні дна за допомогою гідролокатора бічного огляду (ГБО) та фото і відеозйомкою.

В акваторії о. Тендрівська коса, експедицією виявлено п'ять підводних об'єктів на глибинах від 3 до 12,5 м.

В акваторії Кінбурнської коси виявлено античне вітрильне судно кінця IV – початку III ст. до н. е. Виявлено добре збережений корпус судна довжиною в 9,45 м з баластним камінням, та керамічний матеріал з вантажу (амфори – Сінопи, Колхиди та Косу та кратероподібний посуд античного виробництва), свинцеву обшивку та елементи конструкції античного вітрильника.

Д. Гречко, О. Крютченко, С. Ржевуська

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ БІЛЬСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАНУ (2014 – 2018 рр.)

Більська археологічна експедиція розпочала свою діяльність у 2014 р. з досліджень Куземинського укріплення, які підтвердили його датування скіфським часом.

У 2016 – 2017 рр. досліджувались захисні споруди в ур. Царина Могила. Матеріали зі споруди, яка була виявлена під валом, та нашарувань, що перекрили насип, свідчать про те, що укріплення було споруджено біля середини VI ст. до н. е.

У 2016 році було досліджено два кургани в ур. Розрита Могила. У 2017 р. проведено розкопки кургану в ур. Осняги, який виявився розкопаним В. О. Городцовим у 1906 р. Це дозволило локалізувати цілу низку курганів та встановити деталі методики польових досліджень у період становлення археологічної науки. Курган можна датувати ранньоскіфським часом.

Польовий сезон 2018 р. було розпочато із дослідження Південного валу Більського городища. У результаті робіт було виявлено культурний шар, рів та вал скіфського часу з матеріалами V – IV ст. до н. е.

Того ж року, на східній околиці с. Більськ, на території Барвінкової гори було виявлено ґрунтовий могильник V – IV ст. до н. е. – перший на території на території Більського археологічного комплексу. Було досліджено 5 поховань.

У 2018 р. масштабні роботи було проведено на території курганного некрополя «Б» Більського городища. Було досліджено шість підкурганних поховань (№ 13, 15, 17, 20, 24 та курганоподібний насип 7). Більшість курганів виявились пограбованими, але мали інформативний матеріал пізнього періоду існування Більського городища (V – IV ст. до н. е.). Окремим напрямком робіт були розвідки на території північної периферії Більського городища.

О. Дзюладзе, Д. Сікоза, О. Симоненко

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПІЗНЬОСКІФСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НИЗОВОГО ДНІПРА

Археологічні розкопки на пізньоскіфських пам'ятках Низового Дніпра поновила у 2011 р. Пізньоскіфська археологічна експедиція ІА НАНУ під керівництвом д. і. н. О. В. Симоненка.

Протягом останніх п'яти років провадилися розкопки Червономаяцького могильника, городища Львове та численні розвідки на всіх пізньоскіфських комплексах у пониззі Дніпра, в тому числі з шурфуванням на Червоному Маяку, Старошведському (Зміївському) та Понятівському городищах.

Завдяки розкопкам могильника Червоний Маяк було складено генеральний план пам'ятки з топографічною зйомкою, простежено його орієнтовні північну і південно-західну межу, виділено чотири етапи його функціонування. Виділені головні типи поховальних споруд, кераміки, зброї та прикрас. Простежені статеві закономірності формування вбрання пізньоскіфського населення, починаючи з 2017 р., системно досліджується антропологічна колекція.

Археологічними дослідженнями Львовського городища вперше виявлено його оборонні споруди, адже до того часу воно вважалося неукріпленим поселенням. Проведено геодезичні роботи зі складання детального плану, простежено житлово-господарські споруди перших століть н. е.

Завдяки розвідкам, вперше знайдене і описане передмістя Червономаяцького городища, виявлено характер культурного шару Старошведського (Зміївського) і Понятівського городищ.

Результати перших п'яти років роботи на могильнику Червоний Маяк викладено у монографії.

Всебічне вивчення пізньоскіфської культури Низового Дніпра – планова тема відділу археології раннього залізного віку ІА НАНУ.

У 2018 р. створено робочу групу з дослідження пізньоскіфської культури, до якої увійшли фахівці НАНУ, Обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури при Херсонській облдержадміністрації та НІКЗ «Хортиця».

Перспективними напрямками вивчення пізньоскіфської культури Низового Дніпра ми вважаємо такі:

- археологічні розвідки та розкопки, оскільки розкопки провадилися лише на частині городищ, більшість могильників культури й досі точно не локалізовано;
- систематичне вивчення основних категорій матеріальної культури і порівняння з локальним варіантом пізньоскіфської культури Криму;
- інтердисциплінарні дослідження органічних та неорганічних колекцій, що походять з пізньоскіфських пам'яток регіону;
- систематизація та введені до наукового обігу колекцій з розкопок попередніх десятиліть, які зберігаються у Наукових фондах ІА НАНУ та Херсонському обласному краєзнавчому музеї;
- реалізація проекту музеєфікації та охоронних робіт на пізньоскіфських пам'ятках регіону;
- реконструкція давнього вбрання та окремих елементів побуту пізніх скіфів шляхом науково-експериментальних робіт;
- музеєфікація археологічного комплексу Червоний Маяк і створення на його базі історико-культурного заповідника «Амадока».

С. Задніков

ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА У 2013 – 2018 роках

У 2018 р. виповнюється 60 років з початку археологічних досліджень Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна на Більському городищі. В останні роки Скіфська експедиція ХНУ основні роботи веде на Західному укріпленні та, починаючи з 2013 р., відновила розкопки Східного укріплення.

На Західному укріпленні за цей період було продовжено дослідження на зольнику 13 та закладено три нових розкопи на різних ділянках укріплення. З'ясовано, що в центральній частині, яка вільна від зольників, немає ніяких господарських об'єктів, та слабо насичений культурний шар. У розкопі 2, який закладено біля східного в'їзду зафіксовано культурний шар та господарські об'єкти другої половини VI ст. до н. е. У розкопі 3, розташованому між зольниками 13 та 5, з'ясовано ці різні садиби, між якими є вільний простір. На краю зольника 5 виявлено наземне культове приміщення, аналогічне знайденому в зольнику 13.

На Східному укріпленні в його північній частині закладено новий розкоп 35. За чотири роки досліджено понад 700 м², отримана важлива інформація про життя на поселенні в VI – IV ст. до н. е. При невеликій насиченості культурного шару речовими залишками були виявлені цікаві вироби, виконані з бронзи і заліза, нові зразки глиняної пластики, набір культових предметів, відкриті господарські об'єкти, зафіксовані сліди виробничої діяльності.

Повний облік знайдених фрагментів античної кераміки дозволив виділити два хронологічні періоди розвитку поселення на дослідженій ділянці: 1) друга половина VI – перша половина V ст. до н. е.; 2) друга половина V – IV ст. до н. е. З кожним з періодів пов'язані відкриті в розкопі господарські комплекси.

У 2018 р. в північній частині Східного укріплення закладено розкоп 36. Досліджено 120 м². На цій площі знайдено декілька господарських ям, наземне житло та жертovníк.

Таким чином, за останні роки отримано нову інформацію про життя місцевого населення у VI – IV ст. до н. е.

А. Івченко

РОБОТИ НА РОЗКОПІ «ОРІЄНТ» НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВІЇ

112

Розкоп «Орієнт», загальною площею 930 м², розташовано у приміській частині некрополя Ольвії. Загалом це складає менше, ніж один відсоток території, яка у фахових виданнях умовно визначена як міський некрополь Ольвії. Станом на 2018 р. тут відкрито 70 поховань та 25 об'єктів поминального призначення. Хронологічні межі використання цієї ділянки для поховальних, поминальних та інших ритуальних дій: остання чверть 6 ст. до н. е. – 2 ст. н. е. (можливо, й перша половина 3 ст. н. е.). На базі комплексного аналізу досліджених матеріалів можливо дійти декількох попередніх висновків.

Ця територія постійно використовувалась мешканцями античної Ольвії впродовж майже всього часу її існування як полічної структури (незалежно від політичних, соціальних та економічних змін, чи появи нового в етнічному відношенні населення).

Ця територія використовувалась виключно при проведенні ритуальних дій, оскільки тут відсутні ознаки господарської діяльності.

На цій території наявні усі типи поховальних споруд, притаманні поховальним традиціям ольвіополітів (прості та складні ґрунтові ями, прості та складні підбійні могили, ґрунтові та невеликі кам'яні склепи). Єдине виключення – монументаль-

ні кам'яні склепи римського часу під великими насипами, яких на ольвійському некрополі досліджено лише два. Також простежено поховання тіла померлого вже відомих типів — кремація та інгумація.

Статистичний аналіз дає змогу простежити динаміку змін у використанні різних типів поховальних споруд саме на цій ділянці.

Просторово-хронологічний та порівняльний аналіз з іншими археологічно дослідженими ділянками некрополя Ольвії дає змогу простежити, як один з найбільш технологічно складних типів поховальних споруд (грунтові склепи) компактно розташовано на значній території у різний час.

Це свідчить про сталість існування традиції побудови досить складних у конструктивному відношенні поховальних споруд — ґрунтових склепів, навіть за умови суттєвих змін в ідеологічних уявленнях населення Ольвії, що були викликані політичними, економічними, етнічними та іншими чинниками.

Д. Карвайко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ НА ТЕРИТОРІЇ ПУТИВЛЬСЬКОГО ПОСЕЙМ'Я

Територія середнього Сейму, або Путивльське Посейм'я, довгий час залишалася білою плямою в археології раннього залізного віку України. Після війни широко-масштабні розвідки тут провів І. І. Ляпушкін. Єдині професійні розкопки здійснила В. А. Іллінська далекого 1950 р. на городищі Ширяєво. Як підсумок, північна частина Лівобережного Лісостепу довгий час залишалася слабо дослідженою.

У 2012 р. сумісними зусиллями Історико-краєзнавчого музею у м. Путивль та Інституту археології НАН України створено археологічну експедицію, основною метою якої стало вивчення старожитностей скіфського часу в басейні р. Сейм. Перш за все, було обстежено всі городища мікрорегіону, яких нараховується більш двох десятків. Проведено їх шурфування, знято нові топографічні плани. З'ясовано, що на більшості з них з напільного боку відсутній рів. Городища відділяються від основної частини плато глибокою та широкою угловиною природнього походження. Ще однією характерною особливістю укріплених поселень Путивльського Посейм'я є баштоподібний вал (звісно, не на всіх). Відрізняються вони і своїми невеликими розмірами — 0,1–0,5 га. Матеріальний комплекс пам'яток багато в чому схожий з комплексами інших Лівобережних поселень. Проте, лише на Сеймі трапляються горщики з невеликим, ледь відігнутим вінцем, чітко наміченою шийкою та високо піднятими плечиками. Така форма є домінуючою в ряді лісових культур, зокрема — юхнівській.

У 2017 р. розпочато розкопки городища та поселення Ширяєво. На сьогоднішній день досліджено 80 та 48 м² відповідно. На укріпленні виявлено 3 горизонти скіфського часу. Верхній надійно датований третьою—другою чвертю IV ст. до н. е. на підставі знахідки вінця амфори з грибоподібним вінцем. Найбільша кількість знахідок походить саме з цього горизонту. Це і фрагменти посуду, глиняні грузила та хлібці, пряслиця, залізні ножі та шпилька тощо. Виявлено залишки наземної споруди з плетеними стінами. Другий горизонт не мав слідів житлобудівництва. Попередньо, його слід відносити до V ст. до н. е., спираючись на знахідку бронзового вістря стріли. Нижній горизонт потужністю до 0,2 м найменш насичений знахідками. Час виникнення життя на городищі — другої половини VI ст. до н. е.

Час існування городища Ширяєво обмежується V—IV ст. до н. е., що робить його доволі перспективною пам'яткою, або навіть опорною, для подальших вивчень старожитностей раннього залізного віку Путивльського Посейм'я.

Л. Клочко

ОБРАЗ ГРИФОНА В ДЕКОРІ СКІФСЬКИХ КОСТЮМІВ

Декоративні елементи – знімні та незнімні прикраси – відображають характерні особливості скіфських костюмів і є важливим джерелом для їх вивчення. У наборах оздоб із зооморфними, міфічними, рослинними, антропоморфними та геометричними мотивами було закодовано відомості про статус власника, його суспільну роль.

Одним з найбільш популярних мотивів з кола міфічних у декорі скіфського вбрання був грифон. Цей синкретичний образ відповідав уявленням скіфів і набув змісту, властивого саме мешканцям Скіфії. Найбільш ранні пам'ятки – золоті пластинки, вирізані за контуром зображення грифона, зафіксовані як оздоби архаїчного жіночого головного убору типу полос (курган Перепятиха). Іконографія образу свідчить про його передньоазіатські корені.

У V–IV ст. до н. е. на території Північного Причорномор'я значне поширення мали образи і сюжети, зміст та іконографія яких відбивають особливості греко-скіфського мистецтва. Грифона подають відповідно до еллінських мистецьких канонів, але у різних ракурсах, створюючи золоті мініатюри-аплікації. Вони стали декором у жіночих і чоловічих костюмах. Зафіксовано, наприклад, що прямокутними пластинками з рельєфними зображеннями міфічної істоти прикрашали покривала у жіночому вбранні. В оформленні головних уборів – полосів, модіїв (тобто, умовно циліндричної форми) змістовне навантаження мали золоті стрічки, на яких вміщено образи грифонів один проти одного, а також композиція, в якій *візаві* грифона є сфінкс.

Зображення грифона було також притаманним для плечового одягу (жінок і чоловіків), але, на відміну від інших міфічних образів, не стали мотивами оздоблення сережок, а нашийних прикрас – дуже рідка.

Впродовж скіфського часу грифон одержав нові риси, і, мабуть, новий зміст. Його зображення включали до сюжетів, умовно названих «шматування», «боротьба героя з чудовиськом». Привертають увагу образи грифона у трактуванні скіфських ювелірів (курган 22 поблизу с. Кам'янка Миколаївської обл.).

Аналіз костюмних комплексів дозволяє зробити висновок, що різноманітні золоті аплікації поєднували в парадних костюмах за певними принципами. У жіночому вбранні образ грифона підкреслював його сакральний зміст, а комплекти прикрас відбивали не тільки соціальний і суспільний статус власниці, а також їхню особисту роль у певній спільноті, а також – сімейні ситуації. У костюмах чоловіків зображення грифона мало значення апотропея.

114

Р. Козленко

РОЗВІДУВАЛЬНІ РОБОТИ НА ПАМ'ЯТКАХ РИМСЬКОГО ЧАСУ ХОРИ ОЛЬВІЇ

У 2010–2013 та 2016–2018 рр. на північному кордоні Ольвійської держави було проведено фронтальну розвідку, в результаті якої виявлено ряд археологічних об'єктів. Найпомітнішим серед них став римський форт Кам'янка V. Це фортеця площею 7 га, з чотирьох сторін обнесена валом шириною 10–15 м та ровом. В плані прямокутної форми (260 × 270 м), де в північно-західній частині існує проїм. У середині має два додаткових укріплення розмірами 65 × 65 м, кожне з яких ідентичне римському табору Дідова Хата III.

Дослідження оборонних споруд форту показало, що ширина ровів сягає від 5,5 до 7,5 м, глибина від рівня материка – від 1,7 до 3 м. У заповненні ровів та на поверхні форту знайдено багато фрагментів червоноглиняних та світлоглиняних

амфор I ст. н. е., фрагменти ліпного посуду, кам'яні вироби, мідні та срібні монети, металеві та бронзові вироби. Серед керамічного матеріалу слід виділити стінку світлоглиняної пізньогераклейської амфори із продряпаним графіті у вигляді рідкісної сарматської тамги.

Судячи з планування та площі, табір був розрахований на вексиляцію чисельністю близько когорти римської армії (400–600 чоловік). Проведені дослідження дозволяють датувати спорудження фортеці другою половиною I ст. н. е. — періодом тісних взаємовідносин Римської імперії, Ольвії та сарматів. Не дивно, що деякі знахідки дозволяють припустити перебування у периметрі форту сарматських вершників.

Розташування фортеці в степовому просторі, між городищами римського часу вздовж лиманів, на північно-західному кордоні Ольвійської держави, підтверджує точку зору про існування в цьому регіоні системи фортифікаційних споруд на кшталт римського лімесу. До того ж, найбільший за своєю площею серед відомих у Північному Причорномор'ї, римський форт Кам'янка V є унікальною за своєю фортифікаційною складовою пам'яткою археології.

Протягом цього часу також було обстежено Козирське городище, розташоване в 12 км на північ від Ольвії. На його Нижній терасі було виявлено цілий ряд природних підвищень з потужним культурним шаром римського часу, синхронному існуванню городища (I–III ст. н. е.). Розвідувальні шурфи показали наявність кам'яних кладок та різноманітного асортименту амфорної тари, червонолакового, сіролощеного, ліпного та скляного посуду, а також металевих та кам'яних виробів.

Обидві пам'ятки потребують подальшого дослідження, особливо Нижня тераса Козирського городища, оскільки вона прилягає впритул до Бузького лиману, і її культурний шар поступово знищується береговою абразією.

А. Колесниченко

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ТА ДИНАМІКА НАДХОДЖЕННЯ СКЛЯНИХ ПОСУДИН ТЕХНІКИ СЕРДЕЧНИКА В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Скляні посудини техніки сердечника з Північного Причорномор'я майже в повній мірі відповідають їх розмаїттю та ритмічності побутування в Середземноморському регіоні на протязі майже тисячолітньої історії виготовлення. Скляні орнаментовані флакони є коштовною продукцією та відносяться до предметів розкоші в античній культурі, що підтверджується археологічними та письмовими джерелами. Надходження цієї продукції до грецьких колоній Північного Понту встановлюється з останньої чверті VI ст. до н. е. Ранні знахідки зафіксовані на о. Березань, в Пантикапеї, Німфеї, на некрополі Волна 1 і в значній кількості в Ольвії. Максимальної популярності скляні флакони набули в класичний період в Ольвії та Пантикапеї. В елліністичний час зменшується кількість надходжень, але майже не змінюється їх ареал. Період III–II ст. до н. е. виразно засвідчено матеріалами Тіри. Найбільш пізні знахідки, які датуються I ст. до н. е. — початком I ст. н. е., були виявлені в Ольвії, Пантикапеї, Неаполі Скіфському, на святилищі Гурзуфське Сідло та в похованнях Кубані. Загалом в Північному Причорномор'ї відомо (враховуючи фрагментовані) близько п'ятсот екземплярів скляних флаконів в техніці сердечника. Місця знахідок охоплюють значну територію берегової лінії, степу і навіть лісостепу. Вони відомі в більш ніж сорока пунктах, включаючи грецькі міста та поселення, скіфські поховання та городища. Однак така продукція не набула значного поширення серед кочовиків, тому скляні флакони, ймовірно, є виразною рисою еллінського способу життя. Посудини використовувалися в побуті, поховальному обряді та культовій сфері. Вивчення типології скляного сердечникового посуду

дало змогу долучити цю категорію артефактів до групи хроноіндикаторів – речей здатних забезпечувати досить вузьке датування комплексам. Знахідки скляних флаконів техніки сердечника є важливим джерелом у вивченні економічної та соціальної історії строкатого населення Північного Причорномор'я.

І. Корост, О. Шапорда, О. Коротя

ПАСПОРТИЗАЦІЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ БІЛЬСЬКОГО МІКРОРЕГІОНУ

2015 р. ознаменований початком масштабних наукових розвідувальних робіт в межах Більського городища та його найближчої округи. Метою даних досліджень було визначено встановлення точного місця знаходження вже відомих пам'яток, їх реальних меж, потужності культурного шару, сучасного стану збереження.

Відтак, в результаті проведених робіт встановлено, що в межах Більського комплексу нараховується 10 некрополів. На могильники, а мова йде про Глинське I та Глинське II, Лазьки, Безодня, «А» та «Б», Перещепине, Перемірки, за підсумками проведених розвідок виготовлено облікові картки, як на складові комплексу пам'яток території та округи Більського городища. Некрополь Скоробір – Марченки – Осняги та курганний могильник Розритої Могили паспортизований окремо.

Також зібрано дані про поселення території та округи комплексу, виявлено нові. На даний момент в межах Більського мікрорегіону (в адміністративних кордонах Котелевського та Зіньківського районів) нараховується 40 селищ. Більшість з них розміщуються в межах Великого укріплення Більського городища (25), решта (15) – поза городищем, але в безпосередній близькості до фортифікаційних насипів.

Окрім цього під час робіт також обстежено прилеглі до Більського городища пам'ятки. Це – грандіозний комплекс селищ в урочищі Мамрої. Поблизу майдану «Великий Скоробір» виявлено поселення Скоробір I. На території курганного могильника Розритої Могили локалізовано раніше невідоме селище черняхівської культури. Значні за обсягами роботи були проведені на багатошаровому поселенні в урочищі Рубіжне.

Усі описані вище поселення було також паспортизовано (об'єкти археології місцевого значення).

Одним із головних здобутків проведених розвідок є повне обстеження оборонних споруд Більського городища, здійснене в 2016 р. Нами оглянуто та задокументовано всі видимі пошкодження, в тому числі й незначні, укладено план фортифікаційної лінії.

Підсумком розвідувальних робіт 2015–2017 рр. стало уточнення місцезнаходження поселень та некрополів округи Більського городища, спростовано існування деяких пам'яток, шурфуванням встановлено потужність культурних нашарувань на частині селищ, виявлено кілька нових об'єктів археології. Обстеження дали змогу отримати максимально можливі дані про оборонні споруди Більського городища.

На даний час роботи по інвентаризації пам'яток Більського мікрорегіону завершені на 95 %. Потребують уточнення деякі дані про поселення в адміністративних межах с. Більськ з послідовним виготовленням на них облікових карток. Необхідно також провести шурфування кількох селищ в межах округи Більського городища. Ці роботи планується провести протягом наступних польових сезонів.

В. Котенко

ХЕРСОНЕСЬКИЙ КЕРАМІЧНИЙ ІМПОРТ ДО ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Питання розповсюдження керамічної продукції у Північному Причорномор'ї пов'язане з дискусійними положеннями про торгівлю в античний час, а також зі з'ясуванням приналежності кераміки окремих типів до місцевого виробництва чи імпортованих матеріалів.

За доби еллінізму в Херсонесі Таврійському активно й масово виготовлялися клеймовані амфори, кухонний та столовий посуд, які надходили на поселення його хори. Це узгоджувалося з внутрішньополітичними пріоритетами поліса й давало вихід на віддалений регіон материкових полісів Побужжя та Подністров'я.

До Ольвії, окрім амфорної тари, надходив столовий гончарний посуд, який представлений компактною групою червоноглиняної кераміки з характерною орнаментациєю червоною фарбою у вигляді смуг чи рослинних мотивів. Серед форм переважають столові глеки, зустрічаються також фрагменти фляг. Хронологія такого імпорту очевидно співпадає з надходженням сюди амфорної тари (остання чверть IV – перша чверть II ст. до н. е.). Про контакти Херсонеса Таврійського з Тірою та Ніконієм відомо менше. Окрім товару в амфорах, сюди з Херсонеса надходив також столовий посуд, який представлений аналогічною серією червоноглиняних глеків.

Таким чином, картографія знахідок кераміки херсонеського виробництва на території Північно-Західного Причорномор'я дала можливість підтвердити економічні зв'язки між Херсонесом Таврійським з одного боку та Ольвією, Тірою і Ніконієм з іншого, які реалізовувалися через західні береги Таврики, територія яких входила до складу його хори. Очевидними стають значні обсяги херсонеського керамічного виробництва в елліністичний час, адже навіть столова херсонеська кераміка стала в цей час товарною продукцією, яка знайшла свої ринки збуту далеко за межами економічної монополії Херсонеса Таврійського. Отже, у херсонеській економіці елліністичного часу домінував північно-західний вектор, який відкривав перспективні ринки полісів Північно-Західного Причорномор'я.

В. Крутілов, О. Смирнов

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОГО БОРИСФЕНА (о. БЕРЕЗАНЬ)

Розкоп «Т» («Теменос») розташований в центральному районі античного поселення на о. Березань в квадратах В / III–IV (за топографічним планом Д. Б. Беленького 1990 р.). Його заклав у 1996 р. В. В. Назаров на місці шурфу 1984 р. С. М. Мазараті. Нині розкрито близько 2000 м², на яких виявлено залишки культового комплексу кінця VI – першої чверті V ст. до н. е. з храмом Афродіти, житлові райони поза територією теменоса цього ж періоду, а також заглиблені в землю споруди та господарські ями середини – третьої чверті VI ст. до н. е.

Основним завданням археологічних досліджень на ділянці «Т» були плано-мірні розкопки на захід від теменосу. У 1998–1999 рр. В. В. Назаровим тут була закладена «Західна смуга квадратів», яка включала шурф 1984 р. Подальші роботи були проведені у 2010–2011 та 2015–2018 рр. У результаті цих досліджень було виявлено споруди двох будівельних періодів. Перший представлений землянками та напівземлянками середини VI ст. до н. е., другий (кінець VI – перша чверть V ст. до н. е.) – двома (як вважалося) житловими кварталами, синхронними існуванню теменосу Борисфена, які включають в себе наземні сирцево-кам'яні будівлі, а також вулицю, між кварталами та веде до гавані.

Подальші дослідження дали неочікувані результати: замість житлових споруд на території розкрито фундаментний та цокольний ряди будівлі сакрального призначення. Рештки будівлі являють собою аналогічну храму Афродіти споруду і, вірогідно, також являє собою храм в антах. Він орієнтований за віссю північний схід — південний захід. Форма в плані — прямокутна, розмірами: 13,20 × 8,80 м. Конструктивно храм складається з двох приміщень — пронаоса і наоса; площа наоса — 39 м², пронаоса — 14,5 м². На даний момент можна констатувати той факт, що у центральній частині Березанського античного поселення у кінці VI — першій чверті V ст. до н. е. існувало декілька храмів (а можливо, і теменосів), які були присвячені різним богам.

Крім того, на території ділянки були відкриті три ями господарчого призначення та колодязь (всі вони датуються серединою — третьою чвертю VI ст. до н. е.).

О. Крютченко

ПРО ПРИНЦИПИ ОБОРОНИ ЛІСОСТЕПОВИХ ГОРОДИЩ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Вали, дерево-земляні споруди разом зі ровами, ескарпами та природними перешкодами, в різних комбінаціях та послідовностях, утворювали навколо городищ кругову систему оборони. Укріплення в більшості випадків мали циркульний характер: їх форми багато в чому диктувалися рельєфом місцевості. При зведенні штучних укріплень з напільної сторони, давні будівельники зазвичай зводили захисні лінії одного з трьох типів. Перший, багаторядова захисна лінія — почергова комбінація з кількох ліній валів та ровів. Багаторядна система дозволяла використовувати широкий простір між валами за військовим та навіть господарчим призначенням. До даної категорії відноситься городища біля хут. Городище та Знам'янське городище в басейні Сіверського Донця. Другий, однорядна лінія складена з високих дерево-земляних укріплень, та глибокого рову (подібну систему ми спостерігаємо на більшості городищ), в якості додаткового укріплення могли використовуватись передграддя, що проходили на відстані біля 50—70 м від основної захисної лінії (Книшівське, другий та третій двір Циркунівського городища та ін.). Всі ці заходи мали на меті завадити швидкій ескаладі ворога. Третій тип укріплень, також представлений однорядною лінією, що був додатково укріплений нежилими передграддями, пристосованими до активної оборони з можливістю франкованого обстрілу нападників (Токарі, Кам'янка та Сосонка 1).

Багато уваги приділялося укріпленню вже природно захищених ділянок-схилів ярів, балок, плато. Вірогідно, це робили з метою, щоб під час бойових дій (штурму) мати можливість сконцентрувати основну увагу саме з напільної сторони — найбільш уразливої, та незахищеної природними перешкодами. Більшість укріплень були розраховані саме на штурм, а не на облогу (за винятком Східного Більського та Коломацького городищ, у межах укріплень невідомі джерела води та колодязі). Башти як елемент оборони не зафіксовані. Принцип багаторядності та додаткових передгаддь широко застосовувався при організації оборони входів до городищ.

Т. Митківська, Е. Коваль

УШКОДЖЕНІСТЬ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КЕРАМІКИ З ОЛЬВІЇ: ВИЯВЛЕННЯ ЧИННИКІВ ТА ОЦІНКА РИЗИКІВ РУЙНІВНОГО ПРОЦЕСУ

У результаті дослідження понад 40 зразків археологічної кераміки різного виготовлення та призначення, що зберігається в Археологічному музеї Інституту археології НАНУ, методами, прийнятими в експериментальній мікології, встановлено, що зразки з типовими пошкодженнями були інфіковані мікроскопічними грибами — відомими деструкторами різноманітних матеріалів. Хоча видовий склад чинників виявився досить обмеженим, виокремити індикаторні види до кожного типу кераміки не вдалося через відсутність відповідних критеріїв. Контамінованість зразків значно відрізнялась за чисельністю виділених колоній мікроорганізмів, а рівень контамінації свідчить про втрату грибостійкості у результаті старіння матеріалів, що мають ураховувати реставратори. Встановлення життєздатних репродуктивних структур мікроміцетів повинно насторожувати музейників, оскільки за виникнення у фондосховищах відповідних мікрокліматичних умов, розпочинається активний розвиток грибів. Переважно це представники найвідоміших родів, здатних продукувати агресивні метаболіти, — такі як види пеніциліїв, аспергилів, альтернарій та кладоспоріїв.

О. Могилов

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД СВІТЛОВДСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

До числа найбільших поховальних пам'яток скіфського часу Північного Причорномор'я відноситься Світловдський могильник, розташований біля однойменного райцентру Кіровоградської області. Пам'ятка являє собою не надто поширений в Скіфії «змішаний» некрополь з невеликої групи курганів та багаточисельних ґрунтових поховань. Некрополь досліджувався протягом 11 польових сезонів, з перервами у 1975–1990 рр. під керівництвом відомої кіровоградської спеціалістки Н. М. Бокій, а згодом — її учениці І. А. Козир.

Некрополь скіфського часу був розташований на великому мисоподібному виступі над долиною Дніпра, що утворюється при впадінні в водосховище (раніше — в Тясмин) невеликої річки Цибульник. Могильник був обладнаний у місці, де вже височів курган доби бронзи. Усього на пам'ятці досліджено 154 ґрунтових поховання та 5 курганів (з сімома могилами) скіфської доби, що містили принаймні 220 покійних. А також одне сарматське безкурганне захоронення. За кількістю ґрунтових могил пам'ятка є найбільшою в лісостеповій і степовій зонах Північнопричорноморської Скіфії. За дослідженим числом могил, вона поступається лише знаменитій Мамай-Горі на Нижньому Дніпрі та ще низці ґрунтових некрополів меотів Прикубання.

Найраніші поховання пам'ятки відносяться до початку середньоскіфського часу й датуються базисними стрілами другої половини VI — першої чверті V ст. до н. е. Комплекси малочисельні (3 ґрунтових поховання), і являють собою захоронення рядових чоловіків-воїнів, покладених витягнуто на спині, головою на захід, в супроводі заупокійної їжі та скромного інвентарю.

Решта поховань відноситься до IV ст. до н. е., коли не тільки копаються ґрунтові могили, але й насипаються кургани, що належали найзаможнішим членам місцевої общини.

Поховальні споруди частіше зорієнтовані широтно. Найбільш чисельні з них — прямокутні ями (понад 3/4 всієї кількості). Катакомб більше 1/5 всіх могил.

Ями зі сходами та стовпова гробниця — одиничні різновиди поховальних споруд.

Більшість поховань містили лише одного небіжчика (більше 70 %), парних — кожна п'ята. Колективних — лише 7 %, при цьому в основному це покладання трьох небіжчиків. Тоді як 4 і 5 скелетів трапилися лише по разу. Кількість чоловічих та жіночих індивідів рівна. Дорослих в 4 рази більше від дітей.

Переважає західне орієнтування кістяків. Так покладено 46,5 %. Вагомий відсоток (16—17 %) і південно-західної та північно-західної орієнтації. Решта направлень поступаються їм.

Заупокійна м'ясна їжа (корова, вівця) супроводжувала 44,3 % покійних. Часто вона лежала на дерев'яному підносі, разом із ножем.

Інвентар поховань скромний. Найбільш презентабельний він у вцілілих від пограбування курганах. У чоловічих могилах найчастіше трапляється озброєння. Переважно — невелика кількість наконечників стріл (хоча відомо й декілька багаточисельних наборів). Далі йдуть списи та дротики. Мечі рідкі. В окремих випадках з представниками сильної статі лежали й рідкі прикраси — намистини чи сережка. З жінками найчастіше покладено прикраси: переважно бусини, що могли формувати й шийне намисто, й браслет; також сережки, металеві браслети. Не рідкі, як для рядової пам'ятки, бронзові дзеркала. Атрибутом жіночих поховань є й прясла. Інвентар дитячих поховань — бідний. Можна думати, що за асортиментом він повторював дорослі поховання такої ж статі, як і дитина. Інші предмети побуту — універсальні знаряддя, що клалися і з чоловіками і з жінками. Найчастіше — ножі, також шила, голки, точильні камені. Керамічний посуд рідкий. Разом з ліпними посудинами зрідка поставлено й імпортований — античний. Це чорнолакові посудини а також фрагменти амфор — можливо, як символ всієї посудини.

За низкою рис поховального обряду світловодські захоронення близькі степовим скіфським. Деякі, як от стовпова гробниця, навпаки мають паралелі в похованнях скіфського часу Українського Лісостепу.

М. Новиченкова, А. Буйських

АКВІЛИ З ОЛЬВІЇ

Дослідження в південно-східній частині цитаделі Ольвії є одним з перспективних напрямків вивчення топографії, містобудівництва, фортифікації та загалом, особливостей розвитку матеріальної культури Ольвії в перші ст. н. е. Ці завдання впродовж декількох десятиліть успішно реалізуються впродовж наукових розкопок ділянок Л, Л-1, Цитадель, Р-25 та Р-23. Завдяки цим роботам вдалося суттєво доповнити класифікацію та типологію різноманітних категорій матеріальної культури. Її важливими складовими слід вважати високохудожні вироби, репрезентовані металопластикою, різьбою по каменю, фігурними теракотовими посудинами, тощо.

Предметом досліджень є група виробів з Ольвії, яка детально до цього часу не вивчалася, а саме — знахідки з зображеннями орлів. Зображення орла в епоху античності мало, зазвичай, надзвичайно сильне семантичне навантаження як символ Зевса, а в перші століття н. е. зображення *aquila romana* стало атрибутом Юпітера, уособленням влади римського імператора, однією з головних відзнак римської армії. Станом на сьогодні єдиною опублікованою знахідкою даної категорії з Ольвії є теракотова фігурна посудина у вигляді орла з частково випростаними крилами, що була знайдена в підвалі приміщення (ділянка Л), яке в сучасній історіографії атрибується як казарма римського гарнізону. Натомість, знахідки з зображеннями орлів, що походять з розкопок останніх років, є більш численими (ділянка Р-25). Вони представлені литою срібною фігуркою орла, фрагментами мармурових статуй та фрагментами теракотових фігурних посудин.

Знахідки зображень римських орлів в Північному Причорномор'ї до цього часу є поодинокими. Зокрема, знахідки литих бронзових та срібних орлів походять з Борисфену (о. Березань), святилищ біля перевалу Гурзуфське Сідло та Еклізі-Бурун в Гірській Тавриці, Пантикапея та Горгіппії, мармурової статуї — з Тамані.

В. Окатенко

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ СКІФСЬКОЇ ДОБИ У ДНІПРОВСЬКОМУ ЛІСОСТЕПОВОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ

Із 2013 р. експедиція ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України у Харківській обл. приділяє особливу увагу дослідженню поховальних пам'яток Лісостепової Скіфії. Автором здійснені роботи з фіксації і дослідження об'єктів і їх зв'язку з ландшафтами за допомогою сучасних методів безконтактного зондування. Важливе місце належить розкопкам поховань. Додаткові дослідження відомих в літературі курганів 1 і 2 Караванської групи Люботинського могильника дозволили пов'язати їх зі скіфами, що повернулися з Передньої Азії. Встановлено місцезнаходження кургану 3 (насіп зруйновано), де досліджено 2 архаїчних поховання. Вперше вивчено один з курганів Дуншівської групи (№ 4) з нетиповою наземною конструкцією (кінець VII ст. до н. е.). 2016 р. досліджено курган Турецька Могила, розташований на околиці м. Харкова (h = 4 м, d = 40 м). Окрім архітектури насипу, досліджено рештки основного архаїчного поховання, майже повністю зруйнованого впускною могилою кінця V ст. до н. е., у якому зафіксований чорнолаковий лекіф, а у рову кургану — амфора (Хіос). Курган мав висоту не менше 7 м, а впускне поховання належало кочовій еліті. У басейні р. Ворскла біля с. Кусторівка І. В. Голубева провела охоронні розкопки курганів 1 і 2 кінця V — IV ст. до н. е., центральні поховання яких належать жінкам (буси, дзеркало, курильниця, вістря стріл). Під курганом 1 було супроводжуваче поховання озброєного чоловіка з відтятою головою, над ним — опудало коня. Такі поховання не є типовими для регіону. Розкопки автора у 2014 р. кургану 8 біля с. Липкуватівка поклали початок дослідженню Липкуватівського могильника. Під насипом (h = 1 м, d = до 35 м) досліджена скіфська степова катакомба (II тип), глибина якої сягала близько 7 м від похованого ґрунту (найглибша катакомба у Лівобережному Лісостепу). Зафіксовані рештки чоловіка з фрагментами обладунку і вістрями стріл. Курган свідчить про присутність у другій половині IV ст. до н. е. у регіоні степового етносу.

Проведені дослідження охоплюють майже весь хронологічний діапазон присутності на зазначеній території населення скіфської культури і вказують не тільки на його соціальне розшарування, але й на етнічну неоднорідність. З VII ст. до н. е. по кінець IV ст. до н. е. на терени Лісостепу фіксується постійний рух кочовиків які використовували місцевих ремісників і землеробів. Цікаво, що прийшли номади приносять із собою нові елементи скіфської культури, які згодом отримують розвиток в осередках місцевого населення. Подібне явище динамічного розвитку культури простежується на теренах всього Лісостепу скіфської доби.

Ю. Полідович, Є. Величко, Ю. Білан

КОЛЕКЦІЯ ВИРОБІВ ЗООМОРФНОГО МИСТЕЦТВА СКІФСЬКОГО ЧАСУ У ФОНДОВОМУ ЗІБРАННІ МІКУ

У Музеї історичних коштовностей України — філіалі НМІУ зберігається та експонується найбільша у світі колекцію виробів ювелірного мистецтва скіфського часу. Вона складалася упродовж багатьох десятиліть. Основою є предмети із зібрання Київського університету, колекції Б. І. та В. Н. Ханенків, фондів Музею старожит-

ностей і мистецтв. Розкопки у 1954 р. Мелітопольського кургану стали каталізатором створення сучасного Музею, заснованого у 1963 р. З того часу фондове зібрання формувалося завдяки надходженням з різних музеїв та університетів України, а найвагоміше — з Інституту археології. Це матеріали з розкопок курганів, що проводилися під керівництвом В. І. Бідзілі, Ю. В. Болтрика, Г. Л. Євдокимова, В. А. Іллінської, Д. С. Кіріліна, В. І. Клочка, І. Ф. Ковальової, Г. Т. Ковпаненко, Л. П. Крилової, А. І. Кубишева, О. М. Лєскова, Б. М. Мозолєвського, А. О. Моруженко, В. Ю. Мурзіна, В. В. Отроценка, Д. Я. Телегіна, О. І. Тереножкіна, М. М. Чередниченка, Є. В. Черненко, О. Г. Шапошнікової, І. М. Шарафутдінової. Завдяки унікальній колекції, до формування якої долучилося не одне покоління музейників та археологів, зі скіфською культурою у залах МІКУ знайомляться десятки тисяч відвідувачів.

Однією з важливих складових скіфського зібрання МІКУ є колекція виробів зооморфного мистецтва. Це як предмети VII—V ст. до н. е., виготовлені у власне скіфському «звіриному стилі», так і численні скіфо-античні вироби V—IV ст. до н. е. Загальна кількість таких предметів — понад 2800, що презентують близько 400 оригінальних сюжетів, інші ж є їх повторенням.

Склад образів відображає майже увесь відомий у скіфському мистецтві спектр: хижакі (у тому числі — леви, леопарди, вовки, собаки), олені, лосі, гірські козли, коні, вівці, кабани, бики, зайці, птахи, водні істоти, змії, комахи, фантастичні істоти (грифони, рогаті та крилаті хижакі, крилаті копитні, дракони тощо). Це поодинокі образи, складні композиції (вуздечні наносники, пластини-обивки чаш тощо) та сцени боротьби і шматування. Представлені зооморфні образи прикрашали жіноче та чоловіче вбрання, прикраси, посуд, предмети зброї, інсигнії влади, кінську вузду тощо.

У співпраці з ІА НАНУ проводиться робота по підготовці повного музейного каталогу.

К. Савельєва

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОЇ КОРОПЛАСТИКИ

Огляд історії дослідження античної короластики дозволив виділити три основних етапи, які характеризуються різним науковим підходом до обробки матеріалу: перший — від початку XIX ст. до початку XX ст., другий — від 1920-х до 1960-х рр., третій — від 1960-х р. XX ст. до сьогодні.

На першому етапі відбувалося накопичення археологічних матеріалів та виникли перші дослідження з інтерпретації змісту теракот (П. Біардо 1864 р., Н. П. Кондаков 1879 р., Е. Потье 1890 р., А. Н. Деревицький 1895 р.). Значним кроком у вивченні короластики стало видання каталогу Ф. Винтера (1890—1903 рр.).

Другий етап пов'язаний зі змінами в методиці дослідження теракот. Зокрема, почалося їх вивчення в контексті археологічних комплексів, що підвищило цінність цих матеріалів як історичного джерела. Численні роботи вказаних років містили публікації теракот в контексті звітів про археологічні дослідження пам'яток та матеріалів з певних комплексів. На цьому етапі розробляються методи систематизації та датування виробів короластики (Г. Кляйнер 1942 р., Д. Барр Томпсон 1952—1966 рр., Р. Ніколс 1952 р.).

Третій етап характеризується узагальненням накопиченого матеріалу (М. М. Кобиліна 1961 р., Р. Хігінс 1967 р., В. І. Денисова 1981 р., А. С. Русяєва 1982 р.), а також пошуком нових методів у вивченні теракот та залученням методів інших дисциплін (мистецтвознавства — Н. Н. Бритова 1969 р., природничих наук — Т. О. Ільїна 2006 р.).

Період активного вивчення короластики відбувається протягом останніх трьох десятиліть. У цей час з'явилися дослідження за трьома напрямками. По-перше,

зросла кількість спеціалізованих монографій, присвячених теракотам з розкопок певних пам'ятників, із чітко зафіксованим контекстом знахідки, аналізом іконографії та типології. По-друге, зріс інтерес до музейних та приватних колекцій. По-третє, з'явився ряд робіт, які розглядають теоретичні питання що стосуються інтерпретації змісту теракот.

О. Савельєв

ІМПОРТНА ПРОДУКЦІЯ ТІРИ І – ПОЧАТКУ V ст. н. е.

Економічний потенціал Тіри в римську епоху засвідчений рядом показників, серед яких найбільш важливим є імпорт ремісничої продукції.

У I – початку II ст. н. е. сюди поступали нечисленні речі західного походження (амфори, фібули, скляний посуд та ін.), кераміка групи *Eastern sigillata A і B*. Добре представлена група *Pontic sigillata*, амфори з Малої Азії, Колхіди, Крита, малоазійські та західнопонтійські світильники, скляні вироби і фаянсова продукція з майстерень Східного Середземномор'я і Єгипту.

З початку II до середини III ст. н. е. відбувалося бурхливе зростання економіки, інтенсифікація торгових зв'язків. Імпортувалися амфори з Малої Азії, Егейського басейну, Боспору, егейська (?) кухонна кераміка, дакійські чашки-світильники, кнідські рельєфні посудини. Найбільш масовою категорією посуду є понтійська краснолакова кераміка. Із Західного Причорномор'я завозили мезійську сигиллату, а з Єгипту фаянсові вироби. Також імпортувалася скляна продукція, виготовлена в майстернях Рейнської долини і середземноморських центрах. Отримали поширення різноманітні світильники, фібули та ін. провінційно-римського виробництва. Виділяються речі, пов'язані з побутом легіонерів.

Після «скіфських» воєн середини III ст. н. е. в матеріальній культурі з'являються черняхівські речі – кераміка, деталі одягу, предмети ужитку. Це період занепаду економіки, зменшення кількості імпорту, натуралізації господарства. Продовжували поступати амфори з Малої Азії і Боспору. У керамічному комплексі є присутнім нечисленний краснолаковий посуд, ліпний посуд, пов'язаний з варварською традицією, сіроглиняна кераміка дакійського вигляду. Застосовувалися гончарні малоазійські і грецькі світильники, скляні склянки з краплями синього скла. Окрім черняхівських і «військових» фібул, в костюмі були присутніми T-подібні фібули, а також скляні намиста різних типів.

Судячи з наявних матеріалів, в кінці IV – на початку V ст. н. е. в Тірі ще мешкало населення (варварське або греко-варварське). Сюди поступали сіро-палестинські амфори типу Газа, а також типу *carottes*, нечисленний посуд групи *Late Roman C / Phocean Red Slip Ware*, мали ходіння східно-імперські монети.

*О. Савельєв, С. Іванова, А. Колесниченко,
К. Савельєва, О. Сінельников, Л. Ковальський*

АНТИЧНЕ ПОСЕЛЕННЯ «ПРИМОРСЬКИЙ БУЛЬВАР» (ОДЕСА) В ІСТОРИЧНОМУ ТА АРХЕОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Відкриття пам'ятки належить І. П. Бларамбергу та І. А. Стемпковському (1813 р.). Нещодавно опубліковані О. Й. Губарем архівні джерела щодо забудови Приморського бульвару дають можливість зрозуміти різну насиченість культурними залишками його території. Е контексті дослідження античного поселення мають значення такі події, що пов'язані з першими етапами будівництва бульвару.

На території сучасного Приморського бульвару у XVIII ст. були розташовані турецькі оборонні та житлові споруди.

На початку будівництва Одеси на цьому місці знаходилось військове містечко. У 1820–1822 рр. воно було ліквідоване, казарми та інші споруди разом з фундаментами були розібрані.

У 1822 р. територія була розчищена і знівельована (військовий інженер М.М. Бугайський).

У 1822–1824 рр. три алеї бульвару утрамбували, покрили шаром щебеню, засипали піском і гравієм. Тротуари вимостили черепашником-дикуном.

У 1824 р. для зміцнення території і запобігання обвалення були зроблені земляни насипи, частина землі була взята з місць, де раніше розташовувалися казарми.

У 2018 р. співробітниками Інституту археології було проведено шурфування внутрішнього двору однієї з будівель (Палац Шидловського). Були виявлені залишки культурного шару – придонні частини двох господарських ям. Археологічні матеріали представлені поодинокими фрагментами амфор, ліпного посуду та кісток.

Оскільки палацові споруди розташовані на місцях колишнього військового містечка, звідки й бралася земля для насипів, культурний шар був частково знищений ще до забудівлі. На алеях та клумбах він залягає на різній глибині від сучасної поверхні у зв'язку з нівелюванням місцевості у 1824 р.

Б. Сало, О. Шелехань, І. Назар, Я. Ковальський-Білокрилий

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛИШКІВ КУРГАНУ СКІФСЬКОГО ЧАСУ «КЛАДОВА МОГИЛА» У ВІННИЦЬКІЙ обл.

НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України проведено дослідження кургану «Кладова могила», розташованого у Гайсині Вінницької обл.

Під час робіт було встановлено межі та розміри решток курганного насипу. Проведено детальну аеро- та топографічну зйомки, у результаті якої виявлено невідомі до цього частини давнього курганного могильника. Вдалося встановити, що із західної та східної сторін насипу залишились останці кургану, вздовж яких і було закладено контрольні профілі. Також повторно досліджено залишки попередніх розкриттів, що дало можливість встановити межі кургану в південному та північному напрямках.

Під час досліджень вдалося виявити рештки кількох археологічних об'єктів. З них чотири – це вогнища, які розташовувались навколо поховальної камери. Найбільшу цікавість викликали рештки поховальної камери, яка було повторно розкрита. Вона наближеної до прямокутника форми, розмірами 8,7 × 8,4 м. По периметру зафіксований «пояс» з стовпових ям у кількості 56 шт., на яких трималась конструкція поховальної камери. Окрім цього, в південній частині зафіксовано ще 4 стовпових ями.

Виявлено також рештки перепаленого шару – рівень виявлення поховальної камери, досліджуваної Б. Лобаєм у 1978 р. Варто звернути увагу на те, що в місцях розташування окремих об'єктів, зокрема вогнищ, решток перепаленого шару, у 1978 р. дослідження були проведені не повністю.

Окрім фрагментів ліпного керамічного посуду на увагу заслуговують виявлені прикраси та елементи одягу – бронзові підвіску та ворворку, а також два фрагменти кам'яних свердлених сокир пізньобронзового часу. На основі виявлених знахідок та особливостей конструкції кургану стверджено, що час спорудження припадає на останню третину V – початок IV ст. до н. е.

І. Сапожников, О. Сінельніков

ЗНАХІДКИ АМФОР В ЧОРНОМУ МОРІ БЛЯ ДУНАЙСЬКИХ ГИРЛ

Цей район відомий археологічними знахідками з кінця 1980-х рр., але майже всі вони були зроблені навколо о.Зміїного (амфорні «поле» і «схил», залишки судна-«амфоровоза» середини — третьої черті IV ст. до н. е., місця виявлення деталей якорів та ін.). Є думка, що «амфорний схил» сформувався на місцях загибелі давніх кораблів, а «амфорне поле» — в наслідок очищення тралів під час стоянки сучасних рибачьких сейнерів.

У 2018 р. автор вивчили дві колекції амфор з означеного району. Перша з них зберігається в Овідіопольському історико-краєзнавчому музеї і складається з 7 амфор, частину яких передав Л. Г. Кичинський. За його словами, вони були виловлені у 1980-х рр. здебільшого на північ — північний схід від о. Зміїний на глибинах до 30 м з сейнерів-тральщиків рибгоспу «Росія» (Овідіополь). Більша частина посудів відноситься до римського часу, присутні середньовічні (візантійські) та фрагмент дна хіоської амфори з псевдоколпачковою ніжкою IV ст. до н. е. Підкреслимо, що колишній рибак не підтримав названу версію походження «амфорного поля», оскільки на стоянці в північній бухті острова ніхто очисткою тралів не займався.

Друга колекція була цього року передана Татарбунарському краєзнавчому музею мешканцем с. Приморське. Вона зібрана на дні моря у прибережній зоні лиманів Сасик — Шагани на глибинах від 4 до 10—12 м, переважно на поверхні кам'янистої гряди, але представлена виключно фрагментами. З них відзначимо уламки римських посудів: горловини псевдокоської світлоглиняної амфори типу С1 по С. Д. Внукову та дна амфори, вірогідно, типу «з воронковидним вінцем».

Оскільки дослідження обох колекцій, які походять практично з однієї акваторії, ще не завершені, можна сказати, що в них наявні амфори доби еллінізму, римського часу та епохи середньовіччя. Okремо підкреслимо, що серед них є типи, які дуже рідко зустрічаються під час розкопок міст-полісів прилеглих регіонів — Тіри, Ніконія та Ольвії.

А. Семенова

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИРОБІВ З КІСТКИ ТА РОГУ З ОЛЬВІЇ

З початком перших систематичних розкопок Ольвії, серед інших категорій матеріалу присутня значна кількість виробів з кістки та рогу. Проте, на ранніх етапах досліджень більшість із них було зафіксовано лише у каталогах знахідок (поданих разом зі звітами про розкопки) і лише поодинокі, найбільш атрактивні, речі коротко описано та проілюстровано.

Перша спеціальна публікація, присвячена кістяним виробам Ольвії, побачила світ у 1940 р. М. А. Наливкіна не тільки описує артефакти з розкопок 1935—1936 рр. в рамках виділених нею груп (виробничо-побутові та художні), але і по можливості вказує конкретний матеріал, з якого вони виготовлені, місця знахідок і приблизне датування на основі супутнього матеріалу.

Публікації 1950—1970-х рр. стосуються окремих речей з кістки та рогу (М. І. Максимова) або їх категорій. Так, С. І. Капошина досліджувала артефакти, що належать до так званого скіфського звіриного стилю, С. А. Семенов за допомогою трасології вивчав шліфувальні знаряддя, а кістяні пластинки з графіті опублікувала А. С. Русяєва.

В узагальнюючих монографіях, присвячених некрополям різних періодів (Козуб 1947; Скуднова 1988; Парович-Пешикан 1974) дослідниці детально не зупиняються на виробках з кісток та рогу, а, як правило, лише перераховують деякі з них.

Понад 500 артефактів, що походять із різних античних міст Північного Причорномор'я, зокрема — і Ольвії, подано у монографії Б. Г. Петерса (1986 р.). Не зважаючи на досить скромну вибірку, значення цієї роботи важко переоцінити. Науковець доповнив цю вибірку свідченнями античних авторів та даними археології, охарактеризував природні особливості сировини та специфіку її обробки, класифікував матеріал за типами та визначив особливості його функціонального призначення.

Протягом останніх десятиліть окремі колекції виробів з кістки та рогу опублікували В. В. Крапівіна, М. В. Скржинська, В. В. Крутилов, О. Г. Кузьміщев, В. А. Панова.

О. Сінельников

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПAM'ЯТОК ГЕТЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НИЖНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Нині у результаті багаторічних досліджень пам'ятників вказаної території накопичено значну кількість археологічного матеріалу, що відноситься до гетьської культури. Насамперед, слід зазначити комплекс знахідок з городища Південне, а також гетьську складову в матеріальній культурі античних пам'ятників басейну Дністровського лиману (Тіри, Ніконія, городища Надлиманського, поселень Овідіюполь І, Миколаївка, Бугаз, Затока І та ін.). Окремі комплекси та категорії знахідок, а також пам'ятники гетів знайшли відображення у профільній літературі. Вивчення давностей означеної культури у Нижньому Подністров'ї пов'язане з іменами таких дослідників, як Т. Г. Мелюкова, О. Г. Сальников, Т. Л. Самойлова, І. В. Бруяко, Н. А. Гаврилюк та деяких інших. У своїх роботах вони торкалися лише окремих питань існування гетьської культури регіону. В узагальнюючих працях розглянуті, в основному, матеріали суміжних ареалів: північно-східної Молдови та Добруджі.

Тож головною проблемою залишається недостатня вивченість групи пам'ятників пониззя Дністра, а головне — відсутність комплексного аналізу археологічного матеріалу, отриманого в результаті їхнього дослідження. Значна кількість накопиченого матеріалу потребує узагальнення та обробки. Виходячи з цього, визначено головні та найперспективніші напрямки дослідження гетьської культури даного регіону, а саме:

- критичний огляд античної писемної традиції про гетів;
- історіографія питання;
- картографування пам'ятників вказаної території;
- аналіз їхнього матеріального комплексу за єдиної схемою;
- класифікація та типологізація різних категорій знахідок;
- порівняльний аналіз нижньодністровської групи пам'ятників та суміжних ареалів гетьської культури;
- визначення характеру зв'язків гетів зі скіфами і греками та ролі пам'яток пониззя Дністра в системі пам'ятників усієї «Гетики».

С. Скорий

ДО КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНОЇ ШКАЛИ КОЧІВНИЦЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ НА ПІВДНІ КІРОВОГРАДЩИНИ

Незважаючи на тривале, інтенсивне вивчення поховань кочовиків епохи раннього заліза у Північному Причорномор'ї, деякі, незначні за площею, райони регіону залишаються білими плямами.

До таких належить північна ділянка Степового Причорномор'я, в сучасних адміністративно-територіальних межах Бобринецького р-ну Кіровоградської обл. Територія насичена курганами, окремі — значного розміру: заввишки 10 м, при діаметрі більше 100 м.

Археологічні розкопки були здійснені тут лише в 1887 р., В. Н. Ястребовим. У двох курганах відкриті 3 могили скіфської часу. Однак, відсутність ілюстративного матеріалу ускладнює конкретне датування пам'яток.

Протягом декількох років Кіровоградська експедиція ІА НАНУ досліджувала кургану групу (6 насипів), розташовану над долиною р. Сугоклея — правої притоки Інгулу, у с. Богданівка. У результаті розкопок (або дослідження зруйнованих сучасними грабіжниками) 3 курганів отримана наступна культурно-хронологічна шкала кочівницьких старожитностей передскіфської та скіфської пори.

1. Найраніша пам'ятка — впускне військове поховання Новочеркаської групи (*кіммерійці*) в найбільшому, 8-метровому кургані. Незважаючи на сучасне пограбування, отримані дані по поховальному обряду і виразний інвентар: бронзові двукільчасті вудила, трьохпетельчасті псалії, залізний наконечник списа, посудини. Особливості однієї з них дозволяють датувати комплекс *кінцем VIII ст. до н. е.*

2, 3. У двох курганах відкриті *скіфські могили*.

Велике впускне поховання важкоозброєного воїна в кургані Орликова Могила (висота 3 м при діаметрі 30 м), навіть після кількох пограбувань, мало речі, що добре датуються: вістря стріл, деталі кінської вуздечки, частини фасоских амфор *останньої третини V ст. до н. е.*

Під невеликим насипом кургану № 16, покритим кам'яним панциром, виявлені 2 жіночі поховання (основне і впускне). Скіф'янка, в основному поховання, досить глибокій катакомбі, супроводжувалася озброєнням.

Обидві могили надійно датовані *другою половиною — кінцем IV ст. до н. е.*

Для повноти шкали не вистачає поховань скіфської архаїки — VII—VI ст. до н. е., що, звичайно, не виключає їх присутності в даному мікрорайоні.

Л. Смирнов

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА АНТИЧНОМУ ПОСЕЛЕННІ ВЕЛИКА КОРЕНИХА III У 2016 — 2017 рр.

Поселення Велика Корениха III відкрите у 1968 р., обстеження здійснювалось у 1974 р. На замовлення управління з питань культури та охорони культурної спадщини Миколаївської міської ради на його території у 2016 — 2017 рр. фахівцями НДЦ «Лукомор'є» проводились охоронні археологічні роботи.

2016 р. закладено розкопи 2, 3. Розкоп 2 розмірами 8 × 8 м. Верхній шар — дерен 0,1 м, нижче гумус до 0,25 м, під ним культурний шар потужністю до 0,45 м від сучасної поверхні. Виявлено залишки кам'яної кладки (північний кут приміщення), що складалася з великих вапнякових плит і була частиною укріплення материкового фундаменту котловану.

На глибині 0,45 м виявлено контури приміщення. Грунт темного кольору, з лінзами чорного перепаленого ґрунту, аморфними завалами, вапняковими плитами, їх уламками. На підлозі залишки органічного тліну, що свідчить про наявність підлоги з очерету. Досліджені дві стовпові ями.

Матеріал: керамічні та кам'яні риболовні грузила з отвором та вотивні кружки зі стінок амфор, бронзові вістря стріл, та керамічний ліпний світильник. Амфорна тара представлена керамікою V ст. до н. е.

У 2017 р. закладена ділянка розкопу 4 по вісі Пн — Пд (20 м) Зх — Сх (10 м). У її південно-західній частині зафіксована пляма темно-сірого кольору, ґрунт заповнення пухкий, сірого кольору з великою кількістю вапнякового буту. Виявлено куток фундаменту будівлі (з великих та середніх вапнякових брил, забутованих

дрібним вапняком), орієнтованої по вісі ПдСх—ПнЗх. Виявлено рештки великої рогатої худоби. Залишки фундаменту збереглися в один ряд, складаються з трьох шарів. Вапняк складений на збитій глиняній основі.

Знайдено понад 500 артефактів V ст. до н. е.: амфорна тара, червоноглиняні і сіролощені глеки, ліпні горщики, кістки тварин. Серед індивідуальних знахідок рибальські кам'яні грузила.

Роботами 2016—2017 рр. досліджено понад 1000 м².

О. Смирнов

НОВА АНТИЧНА ПАМ'ЯТКА БОНДАРЕВСЬКІ ДЖЕРЕЛА

Пам'ятка античної доби Бондаревські джерела відкрита в ході археологічних розвідок ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ ІА НАН України в 2017 р. Вона займає невелике підвищення рельєфу на дні давньої корінної балки в заболоченому руслі джерела, відомого серед місцевих мешканців, як «Бондаревське» (околиці с. Крива Балка Миколаївського р-ну Миколаївської обл.).

Площа підвищення сягає близько 100 м². У 2017—2018 рр. досліджена центральна частина пагорба. На вивченій площі фіксується щільне скупчення дрібного, середнього та крупного буту, прямокутних і полігональних плит вапняку. Міцями каміння щільно примикає одне до одного, формуючи своєрідну «вимостку», споруджену, вірогідно, з метою зручності пересування біля джерела. Ділянка, на якій розташований об'єкт сильно заболочена. Шар над «вимосткою» та безпосередньо між камінням насичений культурними залишками античної доби.

Чисельний супроводжуючий матеріал вказує на спорудження «вимостки» в межах другої половини VI ст. до н. е. і використання її впродовж архаїчного, класичного і римського періодів.

Рештки матеріальної культури представлені майже виключно уламками амфорної тари. Звертає увагу майже повна відсутність столового і повна відсутність кухонного посуду. Цей факт може слугувати підставою виключати факт тривалого перебування людей на цьому місці. Інтерпретація дослідженого об'єкту викликає зрозумілі труднощі. Топографія пам'ятки, а також відсутність будь яких слідів постійного перебування людини, може також наштовхувати на думку, що джерело в давнину слугувало місцем тимчасових відвідин для поповнення запасів питної води. Даний пункт міг бути місцем, де грецькі торговці переливали вино з амфор у мобільнішу та зручну тару для подальшого транспортування до варварських племен степу—лісостепу. Не можна виключати і культове призначення цієї місцевості.

Бондаревські джерела на сьогодні є самим північно-західним пунктом з культурним шаром та архітектурними залишками доби архаїки, що, відносився до хори Ольвії.

І. Снитко, В. Гребенников, С. Яценко

ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ

Ольвійський поліс проіснував майже тисячоліття. До його складу в різні часи входили городища, сільські поселення, хутори, окремі садиби, пастуші та рибальські стоянки, розташовані по узбережжях Бузького, Дніпровського, Дніпро-Бузького та Березанського лиманів, які утворювали хору Ольвії. Нині відомі близько 350 пам'яток хори, що відносяться до категорії населених пунктів і більше ніж два десятки некрополів. Охорона археологічної спадщини античної доби є одною з ос-

новних проблем сьогодення. Нині на ці питання кардинально впливають декілька головних негативних факторів:

- руйнація узбережних частин пам'яток внаслідок берегової абразії;
- систематичне використання територій та окремих ділянок пам'яток у сільськогосподарських цілях;
- розпаювання земельних угідь та передача їх у власність без погодження з пам'яткоохоронними органами;
- грабіжницькі розкопки.

Для вирішення вищевказаних проблем необхідні:

- розробка спеціальної державної програми з необхідним фінансуванням проведення охоронних досліджень пам'яток хори Ольвії, найбільше страждаючих від природних факторів;
- проведення інвентаризації пам'яток з визначенням їх меж та охоронних зон. Розробка науково-технічної документації на кожну з пам'яток, складання охоронних договорів на тлі створення нових адміністративно-територіальних об'єднань — територіальних громад і співпраці з ними у цьому напрямі;
- внесення змін до чинного законодавства стосовно порядку видачі документації на права власності та оренди земельних ділянок;
- передача окремих територій та мікрорегіонів, де знаходились великі давньогрецькі сільськогосподарські агломерації, до НІАЗ «Ольвія» НАНУ з метою підсилення контролю за ними з боку фахівців та правоохоронних органів. Таким чином, при НІАЗ «Ольвія» може бути сформований зональний археологічний парк «Ольвійська хора».

О. Фіалко

МІСЦЕ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ЗБРОЇ В ПОХОВАЛЬНИХ КОМПЛЕКСАХ СКІФСЬКИХ ЖІНОК

У поховальному супроводі скіф'янок, поряд з притаманними жінкам речами, нерідко присутня зброя. Перш за все, вирізняється зброя дальнього бою — лук із стрілами, списи та дротики, праща, а також ближнього бою — мечи та бойові сокири. Войовниці явно надавали перевагу безконтактному бою.

У похованнях жінок зброя присутня в трьох варіантах:

- 1 — в наборі чи як окремі екземпляри зброї серед іншого реманенту могили (зазвичай вздовж стегна / руки на поясі; за головою чи ногами; є й інші локації);
- 2 — поодинокі вістря стріл в наборі амулетів (біля руки чи в мішечку на поясі);
- 3 — одиничні (зазвичай вістря стріл) знахідки, що стали причиною поранення (в / між кісток) і в подальшому смерті.

З наведених випадків потрапляння зброї до поховань скіфських войовниць характерним є перший. Другий варіант відомий здебільшого серед поховань сарматок. Третій варіант зафіксований серед могил не лише скіф'янок, а й представниць інших етносів.

Стосовно призначення зброї в жіночих похованнях існує кілька думок.

1. За першою версією зброю клали в могили жінок як звичну для їх повсякдення річ.
2. За другою версією зброя призначалась для передачі їй в потойбічному світі чоловікові.
3. За третьою версією вона слугувала оберегом для небіжчиці в потойбічному світі або ж захистом від неї живих.
4. За четвертою версією поодинокі вістря стріли, покладені в певному місці могили, позначало незайману дівчину.

Розглянувши кожну з цих версій, і враховуючи той факт, що значна кількість могил амазонок є основними (а нерідко і єдиними в кургані), що певна серія з них

супроводжується залежними особами, має серед іншого реманенту такі символічні речі-маркери як казан, гривня, золоті прикраси та інші атрибути, а також зважаючи на роль зброї та інших речей в чоловічих похованнях, вважаю, що зброя в могилі є атрибутом воїна незалежно від гендерної приналежності небіжчика.

J. Fornasier, A. Bujskich, A. Patzelt

EIN NEU ENTDECKTES WALL-GRABEN-SYSTEM DES 5. Jhs. v. Chr. IN OLBIA PONTIKE

Seit 2014 untersucht ein ukrainisch-deutsches Forschungsprojekt, das maßgeblich von der Deutschen Forschungsgemeinschaft finanziert und von der Fritz Thyssen Stiftung unterstützt wird, die Vorstadt Olbia Pontikes. Das interdisziplinäre Projekt umfasst dabei neben archäologischen Feldforschungen zudem geophysikalische, geochemische, archäobotanische und archäozoologische Untersuchungen.

Im Fokus des Kernprojektes stehen bislang unbeantwortete Fragen zur territorialen Ausdehnung, Struktur und Datierung der Vorstadt. Dank einer umfangreichen geomagnetischen Prospektion während der Grabungskampagnen 2014 und 2017 ließ sich in diesem Zusammenhang eine bis *dato* völlig unbekannte Fortifikationsanlage im Westen Olbias lokalisieren, die – an nur wenigen Stellen durch moderne Störungen unterbrochen – auf einer Länge von mehr als 450 m im Magnetogramm erkennbar ist. Am südlichen Abschluss läuft dieses Wall-Graben-System zudem direkt auf eine Geländesenke zu, die an das ca. 15 m tieferliegende Flussufer führt, wodurch auch das natürliche Relief fortifikatorisch ideal genutzt wird. Das umfriedete Territorium hat eine Größe von insgesamt 21 ha.

Im Anschluss durchgeführte Feldforschungen bestätigten auch archäologisch die Existenz eines bis zu 4 m breiten und 2 m tiefen Grabens. Direkt östlich verlief ursprünglich ein ebenfalls 4 m breiter Wall, der an der heutigen Oberfläche jedoch nicht mehr sichtbar ist und sich nur noch im Planum nachweisen ließ. Fragmente chiotischer sowie thasischer Amphoren unmittelbar aus dem Bereich der Grabensohle sowie das reichhaltige Fundspektrum aus den weiteren Füllschichten verweisen darauf, dass der Graben um die Mitte des 5. Jhs. v. Chr. angelegt worden und bis in die erste Hälfte / Mitte des 4. Jhs. v. Chr. in Funktion geblieben ist. Damit ist dieses Fortifikationssystem tatsächlich die älteste bislang nachgewiesene Befestigung Olbias, wodurch sich unsere Vorstellung über die Genese der Stadt in klassischer Zeit zukünftig stark verändern wird.

130

І. Чечуліна

АТТИЧНИЙ ЧОРНОЛАКОВИЙ ПОСУД ЗАКРИТОГО ТИПУ З ОЛЬВІЇ

Хронологія аттичної чорнолакової кераміки розроблена за масовими знахідками на еталонних пам'ятках, передовсім в Афінах, становить надійну основу для датування такої кераміки в Північному Причорномор'ї.

Усі типи кераміки відносяться до столового посуду, їх досить умовно розділено на посуд відкритого, закритого типу та посуд зі спеціальним призначенням. Кераміка відкритого типу представлена посудом для пиття – киликами, скіфосами, канфарами та посудом для їжі – миски, маленькі миски, тарілки. Кераміка закритого типу представлена керамікою для зберігання олій – лекіфи, аски та амфориски; посудом для зберігання чи подачі на стіл вина чи води – ойнохої, пеліки, амфори, кратери, психтери. Окрему категорію складає посуд спеціального призначення. Це лекани та піксиди. В них зберігали різні дрібниці, косметики та прикраси.

Серед кераміки закритого типу рідкісними знахідками у Ольвійській є столові амфори, так само як і гідрії та пеліки. Дуже цікавою формою є психтери — посудини для охолодження вина, що ставили всередину кратерів. Частіше серед ольвійського матеріалу зустрічаємо чорнолакові чашки — з канелюрами, штампованим орнаментом та чорнолакові лекіфи різних підтипів та розмірів. Інші мініатюрні посудини для зберігання олії, що також зустрічаються рідко — це аски та амфориски. Поодинокими знахідками є й «гутуси» — посудини для кормління дітей.

Ольвійська колекція репрезентує в цілому ті ж самі тенденції щодо імпорту аттичної чорнолакової кераміки V—IV ст. до н. е., що й інші північнопричорноморські центри. Проте, при пошуку аналогій, виявляються певні відмінності, зокрема в орнаментативі. Більше того, у порівнянні з матеріалами Афін, очевидно, що ольвійська колекція відображає практично всі зміни у виробництві чорнолакового столового і парадного посуду, який на сьогодні відомо. Це, в свою чергу, означає, що протягом всього класичного часу Ольвія незмінно знаходилася в руслі торгівлі з Афінами.

Т. Шевченко

ЕЛЛІНІСТИЧНІ РИТУАЛЬНІ ТЕРАКОТИ АНТИЧНИХ ЦЕНТРІВ ПРИЧОРНОМОР'Я

Зазвичай, важко визначити, чи зображення божества в теракоті, на ювелірних виробках або у вазопісі насправді було пов'язане з культом, чи слугувало декором або ознакою статусної речі. Такі знахідки в будинках розглядаються в контексті релігійних ритуалів, якщо знайдені не окремо, а в цілому комплексі культових речей.

Зображення богів у вигляді погрудь фіміатеріїв або на стінках мініатюрних олтарів є більш надійними маркерами проведення ритуалів. Використання в культурі було їхньою єдиною функцією. На відміну від статуеток і предметів ужиткового мистецтва, їх ніколи не розглядають окремо від релігійного життя їх власників, а їхня ритуальна функція ніколи не береться під сумнів.

Такі однотипні теракотові мініатюрні олтарі та погруддя-фіміатерії були поширені в античних поселеннях Причорномор'я за елліністичного періоду. Вони походять з інших регіонів, однак значна їх кількість знайдена саме тут. Олтаріки — в Херсонесі, Ольвії, Каллатісі, Пантікапеї, по одному в Німфеї, Мірмекії, Амисі. Погруддя-фіміатерії — в Ольвії, Гордіоні, Амисі, Херсонесі, Мірмекії, Одесосі, по одному в Каллатісі, Гермонасі.

Фіміатерії зображали Афродіту або учасників діонісійського культу, рідше — Матір богів або Ісиду. Голову погрудь увінчувала мініатюрна чаша для пахоців. Олтаріки містили ідентичні рельєфні зображення, пов'язані з уявленнями про життя після смерті.

І однотипні олтарі, і фіміатерії не завжди використовувалися для спалювання пожертв та розкурювання пахоців. Пожертва могла виглядати як покладання фруктів чи зерен, узливання або кроплення цінною рідиною: кров'ю, олією, вином або пахощами. До того ж, самі ритуальні теракоти могли приноситися як офіра божествам, стаючи таким чином вотивами.

Погруддя-фіміатерії та мініатюрні олтарі доповнювали релігійні ритуали, що проводилися вдома, або можливо зосереджували їх навколо себе, як це було у випадку стаціонарних олтарів. Ці ритуальні теракоти знаходять найчастіше в житлових будинках, хоча також і в громадських святилищах античних центрів Понтіського регіону.

*І. Шейко***ПРОБЛЕМА ТОРГІВЛІ НА ПРИКЛАДІ СВІТИЛЬНИКІВ
З ОЛЬВІЇ, БОСПОРУ ТА ХЕРСОНЕСУ**

Окремим питанням для розгляду має бути порівняння боспорської, херсонеської та ольвійської колекцій освітлювальних приладів. Різноманіття типів, наявних в Ольвії та на її хорі не відповідає наявним типам в боспорській та херсонеській колекціях навіть на половину. Очевидно, об'єм торгівельно-економічних зв'язків даних регіонів із зовнішньогрецьким світом був різним, що також має неабияке значення для вивчення давніх економічних відносин в регіоні в цілому.

Проте, слід зауважити, що для кожного регіону виділяється специфіка у виготовленні місцевих реплік довізним виробам, яка виявляється не лише у відмінному тісті глини та домішок, але й у виборі довізних типів задля створення реплік. Що стосується співвідношення місцевих та довізних варіантів, то для Боспору характерні більшою мірою довізні вироби, особливо для елліністичної доби, переважно із малоазійських центрів, у той час як для Ольвії та її поселень імпорتنі типи світильників займають найбільшу частку за доби архаїки-класики, а в елліністичну — спадають, на користь місцевого виробництва. Отже, торгівельні зв'язки Ольвії та міст Європейського Боспору із рештою античного світу означеного періоду різнилися, так само як і напрями імпорту.

Великою колекцією глечикоподібних світильників характеризуються обидві колекції. Окрім виключно червоної глини, характерної для боспорських виробів, світильники даного типу представлені більш пізніми варіантами, хоча й мають ранньокласичний тип, який за нашою типологією є перехідною формою.

Досліджена динаміка імпорту та місцевого виробництва масової колекції античних освітлювальних приладів Ольвії значного хронологічного проміжку часу в цілому відображає ті історичні процеси, які відбувались в означеному регіоні протягом кінця VII ст. до н. е. — початку V ст. н. е. Відбилися вони і на специфіці економічних контактів в означений час в цьому регіоні із середземноморським світом.

*О. Шелехань***ГРЕКО-СКІФСЬКА ТОРЕВТИКА
ТА СКІФСЬКА КЛИНКОВА ЗБРОЯ**

132

Основним матеріалом до вивчення скіфської клинкової зброї є, безперечно, археологічні знахідки мечів та кинджалів. Утім, як допоміжне джерело часто згадуються коштовні зразки греко-скіфської торевтики. Сьогодні відомо сім артефактів де були зображенні воїни з мечем чи кинджалом: гребень та горит з кургану Солоха, піхви меча з Чортомлика, конуси з Передерієвої Могили та Сентілеєвское 2, пластина з Сахнівки та чаша з Гайманової Могили.

Постаті воїнів у батальних сценах практично ідентичні до автентичних образів античної зображальної традиції. Для останніх виділено дві основні пози (атакуюча та захисна) та два основні прийоми (укол знизу та показово замашний удар згори, або так званий удар Гармодія). У меншій мірі поширене зображення уколу в надключичну ямку. Аналогії знаходимо на численних зразках античної скульптури та розписної кераміки.

Напевно, що передаючи певний сюжет, майстри не показували реальні тактичні прийоми. Натомість тут зображено двобої, характерні для міфологічного епосу. Тому той чи інший зразок озброєння є не реалістичною рисою, а скоріш, одним із символів чи уособлень певного героя.

Композиції, де підкорена особа стоїть навколішки, а переможець тримає супротивника за волосся, також має чимало паралелей в античній традиції. Вони мо-

жуть бути інтерпретовані як сцени жертвоприношення, ілюстрація певного міфологічного сюжету чи легенди. У будь-якому випадку, мало підстав говорити про відтворення реальних баталій.

Привертає увагу те, що на кількох предметах греко-скіфської торевтики меч чи кинджал зображено без перехрестя. Можна припускати, що таким чином було передано синдо-меотський тип зброї, з яким безпосередньо були знайомі майстри-торевти. Тому до скіфського озброєння ці зразки не мають відношення.

Тож, образи воїнів з мечем чи кинджалом на греко-скіфській торевтиці виконані за шаблонами античної мистецької традиції. Вони не можуть бути без застережень використані ані для реконструкції скіфського озброєння, ані для описання прийомів ведення бою. Натомість поєднання скіфських сюжетів з античною іконографією відображає високий рівень розвитку варварського суспільства у IV ст. до н. е. та його тісну взаємодію з класичною цивілізацією Середземномор'я.

І. Шрамко

ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ КУРГАННОГО НЕКРОПОЛЮ СКОРОБІР У 2013–2018 роках

Курганний могильник Скоробір поступово формувався в найближчій окрузі відомого Більського городища (8–4 ст. до н. е.), розташованого у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі, у міжріччі річок Суха Грунь та Ворскла. Археологічними методами декілька курганів некрополю дослідив у 1906 р. В. О. Городцов. Уперше отримана інформація про особливості поховального обряду та інвентарю. Протягом декількох років могильник вивчав Б. А. Шрамко. За результатами розкопок підготовлені публікації, отримані матеріали узагальнені у монографії вченого, збірнику його наукових праць.

Новий етап у вивченні некрополю Скоробір був розпочатий у 2013 р., коли Скіфська експедиція Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (кер. І. Б. Шрамко) при підтримці Історико-культурного заповідника «Більськ» (директор І. І. Корост) цілеспрямовано розпочала планові розкопки курганів у межах могильника.

За чотири роки було досліджено шість курганів, розкрито вісім поховань. Усі підкурганні комплекси датовані періодом скіфської архаїки, від другої половини 7 ст. до н. е. до кінця 6 ст. до н. е.

Не дивлячись на те, що усі кургани виявились пограбованими, вдалось простежити особливості поховального обряду, конструктивні деталі поховальних споруд, а також знайти рідкісні предмети матеріальної культури, серед яких є навіть унікальні речі. Серед розкритих курганів виявлені чоловічі та жіночі поховання, у двох випадках були поховані супроводжуючі особи. На особливість статусу деяких похованих вказували не тільки цінні предмети інвентарю в могилах, а також значні розміри кургану, наявність ровів, складні дерев'яні конструкції, та поховання залежних осіб. Предмети, відібрані для покладення разом з небіжчиком у цілому не виходять за межі традиції лісостепових скіфських племен (античні амфори, бронзові / залізні наконечники стріл, люстерко, спис, прикраси, ліпний глиняний посуд та ін.). Проте, деякі речі (рогове блюдо, шкіряні пояси та ін.) виявились унікальними та потребують додаткового дослідження.

Досліджені у 2013–2017 рр. кургани некрополю Скоробір не тільки значно розширили наше уявлення про поховальні традиції місцевого населення, а й продемонстрували значний вектор культурних контактів населення Більського городища з різними районами скіфського світу, з античними центрами Північного Причорномор'я, дозволи отримати важливі матеріали для розробки питань хронології та взаємовідносин з кочовиками.

Є. Яніш

РЕЗУЛЬТАТИ ВИЗНАЧЕННЯ АРХЕОЗООЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ З РОЗКОПОК ОЛЬВІЇ У 2018 р. (за даними українсько-польського проекту)

У ході спільної українсько-польської експедиції (керівники – д. і. н. А. В. Буйських та др. А. Твардецький) були досліджені матеріали тваринного походження з розкопу Р-23 (попередньо – III–IV ст. н. е.). Визначення кісток та морфометрія проведені за стандартними археозоологічними методиками.

Загальний об'єм вибірки – 6659 залишків тваринного походження. З них 4026 – кістки ссавців, 18 – птахів, 2427 – риби, 3 – рептилій та 173 раковини молюсків. Збереженість матеріалу в середньому складає 4 бали (Антипина 2004). Невизначені кістки ссавців склали 54,2 % у зв'язку зі значною їх фрагментацією.

Усього визначено до виду 16 видів ссавців. Свійські ссавці за абсолютною кількістю кісток склали 97,3 % (кінь свійський, бик свійський, коза та вівця свійські, свиня свійська, собака свійський та кіт свійський). З диких видів виявлені кістки кабана, оленя шляхетного, бобра, лисиці, куниці, козулі європейської, а також сайгака та кулана. Крім того досліджено 7 кісток мишовидних гризунів, до виду визначений один – сліпак (зінське щеня), вид, який в теперішній час на території Ольвії та її околиць не зустрічається.

Усі досліджені рештки рептилій належать одному виду – черепаха болотяна. З птахів на даний момент визначений лише один вид – курка свійська. З риби визначено 9 видів: севрюга, осетер, стерлядь, судак, сазан, вирізуб, щука, горбиль, сом. Більшість з них належить до основних промислових видів риби мешканців Північного Причорномор'я від античності до сучасних часів (за виключенням осетрових та вирізуба, які з середини XX ст. суттєво зменшили свою чисельність та відповідно промислове значення у зв'язку з побудовою на більшості великих річок Чорноморського басейну гідроекосистеми). Також визначено молюсків – основну масу в матеріалі складають стулки мідій, крім того, виявлені раковини венерки чорноморської, перлівниці річкової, двох видів роду *Helix* та устриці їстівної.

Значне різноманіття видів, зокрема наявність лісових (лось) та виключно степових видів (сайгак, кулан) опосередковано вказує на те, що в досліджуваний період біля Ольвії були заплавні ліси, а також відбувалась аридизація клімату, з утворенням значних степових ділянок.

Ю. Башкатов, Т. Бітковська

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ РАНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. ІВКІВЦІ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У 2016 р. під час грабіжницьких робіт на території с. Івківці в урочищі Троянка було виявлено дві кремації I–II ст. н. е. Завдяки директору музею «Зерноленд» Н. П. Лавриненко матеріали було врятовано та передано до Черкаського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини.

У 2017 р. з метою подальших досліджень було створено спільну експедицію ІА НАНУ та ЧАМ під керівництвом співробітника відділу археології ранніх слов'ян Ю. Ю. Башкатова. Було досліджено біля 200 м² поблизу виявлених поховань та перспективних ділянок. Продовження могильника раньоримського часу виявлено не було, натомість виявлені дитячі поховання імовірно пов'язані з 1930-ми рр. Також виявлено кілька зернових ям, одна з яких могла відноситися до пізньозарубинецької групи пам'яток. Більша частина виявлених матеріалів відносилася до ранньоскіфського часу і датовані останньою чвертю VI ст. до н. е.

У 2018 р. роботи були продовжені, однак перенесені в південну частину ур. Троянка. Навесні була проведена геомагнітна зйомка на площі біля 1 га. Під час експедиції були перевірені найбільш перспективні ділянки. Слід відзначити, що поселення розташоване в нетиповій для пам'яток пізньозарубинецької групи ландшафтній зоні. На відміну від більшості відомих поселень воно займає верхню частину схилу плато другої тераси. Досліджена площа під час роботи експедиції склала біля 300 м². На ній було виявлено 1 житло, 2 споруди та 13 господарських ям, більшість з яких була зерновими. На користь цього свідчить їх традиційна дзвоно- чи грушоподібна форма, сліди випалу на глиняних стінах. Цікавим є їх місце розташування. Більша частина знаходилася на найвищій частині плато. За матеріалами як геомагнітної зйомки, так і польових досліджень – житла розташовані значно нижче. Призначення споруд поки під питанням. Житло являло собою наземну (чи з заглибленою долівкою до 0,2 м) споруду прямокутної форми 3 × 4,5–4,8 м, орієнтовану кутами по сторонах світу. Посередині північно-західної стіни виявлено завал обпаленої глини від обмазки стіни. Слідів опалювальної споруди та стовпових ям не виявлено.

Під час досліджень отримано дуже цікавий керамічний матеріал. Він також дещо відрізняється від відомих пам'яток пізньозарубинецької групи Середнього Подніпров'я (Лютіж, Оболонь). В першу чергу це стосується великої кількості фрагментів лискованого посуду (мисок, столових горщиків). Також слід відзначити достатньо велику кількість фрагментів та розвалів амфор.

Хронологія поселення визначається досить чітко за знахідками двох фібул типу «Авцисса», пружинної фібули з гладким корпусом та кнопкою на кінці приймача, фрагментами сарматських дзеркал та амфор. Всі вони можуть датуватись в межах середини I – середини II ст. н. е.

Наступного року дослідження планується продовжити.

М. Беленко, Ю. Грицик, В. Колибенко, М. Осипенко

АРХЕОЛОГІЧНІ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 2018 РОЦІ

У 2018 р. археологічна експедиція Національного музею історії України продовжила роботи на території Новомиргородського району Кіровоградської обл. Основними завданнями були пошук та картографування археологічних пам'яток регіону для послідувального внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Також було здійснено шурфування деяких пам'яток для уточнення наявності та характеру культурного шару.

Першою була обстежена пам'ятка Троянове-Зимівник. Було закладено два шурфи, однак ознак культурного шару не було виявлено. Ймовірно він був зруйнований кар'єром, що функціонував поруч.

Було закладено ряд шурфів на терасі правого берегу р. Велика Вись в межах с. Троянове, де розташовано ряд пунктів з підйомними матеріалами римської доби. На деяких ділянках було виявлено культурний шар з фрагментами черняхівської кераміки та обмазки. Частково підтвердилися припущення, що ці пункти є частинами одного великого поселення. Однак пам'ятка потребує більш детального вивчення.

Культурний шар був виявлений при шурфуванні відкритої в минулому році пам'ятки Андріївка Хутір. На рівні материка було зафіксовано два об'єкти що перекривали один одного. Заповнення об'єктів представлено невеликою кількістю дрібної ліпної кераміки доби бронзи.

Для уточнення ступеню руйнації культурного шару аграрними роботами було проведено шурфування трипільських поселень Лікарево I та Андріївка I. Було зафіксовано пошкодження верхніх шарів інтенсивною оранкою, проте глибина культурного шару свідчить про перспективу подальших досліджень.

Були проведені розвідки в околицях с. Берзулове. В окремих, доступних для огляду локаціях було зібрано підйомний матеріал, що переважно відноситься до доби каменю.

У зашляві р. Велика Вись, в районі с. Троянове, було відкрито раніше не відомий курган доби енеоліту – бронзи. Приблизні розміри: радіус 30 м., висота 3–4 м.

Було складено окомірний план козацького кладовища на території с. Троянове.

Загалом було обстежено 16 пам'яток, з яких три було відкрито вперше. Шурфування показало перспективні для подальших археологічних досліджень пам'ятки. Але на майбутнє основним завданням археологічної експедиції Національного музею історії України залишається ретельне обстеження та картографування пам'яток окресленого регіону.

136

О. Гонкало

МАКРО-, МІКРОРЕГІОНАЛЬНІ ТА ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КОСТЮМУ НОСІЇВ КУЛЬТУРИ ЧЕРНЯХІВ – СИНТАНА-ДЕ-МУРЕШ

Культура Черняхів – Синтана-де-Муреш (далі ЧСМ) – яскраве археологічне явище, що існувало на півдні Східної Європи (в межах чотирьох сучасних країн: України, Молдови, Румунії, Росії) протягом пізнього римського періоду та на початку Великого Переселення народів (з другої третини – середини III до початку V ст. н. е.). Дані писемних джерел дозволяють досить впевнено ототожнювати носіїв культури з історичними «готами». З кінця III ст. римські історики згадують західних та східних готів, землі яких розділяв Дністер. Племенам, що мешкали «на

захід від Дністра» сучасна історична наука приділяє велику увагу (Вольфрам, Буданова, Колосовська та ін.).

За концентрацією так званих статусних речей та провінційно-римських імпортів можна визначити п'ять угруповань західних готів: перше у Буковині та на півночі Бесарабії; друге в центральній частині Західної Молдови та Бесарабії, третє на півдні Західної Молдови та Бесарабії, зокрема, у Буджаку, четверте в Мунтенії (тут в свою чергу можна виділити пам'ятки вздовж валу Костянтина та придунайські), п'яте в Трансільванії.

Заселення території «на захід від Дністра» почалося наприкінці першої хронологічної фази черняхівської культури. Найбільш ранні матеріали містять могильники Денчень (Данчени) та Будешть (Будешти) в Бесарабії та Гиргшор в Мунтенії. Матеріали другої хронологічної фази виявлено на могильниках Михелешень, Тодіренъ на півночі та Бирлад – Валя-Сяке на півдні Західної Молдови. Переважна більшість матеріалів належить до розвиненої фази відносної хронології культури ЧСМ. Найпізніше було заселено Трансільванію.

Певні відмінності спостерігаються у складі аксесуарів костюма східної та західної частин культури ЧСМ. Так, наприклад, тільки у населення «на захід від Дністра», на макрорегіональному рівні, фіксуються двочастинні прогнуті підв'язні пластинчасті фібули. Локальний рівень відбиває модифікація застібок, яку виявлено серед фібул окремих пам'яток, наприклад, могильників Данчени та Будешти. Відмінності у костюмі східної та західної частин культури ЧСМ спостерігаються не тільки у складі аксесуарів. Очевидно, що близькість до римських кордонів, регулярні торгівельні контакти з античним населенням сприяли культурному розвитку варварського населення та відбивалися в його костюмі.

Г. Жаров, Р. Терпиловський, І. Ігнатенко

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПAM'ЯТОК ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Лівобережна комплексна археологічна експедиція ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України та ДП «Старожитності Полісся» проводить охоронні дослідження в межах Чернігівської, Сумської та Полтавської обл. З 2001 р. масштабними розкопками охоплені десятки пам'яток доби неоліту – раннього нового часу. У ряді випадків за погодженням із замовником виявилось можливим посунути територію будівництва на периферію пам'ятки або за її межі для кращого збереження археологічної спадщини.

У зв'язку із необхідністю відведення земель під об'єкти нафтогазовидобування останніми роками проведена археологічна експертиза низки земельних ділянок у Полтавській обл. При цьому виявлено ряд великих поселень із культурним шаром, слабо насиченим знахідками доби бронзи – раннього залізного віку. Закладання навіть 20 шурфів (2 × 1 м) на площі близько 2 га дозволило отримати лише мало-виразні фрагменти ліпної кераміки.

Наприклад, багатощарове поселення Котелівка 5, розташоване у 2,4 км на схід від смт Котельва, займало мисоподібний виступ правого берега р. Котелівка (лева притока Ворскли). Обстеженнями 2013–2015 рр. встановлено, що загальна площа поселення складає не менш 43 га. У 2016 р. проведено розкопки на площі 1,8 га в межах будівельного майданчика свердловини № 122 Котелевського газоконденсатного родовища на периферії поселення. 68 господарських ям утворювали чотири кільцеподібні структури, досліджені повністю, та дві – частково. Основні знахідки з ям та культурного шару належали до доби середньої (катакомбна КІС та коло Бабіне) та фінальної бронзи – раннього залізного віку (визначення С. Лисенка). З 12 фрагментів античних амфор половина датована V–III ст. до н. е. та I–V ст. н. е. (визначення С. Діденка).

Можна припустити, що досліджена пам'ятка належала давньому населенню, господарство якого базувалося на відгонному чи кочовому скотарстві. Показово, що частина амфор, як і ліпна кераміка, належать до скіфського періоду, в той час як матеріали першої половини I тис. н. е. не супроводжувались знахідками черняхівської культури, звичайними для лісостепоного Лівобережжя.

Т. Кургіна-Коваленко

ПРЕЗЕНТАЦІЯ ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА В ЕКСПОЗИЦІЇ ЧЕРКАСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ. ПЕРСПЕКТИВИ ТА РОЗВИТОК

Метою кожного музею є об'єктивна презентація та наукова інтерпретація історичних фактів. Практичну діяльність українських музеїв з популяризації їх археологічних матеріалів простежено на прикладі Черкаського обласного краєзнавчого музею. Показано одну з форм такої роботи — експозиційно-виставкову з використанням матеріалів археологічних фондів та нових польових досліджень.

Археологічні колекції свого часу знаменували собою початок української музейної справи, а їхня історія є важливою частиною як історичного музеезнавства, так і історії української археології.

Специфічною формою музейної комунікації виступає музейна експозиція, за допомогою якої відвідувач спілкується із музейним предметом. Як стверджує австрійський музеолог Ф. Вайдагер: «Теорія музейної комунікації досліджує та пояснює загальні та особливі засади поширення змісту музейних фондів серед суспільства», підкреслюючи, що музейна комунікація відбувається через експонування та інтерпретацію автентичних пам'яток, а її головним змістом є доступ суспільства до музейних збірок, збережених і досліджених музейниками. Зуміти віднайти у історичній пам'ятці не лише її неповторність, але і актуальність, спробувати говорити музейними артефактами ость задачі, що стоять перед музейними співробітниками на сучасному етапі.

Бурхливий розвиток інформаційних технологій, спонукає музеї переходити до новітніх форм комунікації, застосовувати сучасні засоби й методи в науковій роботі, що дає значні переваги в роботі. Автоматизована інформаційна система в сучасному музеї — це складний комплекс, для кожного музею функціональна структура створюється індивідуально, виходячи із особливостей колекцій та конкретних можливостей, формуються бази даних по основних колекціях, відпрацьовуються шляхи взаємодії користувача і комп'ютера. Починаючи з 1990-х рр., вітчизняними музеями засвоюються інтерактивні технології, які пропонують відвідувачу самотійно, вільно і творчо проявляти себе і взаємодіяти в музейному просторі, змодельованому музейниками.

Інтерактивні технології відкривають шлях креативним відеошоу, панорамним проєкціям, віртуальним реальностям, аніматронікам тощо. У музеях широко використовується продукт сучасних технологій.

Значно збагатили комунікаційні можливості музею прийняття інноваційних рішень, застосування 3D-технологій. Впровадження у музейній галузі інтерактивних проєкцій, 3D-зображень, 3D-сканувань. Це дає можливість відтворити пам'ятку та місце її знаходження.

Неабиякої виразності набирає експозиційна діяльність, спрямована на перетворення археологічних пам'яток в об'єкти музейного показу. Одним з видів культурної спадщини є археологічна спадщина, представлена в сучасній культурі відкритими археологічними об'єктами, пам'ятниками і археологічними артефактами (або матеріалами, знахідками, предметами). Останні являють собою предмети стародавньої матеріальної культури, виявлені методом археологічних розкопок. вони утворюють археологічні колекції, одержувані в результаті наукового дослідження

археологічних об'єктів. На підставі даних колекцій конструюються музейні експозиції (тимчасові і постійні), що виступають «Штучними культурно історичними середовищами сучасного культурного простору», презентують археологічну спадщину широкому загалу.

До форм презентації археологічної спадщини, крім позначеної музейної, безсумнівно, відноситься сама наукова, а також науково-популярна і художня публікації в інформаційному просторі культури. Саме через сприйняття справжнього археологічної спадщини, як правило, опосередкованого формою його презентації (точкою зору вченого в науковій публікації, автора в художньому творі, експозиціонера в музейному продукті), у сучасній людині формуються певні образи стародавнього історичного минулого, причому у різних соціальних суб'єктів ці образи можуть значно відрізнятися.

Значимість пам'ятника в ракурсі історичності археології визначається через його інформаційний потенціал, а основною функцією пам'ятника вважається джерельна. Таким чином, як правило, досліджувані археологічні об'єкти, відомі тільки в середовищі професійних археологів і невідомі широкому загалу, а отже, володіють в сучасній культурі виключно науковою значимістю.

В археологічній збірці фондів Черкаського обласного краєзнавчого музею нараховується більше 34 тис. експонатів. Вагоме місце в ній займають знахідки з розкопок відомої пам'ятки археології Пастирського городища (поблизу с. Пастирського Смілянського району Черкаської області).

Пастирське городище — городище площею близько 25 га із шарами раньоскіфського (VII—VI ст. до н. е.), пізньоскіфського (IV—III ст. до н. е.) та ранньосередньовічного (остання чверть VII — середина VIII ст.). Історія його дослідження нараховує 120 років та пов'язана з іменами цілої низки визначних українських археологів: Вікентія Хвойки, Михайла Брайчевського, Олега Приходнюка та ін.

1898 р. Вікентій Хвойка розпочав розкопки Пастирського городища, які продовжили у 1930-ті, 1940-ті та 1990-ті рр. Сергій Коршенко, Ірина Фабриціус, Михайло Брайчевський і Олег Приходнюк. Досліджено 50 ранньосередньовічних житлових чотирикутних напівземлянок площею 10—20 м², були відкриті виробничі й господарські споруди та ями, оборонні споруди, отримано величезний речовий матеріал.

Матеріали з різночасових розкопок Пастирського городища розкидані по різних музеях. Матеріали розкопок 1990, 1991 рр. експедиції Ю. Брайчевського та О. Приходнюка, 1992—1997 рр. експедиції під керівництвом О. Приходнюка і отримані зовсім нещодавно, матеріали Пастирської експедиції ІА НАНУ під керівництвом А. Скиби розкопки 2017 р. знаходяться у Черкаському обласному краєзнавчому музеї. Частково знахідки з Пастирського городища знайшли своє місце у вітрині стаціонарної експозиції залу 7. Це скарб жіночих прикрас з розкопок 1992 р., набір інструментів ювеліра (розкопки 1991 р.) дві амфори візантійського виробництва та декілька невеликих ліпних горщиків. Ці знахідки ілюструють пеньківську археологічну культуру, але більшість експонатів залишаються у фондах музею і заховані від пересічного глядача.

Прагнення ефективної побудови експозиції привели до розробки масштабної археологічної виставки присвяченій одній пам'ятці археології Пастирському городищу. Ця ідея — плід спільної праці співробітників Інституту археології с. н. с. відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень А. Скиби та автора публікації, співробітника Черкаського обласного краєзнавчого музею.

Дослідження присвячені проблемам ефективності побудови експозиції, ґрунтуються на узагальненні експозиційного досвіду, а також використовують експериментальні методи. Для виявлення оптимального варіанту експозиційного вирішення широко застосовується макетування, а останніми роками — комп'ютерне моделювання.

В окремому виставковому залі вперше у новітній історії Черкаського музею розміститься виставка присвячена окремій пам'ятці археології, а не археологічній культурі і 120-річчю її дослідження.

Концептуально виставка буде складатися з взаємопов'язаних блоків і висвітлить теми історії досліджень, дослідників, знахідок і епохи. На фотографіях можна буде побачити найцікавіші місця і миті розкопок і самі знахідки на макрознімках. Декілька банерів запросять у своєрідну мандрівку слідами археологічних відкриттів. Вони дадуть можливість простежити шлях знахідок від моменту виявлення у землі через дослідження і реставрацію аж до експонування у музейній вітрині. Заключним етапом цього ланцюга буде комп'ютерна і фотореконструкція людей, скарбів, прикрас, зброї, будинків, та гончарних печей у часи їхнього використання півтори тисяч років тому.

При висвітленні теми фортифікації городища будуть залучені знімки з квадрокоптера, план В. В. Хвойка (1907 р.) та макет оборонних споруд, розріз валу та рову, що виготовляють студенти кафедри дизайну Черкаського Державного університету. Крім того окремий блок виставки розповість про дослідників городища, як минулих часів так і сучасників, що буде популяризувати, не лише пам'ятку, але і професію археолога в цілому.

Б. Магомедов

РОБОТИ 2008 – 2018 рр. НА МОГИЛЬНИКУ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. ЛЕГЕДЗИНЕ (Черкаська обл.)

Розкопки могильника відбувалися за підтримки Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура». Співавторами досліджень є С. В. Діденко та (останні два сезони) О. С. Милашевський. За 6 робочих сезонів розкопано близько половини некрополя (690 м²). Відкрито 81 поховання: 47 кремацій та 34 інгумацій.

Знахідки переважно є типовими для черняхівських старожитностей Центральної України. Крім звичних форм місцевого гончарного посуду виявлено сіроглиняну амфору, виконану за малоазійськими взірцями. Нечисленні ліпні посудини мають аналогії у вельбарській та пшеворській культурах. Імпортований посуд представлений червонолаковою мискою та фрагментами, в т. ч. від амфор типу Шеллов F, уламками скляних кубків. Окремі деталі поясної гарнітури є виробами провінційно-римських майстерень або їх місцевими наслідуваннями.

Деякі види речей досі не знаходили при археологічних розкопках, хоча вони добре представлені на сайтах «чорних копачів». Це золота кільцева підвіска, що належить до типу, поширеного також у Скандинавії. Інша підвіска – бронзове кільце з фігурками птахів (качок). Кілька типів таких амулетів з черняхівського ареалу мають місцеве походження. Ще одна кільцева підвіска виготовлена з оленячого рогу. Численні аналогії до неї відомі в північно-західній Германії. Досить рідкісними знахідками є також залізний гребінь, рання форма рогового гребеня типу Томас III, скляна кошикоподібна підвіска, імпортована з Близького Сходу.

Поховання могильника Легедзине можна датувати в межах останньої третини III – кінця IV ст. Місцева людність належала переважно до народу готів, який складав більшість черняхівського населення. Конструкція п'яти поховань в ямах з підбоями та з заплечиками може вказувати на присутність в громаді людей сарматського походження.

О. Марченко, М. Сиволап

МАТЕРІАЛИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ I тис. н. е. У ФОНДАХ ЧЕРКАСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

1 березня 2016 р. було засновано Черкаський міський археологічний музей Середньої Наддніпрянщини (ЧАМ), хоча історія його колекцій значно глибша і пов'язана ще з розкопками та розвідками Черкаської Лісостепової археологічної експедиції (ЧЛАЕ), котра деякий час (1989–1994) була філією Науково-виробничого кооперативу «Археолог» при ІА НАНУ. Серед колекцій музею артефакти перших століть нашої ери займають не останнє місце і представлені матеріалами зарубинецької і пізньозарубинецької, сарматської, черняхівської та пеньківської культур та ін.

Численні зразки ліпної кераміки зарубинецької культури містить колекція із затопленого водами Дніпра пункту Кучерівка. Цікавим є археологічно цілий чорнолощений горщик з поруйнованого Дніпром епонімного могильника поблизу колишнього с. Зарубинці Канівського р-ну.

Музей має у своєму розпорядженні значну колекцію матеріалів (понад 4,5 тис. знахідок) з великого поселення пізньозарубинецької культури Кучугури V–X (Леськи 3). Поселення простяглося більш ніж на 1 км вздовж північного берега острова Великі Кучугури поблизу с. Леськи Черкаського р-ну. Характер речового комплексу свідчить про належність пам'ятки до середньодніпровської групи пізньозарубинецьких пам'яток типу Лютіж.

Сармати в музеї представлені лише двома ліпними сіроглиняними посудинами з поховання у заплаві річки Сули (с. Лящівка Чорнобаївського р-ну).

Черняхівську культуру репрезентують численні колекції із затоплених водами Дніпра пам'яток: поселення Леськи I, Чехівка I, УТОС I, Корчі. З розвідок на суходолі походять колекції з поселень Леськи IV, Криве, За Ставком, черняхівські знахідки з багатошарових пам'яток Ясівка, Нечаєве I, Дніпровець та ін. Серед інших артефактів цієї культури слід згадати пізньоримську амфору з поселення Костянтинівка Новомиргородського р-ну.

Пеньківська культура представлена колекціями кераміки із затоплених водами Дніпра поселень УТОС I і IV, Сагунівка 1; розташованих на суходолі поселення Гасанів Брід і Кучугури III та ін.

Більшість археологічних фондів матеріалів ще повністю не описані, але робота постійно ведеться.

О. Милашевський

МАТЕРІАЛИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З РОЗКОПОК 2017 р. БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ БІЛЯ с. ОСТРІВ НА КИЇВЩИНІ

Поселення черняхівської культури біля с. Острів було відкрито в 1973 р. в результаті роботи експедиції ІА НАН України, котра досліджувала археологічні пам'ятки середнього та нижнього Поросся. Поселення знаходиться в досить насиченому пам'ятками регіоні черняхівської культури між селами Пугачівка та Острів і займає першу надзаплавну терасу правого берега р. Рось. Поширення матеріалу у вигляді фрагментів глиняних посудин та виробів із кольорових матеріалів (бронза, срібло) зафіксоване на площі близько 2000 × 800 м. Дослідження у вигляді розкопок, де зафіксований численний матеріал черняхівської культури, були проведені у двох основних пунктах — розкоп I та III. На розкопі III було зафіксовано один із досліджених об'єктів черняхівської культури цієї пам'ятки. Це був господарський об'єкт.

В заповненні було зафіксовано гончарний (86,5 %) та ліпний (13 %) посуд. Серед гончарних виробів були форми, які мають аналогії в Дунайському регіоні. Такі посудини були виявлені й у культурному шарі цього поселення. Серед них складнопрофільовані вінця мисок, стінка із пластичним шнуровим декором, стінка із штампованим орнаментом, носик-злив від лутерія. Це унікальні знахідки для черняхівської культури, котрі не мають аналогій на інших її пам'ятках. Ліпний посуд належить по кераміці вельбарсько-пшеворського походження. Серед знахідок з цього поселення були також: фібули, пряжки, металевий гребінь, глиняні прясла, кістяні знаряддя, прикраси (підвіски, намистини) тощо. Хронологія функціонування поселення, переважно, за фібулами та пряжками, може бути визначена в рамках усього періоду існування черняхівської культури (III – IV/V ст. н. е.).

В. Петегурич, Д. Павлів

ЗАБУТИЙ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СКАРБ З УКРАЇНИ У ВІДЕНСЬКОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ МИСТЕЦТВ

Через історичні й політичні обставини, а часто й фактичне пограбування, багато унікальних археологічних знахідок з України потрапили у музейні збірки інших країн. Такі випадки у значній мірі торкнулися також території Прикарпаття і Волині, яскравим прикладом чого може слугувати маловідомий срібний скарб вагою 2951 г із с. Залісся Чортківського р-ну на Тернопільщині.

Заліський скарб знайдено випадково 12 жовтня 1838 р.; у січні 1846 р. знахідка потрапила у Віденський Музей історії мистецтв і в цьому ж році появились перші згадки про нього у австрійській науковій літературі. У складі скарбу виявилось 17 речей, серед яких 15 прикрас та два вироби сакрально споріднені між собою. Це насамперед срібний дискос, на зовнішній поверхні якого розміщені зображення сидячого птаха, хрести з пальмових листків, медальйони з хрестами і пальметки. У середині посудини – п'ять нерозбірливих клейм. Келих (кубок) має плавно розхилений назовні тулуб і розширену до низу ніжку на піддоні з яблукоподібним потовщенням. Присутність у Заліському скарбі, як і у подібних до нього хронологічно і стилістично скарбах із Зем'янського Врбовка у Словаччині і Крилоса в Україні, характерних посудин-дискосів та келихів вказує на їх можливий зв'язок з християнською евхаристією. Не виключено, що їх можна трактувати як дорогий посуд для пиття.

Серед срібних прикрас у скарбі виявилися шийні гривни, браслети, підвіски до скроневих кілець та кульчики. Унікальною є гривна-ланцюг з шістьма дисками і місяцеподібними підвісками; усі вони багато орнаментовані зерню, філігранню та інкрустацією. Виділяються також велика гривна з пустотілим трубчастим корпусом прикрашеним карбуванням, філігранню, зерню і позолотою, масивні гривни шарнірної конструкції з трьохвальними або гострореберними головними пластинами та інші прикраси.

Скарб із Залісся належить до ранньосередньовічної доби (VII ст. н. е.) і є найбагатшим серед скарбів цього часу в Українському Передкарпатті. Проте ця знахідка мало znana в Україні і фактично не використовується у дослідженнях з історії та культури слов'янських племен третьої чверті I тис. н. е. Південно-Східної Європи на противагу таким відомим і часто описуваним скарбам як Мартинівський, Хацківський, Малоржавецький, Вільхівчицький, Крилоський та ін. Цей факт особливо дивний, оскільки історія відкриття скарбу налічує уже 180 років. Речі із Заліського скарбу фігурують переважно у каталогах і дослідженнях закордонних учених. В українських публікаціях XX ст. цей скарб практично не розглядається за винятком коротких згадок. На сторінках узагальнюючих вітчизняних праць останнього п'ятдесятиліття знахідці із Залісся зовсім не знайшлося місця.

У літературі поширені дві головні версії щодо причин появи таких скарбів. За однією з них, вторгнення болгар на чолі з ханом Аспарухом на Балкани,

куди масово переселилися слов'яни між 580–650 рр., спричинило відхід частини слов'янського населення з Подунав'я на свої колишні землі і в т. ч. й на Середню Наддністрянщину. Разом з ними або ж самостійно на цю територію могли проникати мандруючі ювеліри у пошуках замовлень на виготовлення своєї продукції і саме їм могли належати ці скарби. Згідно іншої версії, дорогі речі опинилися у слов'ян як військова здобич, про що згадує, зокрема, Іоанн Ефеський, який повідомляє, що слов'яни «збагатились і придбали золото і срібло, і табуни коней, і багато зброї. І вони навчилися воювати краще ніж ромеї...». Такі скарби могли належати комусь із місцевих слов'янських вождів та свідчити про поширення у їх середовищі візантійської моди у матеріальній культурі.

Заліський скарб не є поодиноким знахідкою у Середній Наддністрянщині. Крім Крилоського скарбу, ще у 1814 р. знайдено шість срібних чаш і сітулу біля с. Великий Кучурів на Чернівецьщині. Ймовірно до цієї групи знахідок треба зарахувати нещодавно виявлені срібні вироби (скарб?) на городищі празької культури біля с. Кровинка на Тернопільщині. Така концентрація скарбів на порівняно невеликій території, на думку окремих дослідників, може вказувати на якийсь центр влади у зоні інтенсивного розселення слов'ян.

Заліський та інші ранньосередньовічні скарби Середньої Наддністрянщини свідчать, що процеси формування слов'янства, утворення переддержавних племінних об'єднань відбувалися у тісних взаємозв'язках із сусідніми народами. Поширення у середовищі слов'янських племен Прикарпаття дорогих виробів провідної на той час візантійської цивілізації було обумовлене потребами суспільно-історичного розвитку слов'янської спільноти, у якій зароджувалася соціально-майнова нерівність та формувалася тогочасна еліта. Наявність у складі окремих скарбів предметів християнського культури вказує на досить раннє ознайомлення місцевої людності з елементами цієї релігії, яка через кілька століть відіграла важливу роль у політичному й культурному розвитку слов'ян Центрально-Східної Європи.

О. Петраускас, Х.-Й. Карлсен, Т. Милян, М. Авраменко

ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УНІКАЛЬНОЇ ВИРОБНИЧОЇ ФАКТОРІЇ РИМСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. КОМАРІВ

Поселення III–IV ст. н. е. біля с. Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) відкрите в 1950 р. У 1950–60-х рр. його розкопки проводив М. Ю. Смішко, а в 1974 р. на пам'ятці працювала Ю. Л. Щапова.

У 2012 р. нами було відновлено дослідження цієї унікальної археологічної пам'ятки. Проект виконується відділом археології ранніх слов'ян та НДЦ «Рятивна археологічна служба» ІА НАН України. З 2013 рр. проект стає міжнародним завдяки співпраці з Вільним університетом Берліну та Інститутом старожитностей ім. Генріха Шлімана університету Росток (Німеччина).

Під час реалізації проекту отримані нові відомості про пам'ятку. Уточнено площу археологічного комплексу; зроблено геодезичний план частини поселення та розмічено локальну сітку координат. На площі понад 12 га проведено геофізичні дослідження. За шість польових сезонів розкопано 25 об'єктів: гончарні горни, житла, об'єкти з відходами виробництва скла тощо. Цілеспрямованими пошуками був відкритий синхронний поселенню могильник (Комарів 1), де на сьогодні досліджено дев'ять трупопокладень.

Проведені дослідження дозволяють зробити деякі висновки щодо цієї унікальної пам'ятки. За розмірами Комарів відноситься до «великих поселень» черняхівської культури. Його хронологія охоплює всі ступені пізньоримського часу – від S_1 до D_1 . Пам'ятка має двочастну планіграфію, яка включає житлову та виробничу частини. Виробництво мало багатогалузеву структуру ремесел та промислів: об-

робка скла, гончарне, ювелірне, обробка чорного металу, випал деревного вугілля та вапна, ткацтво тощо. Житлові споруди пам'ятки мають наземну, заглиблену та кам'яну конструкцію. Виробничі об'єкти представлені печами для плавки скла та горнами. Отримані дані дозволяють припускати, що плавка скла та виготовлення готової продукції в Комарові відбувалося на саме на цьому поселенні у другій половині III та IV ст. Особливостей матеріальній культурі Комарова надає сильний вплив пізньоантичної цивілізації. Культурно-етнічний склад мешканців факторії має гетерогенний характер. На сьогодні це один з найбільших багатогалузевих виробничих осередків і єдиний центр у варварському середовищі Європи з виготовлення скляного посуду поза межами римської імперії.

О. Погорілець, О. Надвірняк

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ПІЗНЬОРИМСЬКИХ ІМПОРТІВ ДО ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «МЕЖИБІЖ»

За останні кілька років, фонди ДІКЗ «Межибіж», серед іншого, поповнились групою пізньоримських імпортів. Виявлені на території межиріччя Середнього Дністра і Південного Бугу, вони становлять непересічний інтерес для вітчизняної історичної науки.

Насамперед, це стосується першого, для ареалу черняхівської культури депозиту антонініанів, з об'єкту пізньоримського часу Перегінка-Балакирі II (Ярмолинський р-н, Хмельницька обл.). Скарб, який нараховує 41 монету – від Гордіана III до Требоніана Галла, дозволяє внести певні корективи в розуміння суспільних та економічних процесів повсякдення спільноти, яка проживала на цій території в другій третині III ст.

Цьогоріч, започатковано передачу до фондів ДІКЗ «Межибіж» колекцій з наявністю бронзового посуду групи Eggers-Radnoti. Робота над речами з трупоспалень III ст., виявлених в межах Хмельницької, Вінницької та Тернопільської обл., і в останні роки переданих на зберігання до заповідника, проводиться спільно з фахівцями відділів ранніх слов'ян та біоархеології Інституту археології НАНУ. Добірка ДІКЗ «Межибіж», яка вже нараховує понад 30 колекцій з наявністю бронзового посуду групи Eggers-Radnoti, є найбільшою на теренах Південно-Східної Європи.

Найближчим часом, до фондів заповідника, також планується передача кількох фрагментів римських військових дипломів – унікальних для Європейського Барбарікуму пам'яток римської епіграфіки. Дослідження римських військових дипломів, започатковане в рамках проекту «Terra Amadociae», із залученням провідних епіграфістів Великобританії та Німеччини, обіцяє змістити акценти в розумінні впливів Римської імперії на хід історичних процесів в перші століття нової ери на теренах північніше Дунайського і Таврійського лімесів.

Матеріали з нових надходжень до ДІКЗ «Межибіж» водяться в науковий обіг шляхом доповідей на міжнародних конференціях в Україні, Словаччині, Білорусі, публікації в профільних виданнях серій «Oium», «Ostrogotica», «Notae Numismaticae», «Археологічні читання «Межибіж» та ін.

Р. Рейда, А. Гейко, С. Савєгін

ДОСЛІДЖЕННЯ ШИШАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА У 2013–2017 рр.

У 2013–2017 рр. тривали археологічні дослідження могильника черняхівської культури поблизу смт Шишаки Шишацького р-ну Полтавської обл. неподалік від урочища «Дернова долина». Пам'ятку відкрив 2009 р. А. В. Гейко. Роботи підтвердили необхідність продовження подальших розкопок Шишацького могильника — однієї з найбільших пам'яток цього типу.

Значна частина могильника була знищена внаслідок функціонування протягом тривалого часу глиняного кар'єру, у якому брали глину для цегельного заводу, результатом чого стало руйнування неглибоких інгумаційних поховань та, імовірно, переважної частини поховань-кремацій.

Розкопки проводилися суцільною площею. Протягом 2013–2017 рр. було досліджено 90 поховань (№ 67–156). З них найбільшу частину (40 поховань) становили інгумації з орієнтацією кістяка головою на захід; поховань-інгумацій, орієнтованих головою на північ та орієнтованих головою на південь (часто з помітним відхиленням на захід), виявлено по 18; поховань кремованих решток — 2. Орієнтацію семи поховань-інгумацій, внаслідок сильного руйнування, визначити не вдалося. Також було зафіксовано явище сучасного перепоховання людських решток у вигляді компактного скупчення кісток, виявлене в похованні 156.

Конструкція поховальних споруд представлена кількома видами: прості ями (більшість поховань), ями із заплічками, поховання-катакомби. У частини поховань контури споруд через руйнування не виявлено. Глибина поховань достатньо сильно варіюється.

У статеві-віковому плані поховані попередньо (до завершення антропологічних досліджень) поділяються на дві основні групи: дорослі — близько 70 поховань і поховання дітей — 18 поховань.

Більшість досліджених поховань виявилися безінвентарними. Поховання з інвентарем та супроводом датуються сукупно в межах середини IV — початку V ст. н. е.

Шишацький могильник є однією з найзначніших пам'яток черняхівської культури та надає важливу інформацію як для археологічних, так і для історичних реконструкцій не тільки в межах Дніпровського лісостепового Лівобережжя, але й Південно-Східної Європи в цілому.

Т. Рудич

КРАНІОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ З РОЗКОПОК МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОПІВКА

У 2017 р. проводилися археологічні дослідження могильника черняхівської культури біля с. Попівка Липовецького р-ну Вінницької обл. (автори розкопок О. В. Петраускас, М. О. Авраменко).

Антропологічний матеріал досліджувався за різними програмами. Краніологічні виміри вдалося провести на 3 чоловічих та 9 жіночих черепах, тобто більш реально можна оцінити жіночу частину популяції.

Вибірка жіночих черепів з Попівки характеризується довгою доліхокранною черепною коробкою, висота якої знаходиться на межі середніх та значних розмірів. Обличчя в середньому вияві середньовисоке та середньошироке з тенденцією до широкого (за показником — мезен), ортогнатне, з різким горизонтальним профілюванням.

Орбіти середніх розмірів, ніс середньовисокий та вузький, кут виступу кісток носа великий, перенісся високе, спинка носа вигнута.

Жіноча група має виражені європеїдні риси, а великі розміри черепа вважаються характерними для європеїдів північного кола.

Вибірка є досить однорідною у своїй основі. Така яскраво означена доліхокранія не є характерною для жіночих груп черняхівської культури, серед яких чітко переважають мезокранні форми. На територіально найближчих Попівці могильниках черняхівської культури, з яких представлено антропологічний матеріал, що придатний для краніологічних досліджень (Петриківців та Косанова) жінки представлені зовсім іншими морфологічними типами (брахікранними, широколицими черепами з послабленим горизонтальним профілюванням обличчя). На могильнику Попівка концентрація жінок з доліхокранними черепами може демонструвати або їх родинних зв'язки, або усі ці жінки мали генетичні витоки в популяціях, де для жінок типова така яскрава доліхокранія.

Поєднання довгого черепа, доліхокранії та середньоширокого з тенденцією широкого обличчя характеризує, окрім Попівки, жінок лише з одного могильника черняхівської культури — Маслово. Така комбінація в поєднанні з різким профілюванням обличчя характеризує окремі групи з Прибалтики 2–5 ст. та не характерна для жінок вельбарської культури.

За результатами статистичного аналізу жіноча серія з Попівки дещо дистанціювалась від загального черняхівського масиву та ухиляється в бік низки серій Прибалтики 2–5 ст. (Марвелес, Єйгуляй), що може свідчити про приналежність їх до одного антропологічного масиву. Вона добре демонструє неоднорідність антропологічного складу черняхівської культури на міжгруповому рівні.

О. Сілаєв, М. Вашета, З. Ільчишин

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ОБ'ЄКТАХ ЛОКАЧИНСЬКОГО ГАЗОВОГО РОДОВИЩА

З 15 травня по 6 червня 2018 р. Волинська археологічна експедиція Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України провела рятівні розкопки на трьох поселеннях в околицях сіл Марковичі та Роговичі Локачинського р-ну Волинської обл., площу яких перетинають шлейфи газопроводу до нової свердловини Локачинського газового родовища.

Загальна площа розкопок становить 930 м². На пам'ятці Марковичі 1 закладено найбільший розкоп площею 600 м², в якому виявлено матеріали і об'єкти раннього періоду доби бронзи та римського часу. Загалом розкрито 14 археологічних об'єктів — решток давніх житлових та господарських споруд. Зафіксовано цікаві знахідки: фібули та інші прикраси з міді і бронзи, вироби з глини, кістяні знаряддя, кременеві артефакти, кераміка обох періодів. Окремий інтерес викликає бронзова накладка у вигляді лева, яка належить до слов'янських старожитностей VI–VII ст.

На пам'ятці Роговичі 1 розкрито площу 246 м². У розкопі знайдено 12 археологічних об'єктів, переважно господарських та виробничих споруд, в більшості з яких зібрано матеріали доби бронзи, а також незначна кількість матеріалів ранньозалізного віку і давньоруського часу. В закладеному розкопі також були виявлені рештки людського поховання, яке було зруйноване господарською ямою більш пізньої епохи.

Найменший розкоп (84 м²) закладений на поселенні Роговичі 2, у підніжжі надзаплавної тераси. Культурний шар пам'ятки містив матеріали принаймні п'яти горизонтів: доби бронзи, ранньозалізного віку, римського часу, слов'янського періоду і Давньої Русі. З найбільш цікавих знахідок варто відмітити фібулу V–VI ст., бронзові підвіски, наконечник стріли, ліпний посуд ранньослов'янського часу. Виявлено один частково затоплений об'єкт — виробничу споруду, ймовірно пов'язану з обробкою руди. Наявність давніх споруд в культурному шарі нижче

сучасного рівня ґрунтових вод в черговий раз підтверджує теорію водної трансгресії в давні часи.

Проведені на Локачинському газовому родовищі розкопки показують, що перспективи досліджень цього регіону дуже великі. Наукові археологічні дослідження на схід від смт Локачі до цього моменту ніколи не проводились. Натомість відбувається активне «освоєння» цих теренів «чорними археологами», які з металошукачами майже щоденно полюють вздовж схилів в пошуках артефактів.

*А. Скиба, В. Баранов, Я. Володарець-Урбанович,
С. Черниш, В. Манько, Є. Синиця*

ПАСТИРСЬКЕ ГОРОДИЩЕ: ДОСЛІДЖЕННЯ ВНУТРІШНІХ ОБОРОННИХ ЛІНІЙ У 2017 – 2018 рр.

У 2017 – 2018 рр. експедицією Інституту археології НАН України, за участі Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка та Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, були відновлені дослідження Пастирського городища (с. Пастирське Смілянського р-ну Черкаської обл.), що являло собою значний ремісничий, торгівельний та військово-адміністративний центр періоду раннього середньовіччя.

До унікальних рис городища належить складна внутрішня структура, що включала відділену внутрішніми оборонними лініями цитадель у західній, правобережній частині пам'ятки. За планом Вікентія Хвойки 1901 р. вона являла собою ділянку, площею близько 0,5 га, що відокремлювалась зовнішнім валом та трьома меншими валами зсередини. Останні були знівельовані у першій половині ХХ ст. і до нашого часу не збереглися.

У 1990-х рр. О. М. Приходнюк дослідив три об'єкти, довжиною 49,4, 37 та 27,8 м, які дослідник інтерпретував як «довгі споруди» та пов'язав з внутрішніми оборонними лініями, позначеними на плані Вікентія Хвойки.

У межах нашого розкопу площею 575 м² розчищено ділянку одного з внутрішніх ровів протяжністю 17 м. Цей відтинок є продовженням об'єкту («довга споруда» 3), досліджуваного О. М. Приходнюком та розкритого ним на довжину 27,8 м. Тут були зафіксовані добре збережені обвуглені дерев'яні конструкції двопанцерної оборонної стіни із глиняною забутовкою, що впала до рову. Безпосередньо над рештками стіни у засипці рову виявлено значну кількість фрагментів ранньосередньовічного ліпного та кружального посуду, а також побутові речі.

Відсутність археологічних об'єктів східніше від рову, на закладеній перпендикулярно від його вісі ділянці розкопу, розмірами 45 × 5 м, свідчить про те, що, вочевидь, цей рів належить до крайньої (з боку цитаделі) з трьох внутрішніх оборонних ліній.

У 2018 р. також було продовжено розкопки ще одного внутрішнього рову, досліджуваного О. М. Приходнюком («довга споруда» 2). Розчищена у 1995 р. ділянка об'єкту, протяжністю 37 м, знаходилась в 20 м на захід від «довгої споруди» 3, розміщуючись під кутом до неї. На зробленій нами прирізці до східного краю об'єкту було зафіксовано його різкий поворот у південному напрямі, таким чином, що далі він продовжувався паралельно лінії внутрішніх валів, що відповідає «довгій споруді» 3, на відстані близько 16 м західніше від неї. При розчистці цього рову також було виявлено обвуглені рештки оборонної стіни та скупчення кераміки над ними. В нижньому шарі заповнення зафіксовано залізне трилопатеве вістря стріли.

Таке взаєморозташування двох зазначених ліній внутрішніх ровів та відсутність оборонних об'єктів на схід від них, вказує на те, що лінія першого з боку цитаделі рову, найімовірніше знаходиться західніше, ближче до зовнішнього валу – на ділянці зайнятій сьогодні городами.

О. Черненко, Р. Кравченко, Р. Луценко

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РОМЕНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У 2014–2018 рр. експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка здійснювала дослідження роменських пам'яток на території Новгород-Сіверського, Коропського та Менського р-нів Чернігівської обл.

Розвідками обстежувалися городища в ур. Городище біля с. Городище (Коропський р-н), ур. Ведмедки біля с. Шабалинів (Коропський р-н) та поселення в ур. Бурімка (Менський р-н). Роботи включали візуальний огляд, аерофотозйомку, топозіомку пам'яток, збір підйомного матеріалу та зачистки оголені культурного шару. Також було проведено шурфування на городищі в ур. Ведмедки, де вдалося дослідити рештки двох споруд роменської культури.

Стационарні розкопки здійснювались на городищах в ур. Замкова гора у Новгород-Сіверському (Новгород-Сіверський р-н) та Свердловське 1 біля с. Деснянське (Коропський р-н). Загалом на пам'ятках вдалося дослідити рештки семи споруд та п'яти господарських ям роменської культури, була отримана значна колекція різноманітних виробів з кераміки, металу, кістки, скла, каменю (у т. ч. з крейди). Також на городищі Свердловське 1 проводилось вивчення захисних споруд: здійснено розріз рову й валу та досліджено в'їзд. Отримані матеріали дозволяють дійти висновку, що фортифікація городища була зведена наприкінці I тис. н. е.

У ході робіт на городищах Свердловське 1 та Ведмедки для більш детального збору археологічного матеріалу застосовувалися методи флотації та промивання ґрунту. Це дозволило не лише поповнити колекцію артефактів, але й зібрати чисельні біологічні (палеоетноботанічні, археозоологічні та антракологічні) зразки, що були використані для аналізу біогосподарської діяльності населення регіону.

Дослідженнями уточнено топографічні плани і культурно-хронологічну приналежність ряду археологічних пам'яток регіону; зібрано значну джерельну базу з будівельної справи, господарства, ремесел і промислів роменського населення Подесення.

Р. Шишкін, О. Петраускас, Р. Бабенко

ДОСВІД СПІВПРАЦІ ЛАБОРАТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НПУ ім. М. П. ДРАГОМАНОВА З ІНСТИТУТОМ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

148

Лабораторія археологічних досліджень, як підрозділ кафедри історії та археології слов'ян НПУ ім. М. П. Драгоманова, офіційно була створена в 2005 р. Лабораторія продовжує традиції студентської науки, започатковані ще у 1969 р. відомою дослідницею і викладачем Н. М. Кравченко.

Наукові дослідження лабораторії націлені на вивчення проблем римського часу на території Східної Європи. Провідне місце займає вивчення археологічних культур, носії яких приймали участь у формуванні слов'янського етносу.

Діяльність археологічної лабораторії пов'язана із проведенням досліджень у спільних експедиціях із ІА НАНУ. За останні 40 років проводилися розкопки на відомих пам'ятках: «Обухів 1», «Обухів 1а», «Обухів 2», «Велика Бугаївка», «Червоне» тощо. Починаючи з 2012 р., співробітники лабораторії приймають участь у міжнародній експедиції по дослідженню пам'ятки черняхівської культури європейського масштабу поблизу с. Комарів.

У 2010 р. на базі лабораторії була проведена міжнародна конференція «Черняхівська культура. Проблеми дослідження».

Діяльність лабораторії набула свого вираження також і в серії спільного із Інститутом археології наукового видання «Oium».

У грудні 2015 р. в Музеї археології НАНУ спільно із відділом археології ранніх слов'ян ІА НАНУ проведена виставка «Комарів – виробнича факторія пізньоримського часу. Перші склороби України».

Співробітники ІА НАНУ допомагають у створенні експозицій в кабінеті-музеї археології імені Н. М. Кравченко.

Щорічно на базі археологічної практики студенти факультету історичної освіти приймають участь у роботі багатьох експедицій Інституту археології по дослідженню пам'яток різного часу (Комарів, Пастирське, Обухів, Ходосівка, Хрінники, Горишні Плавні тощо)

Багато колишніх студентів лабораторії продовжують займатися археологічними дослідженнями як в ІА НАНУ, так і інших наукових установах (Н. С. Абашина, Є. Л. Гороховський, О. В. Серов, О. М. Кухарська, А. П. Томашевський, С. Ю. Демидко, О. В. Петраускас, А. В. Петраускас, І. А. Готун, С. Д. Лисенко, О. В. Гопкало, А. В. Скиба, О. А. Коваль, М. О. Авраменко та ін.).

Співробітники лабораторії регулярно підвищують наукову кваліфікацію через стажування в Інституті археології (Р. Г. Шишкін, Р. В. Бабенко).

АРХЕОЛОГІЯ ДАВНЬОЇ РУСІ, ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ

В. Баяк

АРХЕОЛОГІЧНІ РОБОТИ В ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ЗАПОВІДНИКУ м. ЛУЦЬКА

Археологічні роботи на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку носили дослідницький та пам'яткоохоронний характер і проводились відповідно до Відкритих листів та Дозволів Міністерства культури України.

У 2013 р. роботами вперше виявлено елементи середньовічної культової забудови, які належать втраченій частині монастирського комплексу Домініканців, збудованого на місці Вітовтового палацу. У сезон 2014 р. було проведено археологічні роботи при прокладанні гідромереж по вул. Кондзелевича та Кафедральній. 2015 р. проведено дослідження під час проведення протиаварійних робіт ділянки східного муру Луцького замку, при проведенні реконструкції вулиці Лютеранської та під час виїмки ґрунту з підвального приміщення Монастиря василіан.

Протягом 2016 р. здійснено дослідження під час проведення реконструкції (заміни) підпірної стінки валів Луцького замку та під час влаштування мереж по вулиці Плитниці. Найцікавішою серед знахідок є кутова коробчаста кахля із зображенням ангелів, реставрована у первісному об'ємі. Така кахля знайдена у Луцьку вперше, може бути датована часом XVI–XVII ст. і локалізована як частина опалювального пристрою з монастиря Св. Бригіти. У 2017 р. проведено археологічні роботи під час екстумації та перепоховання останків в'язнів Луцької тюрми, влаштування системи водовідведення від Кафедрального костелу Св. Петра і Павла, здійснено розвідку втраченої частини Братського Хрестовоздвиженського собору.

Протягом 2016–2017 рр. в охоронній зоні заповідника проведені попередні археологічні дослідження давньої переправи міста. Роботи в урочищі «Переправа» дозволили відкрити та археологічно довести наявність тут пам'ятки археологічної спадщини. Це безсумнівно місце давньої переправи через Стир, яка у різні часи неодноразово згадується в джерелах. Окремим напрямком роботи було включення об'єкту до списку пам'яток археології.

Окрім того, зусиллями Заповідника та РКМ (реставратор О. Войтюк) була проведена реставрація унікальної для історії Луцька посудини-корчаги, що походить з розкопок 1984 р. М. Малевської палацу у Луцькому замку. За рядом ознак вона відноситься часу З'їзду у Луцьку європейських монархів 1429 р.

Наразі триває робота над атрибуцією і введенням в науковий обіг переданого до фондів заповідника меча із Волинського Полісся. Заплановані подальші роботи стосуються трасування стін Окольного замку, дослідження культових комплексів, досліджень і ознакування втрачених об'єктів, проведення археологічних робіт на території та в охоронних зонах Заповідника.

Д. Бібіков

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ВИШГОРОДА: ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Історія досліджень поховальних пам'яток літописного Вишгорода налічує дві сотні років. Систематизація даних попередніх розкопок, а також — нові роботи, дозволяють повніше зрозуміти характер соціальних, етнічних і релігійних процесів на території Південної Русі. До зазначеної доби відносимо принаймні чотири курганних могильника (нині майже всі насипи знівельовано), один ґрунтовий некрополь та низку поодиноких захоронень. Спроба локалізації та картографування курганних поховань Вишгорода, здійснена Р. Орловим та в загальних рисах підтримана автором, знаходить вагоме підтвердження: вірогідні місця розташування насипів, відомі з описів ХІХ — першої половини ХХ ст., абсолютно збігаються з округлими підвищеннями, поміченими нами на військовій карті 1848 р.

Серед поховань Х ст. значна частина містить зброю, скандинавські прикраси, тощо. Більшість із них здійснено за обрядом кремації. Гіпотетично найдавніший вишгородський некрополь знаходився в безпосередній близькості від дитинця, на місці сучасного кладовища. Осібну курганну групу, що виникає в середині Х ст. в 0,5 км північніше, ми відносимо до числа зрубних гробниць і можемо пов'язати з ранніми християнськими впливами. Також поодаль від міста (імовірно — на давніх шляхах) споруджуються великі поодинокі кургани з дружинними похованнями. Один із них — курган Хрещатий, як видно з нещодавно віднайдених В. Козюбою архівних документів, був одним із найбільших на території Давньої Русі.

Протягом ХІ—ХІІІ ст. у поховальному обряді вишгородського населення поступово посилюється вплив християнських канонів, що проявляється у зменшенні кількості поховального інвентаря та переході до інгумації у підкурганних ямах, а згодом — і до ґрунтових могил. Функціонування великого ґрунтового некрополя в західній частині вишгородського посада завдяки роботам 2017 р. вдалося впевнено пов'язати з монголо-татарським нашествям 1240 р., що дозволяє оцінити наслідки цієї події для міста та його жителів. Дослідження кладовища планується продовжити протягом наступних років.

А. Борисов

ПОРОСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ ІА НАН УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Здійснено огляд історії створення та функціонування Пороської археологічної експедиції ІА НАН України. Оглянуто основні пам'ятки досліджені експедицією її персональний склад та території обстеження. Проаналізовано результати польових досліджень через просторове розташування та якісний склад досліджених експедицією пам'яток. Вказано на роль і місце експедиції у дослідженні Пороського регіону в 1945—2016 рр. Сформульовано основні принципи діяльності експедиції. Презентовано способи зберігання польової інформації накопиченої в результаті діяльності експедиції. Вказано на зв'язок експедиції з проектом дослідження давньоруського Поросся та іншими науковими проектами. Окреслено перспективні напрямки досліджень та ряд важливих польових завдань. Значна частина зосереджена саме на історії експедиції як форми організації польових досліджень Пороського регіону.

О. Веремейчик, О. Бондар

ЛЮБЕЧ У X–XVIII СТ. (за матеріалами досліджень 2013–2018 рр.)

Протягом останніх п'яти років археологічна експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка проводила дослідження на теренах Любеча, які не були в полі зору попередників. Це ділянка посаду, поблизу кам'яниці П. Полуботка та городище Монастирище.

Досліджені ділянки розташовані на відстані 340 м одна від одної, на терасі корінного лівого берега р. Дніпро. В обох частинах стародавнього Любеча виявлені залишки культурних шарів та об'єктів раннього залізного віку та зарубинецької культури, поховальних комплексів та забудови X–XIII ст., а також залишки садиб XVII–XVIII ст.

Район поблизу кам'яниці П. Полуботка вперше вивчався експедицією у 2009 р., в зоні реконструкції цієї будови. З 2013 р. дослідження були зосереджені північніше, західніше та східніше кам'яниці П. Полуботка. В цій частині Любеча вивчено 372 м². Найбільш ранні культурні шари датуються раннім залізним віком. У наступний період тут були розташовані давньоруські поховання X – початку XI ст. та XII–XIII ст. Перші поховання представлені залишками кремації X ст. та камери X – початку XI ст. На дні камери знайдені срібні скроневі кільця, хрестик, та залишки залізних оковок від цеберка. В цьому районі також виявлені поодинокі християнські поховання XII–XIII ст. Вірогідно, могильник був знищений внаслідок активної розбудови містечка у XVII–XVIII ст.

Другий період представлений житловою спорудою на підкліті стовпової конструкції, яка загинула в результаті пожежі середини XVII ст. В заповненні виявлений численний речовий та керамічний матеріал першої половини – середини XVII ст. та печатка, виготовлена з мідного сплаву.

У другій половині XVII ст. були побудовані дві житлові наземні споруди, від яких залишилися фундаменти печей, складених з жолобчастої цегли та ряд господарських споруд і ям, які входили до одного господарського комплексу. Цей господарський двір існував і протягом XVIII ст., про що свідчить поява споруд і ям цього часу. У другій половині XVIII ст. будинки з печами були розібрані та побудована кам'яниця. Після переходу Любеча до родини Милорадовичів, на цій ділянці розташований маєток, а всі попередні споруди, окрім кам'яниці П. Полуботка, знівельовані.

Друга частина Любеча, де були зосереджені роботи експедиції – це городище Монастирище. Розкопками вивчена північна частина городища (207 м²) Вперше його територія була освоєна представниками зарубинецької культури. Наступний період існування пам'ятки припадає на X–XIII ст. Найбільш численними виявилися об'єкти кінця XII – середини XIII ст. З 7 досліджених споруд цього часу три були житловими (дві напівземлянки та одна на нежитловому підкліті). Переважна кількість об'єктів цього часу існування городища загинула в результаті пожежі середини XIII ст.

Шари XVII–XVIII ст. пов'язані з функціонуванням в цій частині Любеча Антоніївського чоловічого монастиря. Були досліджені залишки дерев'яної церкви Іоакима та Анни та з'ясовані етапи її перебудови. Після ліквідації монастиря на території городища утворився парафіяльний цвинтар.

Л. Виногородська

ЗАМОК У ФОРМУВАННІ І РОЗВИТКУ МІСТ І МІСТЕЧОК ЦЕНТРАЛЬНОГО І СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ XIV – XVI ст. (за історико-археологічними даними)

Історичні умови в яких формувалися і розвивалися міста і містечка Центрального і Східного Поділля XIV – XVI ст. з нестабільним життям і постійними набігами кримських татар і турків обумовили загальмований характер урбанізаційного процесу на цій території. На відміну від західноєвропейських міст, де замок належав феодалу, на Поділлі у XIV – XV ст. (литовський період) замок виконував, насамперед, колонізаційну і військову функції і фінансувався державою. Для побудови замків використовувалися давньоруські городища, які найчастіше мали мисовий характер, що впливало на обриси фортифікації і обумовлювало систему оборони (замок відділявся від посаду-пригородку глибоким ровом (Вінниця, Старокостянтинів). Навколо дерев'яних замків і під їх захистом формувалися і розвивалися містечка і поселення, які в більшості зберігали давньоруську планувальну структуру (Кам'янець-Подільський, Хмільник, Вінниця, Старокостянтинів, Меджибіж, Селище, Брацлав та інші). Для населення замки існували, насамперед, як місце, де можна було сховатися під час набігу кримських татар і турків, інфраструктура міст була слабо розвинута. Археологічні дослідження в цих містах вказують на досить слабку заселеність посадів з садибною планувальною структурою, їх бідну матеріальну культуру (Вінниця, Старокостянтинів), а на території замків – на військовий характер життя: серед знахідок майже не трапляються жіночі прикраси, з посуду переважають макітри і глеки для харчування гарнізону (Кам'янець-Подільський, Зіньків, Сатанів).

Наприкінці XV – XVI ст. з новою колонізаційною хвилею і активним формуванням приватної земельної власності починається новий етап у розвитку міст і містечок на Поділлі (литовсько-польський період). Багато власників приватних поселень втягуються у торгівлю і будують невеликі дерев'яні замочки для отримання статусу містечка з правом проводити ярмарки. У цей період на основі «генетичного» фактору складається просторова структура міст і містечок, адміністративним ядром яких стає замок, а також система обов'язків місцевого населення з підтримки та будівництва фортифікаційних споруд замку. У великих державних містах з магдебурзьким правом, Ринковою площею і магістратом успішно розвивається торгівля як зовнішня, так і внутрішня (Кам'янець-Подільський).

О. Войтюк

ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЕВО-ЗЕМЛЯНИХ УКРІПЛЕНЬ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА МОДЕРНОГО ЧАСУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2018 р.

У процесі археологічних обстежень Рівненської обл. протягом 2018 р. було проведено обстеження п'яти укріплень котрі відносяться до різних періодів. Розглянемо їх у хронологічному порядку:

Гоща – городище котре згідно облікової документації датовано XI – XIII ст., проте у ході шурфування було зроблено перетин валу, де зафіксовано, що його було насипано раніше, вірогідно у ранньому залізному віці, про що свідчать знахідки залишків матеріальної культури.

Грушвиця Рівненського р-ну – городище сховок IX – X ст. зроблено зачистку стінок кар'єру котрий знищив значну частину укріпленої площадки. В результаті досліджень зафіксовано стовпові ямки по зовнішньому схилу валу, що може свідчити про наявність частоколу у період функціонування фортеці.

Добрятин Млинівського р-ну — замчисько, у процесі розвідки зафіксовано п'ятикутні bastiони по кутах укріпленої площадки, з напільної сторони простежується рів котрий відділяє її від решти підвищення, друга площадка теж має вал. Така система оборони є типовою для давньоруського періоду, але наявність bastiонів відносить укріплення до італійської системи оборони, типової для XVI ст., крім того піднятий матеріал датовано XV—XVI ст..

Малі Дорогостаї Млинівського р-ну — замчисько у центральній частині села, має правильну квадратну у плані форму по кутах і середину куртин простежуються п'ятикутні bastiони, крім напільної сторони. Така система оборони є типовою для новоіталійської системи оборони і датована XVII ст.

Млинів — у центральній частині містечка в урочищі Огрудок на рельєфі фіксуються залишки чотирикутного у плані укріплення по кутках котрого можна простежити ронделі. Така система оборони характеризує перші етапи формування укріплень для оборони і штурму яких використовували артилерію і є типовою для XV—XVI ст..

С. Горбаненко, Ю. Толкачов

ЗБІЖЖЯ З МЕДЖИБОЖА

Меджибіж входив до складу Володимиро-Галицького князівства, що включало Західне Поділля. Археологічні дослідження проводили М. Й. Ягодзинський, О. Б. Авагян, Ю. І. Толкачов. Матеріали переважно репрезентують епоху Київської Русі, литовсько-польський період і пізнє середньовіччя.

Перші палеоетноботанічні визначення (1991 р.) здійснила Г. О. Пашкевич. Визначено переважно жито, а також в'юнок, стоколос, щавель і грибок-паразит ріжок пурпуровий. У 2013 р. також виявлено перепалене збіжжя в литовсько-польських шарах (датовані XIV—XVI ст.).

Надано ≈30 мл зерна, переважно жита, що приблизно становить 1800—2000 зернівок: це зразок врожаю одного року. Жито виявлене й у 2015 р. Виявлено одиничні зернівки: ячменя плівчастого (5); пшениць: двозернянки (2) і м'яких голозерних (1).

Бур'яни представлені 3 видами: в'юнок (19), стоколос (11), підмаренник чіпкий (7). Ці бур'яни є супутніми для культурних зернових, і яскраво виражені антропохори; можуть бути корисними в лікувальних цілях. Стоколос — це озима рослина, засмічує посіви **озимого** жита і пшениці.

Засміченість полів свідчить про використання староорних ділянок: на цьому місці населення безперервно мешкало з XI ст., отже, поля розорювались близько 2—3 століть. Озимі посіви також свідчать про використання староорних полів. За сукупністю бур'янів, ці поля знаходилися на височинних місцях з посушливими ґрунтами. За аналізом рельєфу і ґрунтів, ці поля знаходилися в західному секторі — на підвищеному плато (уроч. Должок та Переїмська Дача?).

Знахідка жита також опосередковано вказує на високий рівень розвитку землеробства. Хоча з Меджибожа невідомі орні знаряддя, слід припустити використання найпрогресивнішої форми — плуга. Жито — корисний з агротехнічного погляду злак, що для гарних врожаїв потребував високого рівня розвитку техніки землеробства і був універсальним: міг використовуватися і для харчування людей, і для відгодівлі тварин, а також для інших побутових / виробничих потреб.

*І. Гребенніков***АРХЕОЛОГІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ КРАЄЗНАВЧИХ ПОХОДІВ ЦЕНТРУ ТУРИЗМУ І КРАЄЗНАВСТВА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ НІЖИНСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ**

Центр ТКУМ щорічно проводить багатоденні водні походи річками України, під час яких учасники походів проводять археологічні спостереження. Підйомний матеріал спостерігається на берегах рр. Чернігівської, Сумської, Полтавської обл. — переважно на Десні та Сеймі.

Спостереження відбуваються під час сплавання, коли на берегах можна помітити підйомний матеріал, найчастіше — кераміку, та на стоянках, коли учасники походу цілеспрямовано проводять археологічну розвідку. В районі с. Розльоти перевідкладення розмитого культурного шару було випадково знайдено на дні при особливо низькому рівні води в р. Десна.

Результати спостережень оформлено у вигляді звіту, де місця спостережень показано на картах та схемах місцевості. Звіт доповнено фотографіями загального виду місць спостереження та фото зразків підйомного матеріалу і культурних шарів.

Водні походи туристів Центру ТКУМ охоплюють значні відрізки берегів Десни та Сейму. Щорічно це до 500 км протягом літа. Крім того, маршрути повторюються різними групами протягом декількох років, що дає змогу детальніше дослідити місцевість. Так, починаючи з 2004 р. щорічно спостерігався процес розмиття правого берегу р. Сейм в районі, умовно названому урочище Ченцеві Сосни (за назвою лісу), де відбувається значне руйнування культурного шару паводковими водами.

Спостереження під час туристичних походів завдяки масовості та регулярності можуть допомогти у відкритті нових археологічних об'єктів та стануть виховним та пізнавальним фактором для учнівської молоді.

*Б. Гринчишин, В. Конопля, В. Сидорович, Н. Стеблій***АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УРОЧИЩІ МЛИНІВЦІ ПОБЛИЗУ ВИННИК ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2018 році**

У зв'язку із запланованим будівництвом спортивно-оздоровчого комплексу навколо Винниківського озера на північно-західній околиці м. Винники наукові співробітники КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» здійснили розвідкові, а згодом і стаціонарні археологічні дослідження відведеної під забудову території, унаслідок чого виявлено матеріали доби енеоліту — бронзи, ранньозалізного віку, пізнього етапу райковецької культури (кінця IX — початку X ст.) та киево-руського часу XII ст.

Доба енеоліту — бронзи представлена кількома об'єктами, що за своєю культурною приналежністю відносяться до культури лійчастого посуду, волинсько-люблінської та городоцько-здовбицької. Це три об'єкти житлово-господарського призначення з опалювальними пристроями у вигляді решток вогнищ. Речовий матеріал представлений фрагментами керамічного посуду, виробами з кременю та шматками глиняної вимазки із слідами дерев'яних конструкцій. Зазначимо, що репрезентований керамічний матеріал дає змогу робити припущення про міжкультурні зв'язки.

До ранньозалізного віку віднесено сім об'єктів, які за конфігурацією нагадують господарські ями. Речовий матеріал віднайдений у їхньому заповненні свідчить про те, що ці господарські споруди належали населенню черепинсько-лагодівсь-

кої групи культури ранньоскіфського часу, пам'ятки якої добре відомі з околиць Винник.

До пізнього етапу лука-райковецької культури — кінця IX — початку X ст. — віднесено залишки житла із розвалом печі-кам'янки.

Деструкцію ще однієї споруди із залишками печі (глиняно-кам'яної?) потрактовано як наземне житло XII ст.

Несподіваним і неочікуваним стало відкриття оборонного об'єкта вздовж краю лісу на південь від досліджуваної пам'ятки. Під час візуальних обстежень встановлено можливу систему його складових, які у подальшому потребуватимуть конкретніших інструментальних обмірів та археологічних досліджень. У ключі історичної інтерпретації цього оборонного об'єкта цілком слушним видається запропоноване нами припущення щодо його можливого ототожнення з двірською садибою місцевого тіуна періоду пізнього середньовіччя, згаданого у писемних джерелах.

Розвідкові та стаціонарні археологічні дослідження в ур. Млинівці поповнили археологічну карту околиць м. Винники. Інформація про ці старожитності поглибить розуміння культурно-історичних процесів, які проходили у басейні р. Марунька, а відповідно і на Західному Побужжі, протягом широкого хронологічного діапазону — від енеоліту до пізнього середньовіччя.

В. Івакін, В. Баранов, Д. Бібіков, І. Зоценко, А. Сорокун

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ БАЛТСЬКИЙ МОГИЛЬНИК НА ПОРОСІ (за результатами археологічних досліджень 2017–2018 рр.)

У 2017–2018 рр. співробітники ААЕ Інституту археології НАН України проводили науково-рятивні дослідження середньовічного могильника у селі Острів (Рокитнянський район Київської області). Пам'ятка розташована на правому березі р. Рось та займає невисоку терасу площею близько 10 га, на якій на сьогоднішній день вдалося дослідити 47 інгумаційних поховальних комплексів різного ступеня збереженості. Поховання здійснені у неглибоких могильних ямах, глибиною 0,4–0,8 м від сучасної денної поверхні, в одинадцяти поховальних комплексах збереглися залишки домовин у вигляді деревного тліну. Більшість поховань здійснені на спині з витягнутими вдовж тіла руками та орієнтовані головою на північ з невеликим сезонним відхиленням, і тільки чотири — на південний схід. Досить сталим елементом поховального обряду виглядає наявність посмертної їжі — кісток курей, курячих яєць (визначення Л. Горобця), а також решток від дерев'яних відер в ногах у похованих.

Чоловічий поховальний інвентар звертає на себе увагу високою кількістю предметів озброєння. Бойова сокира зафіксована у дев'яти чоловічих похованнях, у двох комплексах сокиру виявлено у поєднанні з сулицею. Також зафіксовані елементи ремінної гарнітури, підковоподібні фібула різних типів, персні, кресала.

Жіночі поховання характеризуються більш яскравим і виразним набором прикрас: виявлені підковоподібні та пластинчасті арбалетоподібні фібули, браслети з зооморфними завершеннями, ланцюжки, скроневі кільця та персні. За яскравим археологічним матеріалом, що супроводжує небіжчиків, могильник пов'язується із західнобалтськими етнічними групами і попередньо датується XI ст.

Пороські землі історично являли собою порубіжні землі зі Степом, а сама річка Рось грала роль зручного природного оборонного фактора. Цілком вірогідно, що київський князь міг переселити якісь групи з балтських племен на родючі південно-руські землі вздовж Росі, де на них було покладено обов'язки з оборони від нападів кочовиків.

М. Ієвлев, А. Петраускас, В. Тимошенко

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО МАЛИНА

Під час дослідження на городищі у 2016–2018 рр. був зроблений перетин території дитинця. При проведенні цих робіт були зафіксовані стратиграфічні горизонти, оборонний рів, виявлено декілька археологічних об'єктів VIII–XVII ст. У культурному шарі городища під час підготовки стратиграфічного розрізу була знайдена значна кількість знахідок, датованих від доби бронзи до пізнього середньовіччя і новітнього часу.

Верхній шар розрізу – потужністю до 0,1 м – сірий однорідний гумусований супісок. Нижче до глибини 0,4–0,5 м залягав шар жовто-сірого суглинку. Під ним знаходився шар чорного гумусованого суглинку із включеннями строкатих глин потужністю від 0,2 до 0,5 м. За своїм походженням він пов'язаний із культурними нашаруваннями пізньосередньовічного періоду городища XVI–XVIII ст. Під ним знаходився шар світло-сірого супіску товщиною до 0,45 м. За своїми ознаками він може бути охарактеризований як культурний шар городища, який утворився до XVI ст.

Під час проведення археологічних досліджень на дитинці городища в 2017 р. простежено східну частину його оборонного рову. У результаті досліджень було встановлено, що його ширина становить 8, а глибина 3,4 м. При зачистки розрізу, на місці, де розташовувався оборонний вал, були зафіксовані дві стовпові ями діаметром 0,5 та 0,3, глибиною до 0,25 м від рівня поверхні материка, які можуть бути пов'язані із дерев'яними конструкціями оборонної стіни городища.

Серед знахідок на території дитинця треба відмітити фрагменти кераміки, які може бути віднесені до пражсько-корчацьких старожитностей, лука-райковецької культури, кераміки X–XIII та XVII–XVIII ст.

Під час археологічних розкопок в напрямку на південний схід від дитинця, біля підніжжя високого корінного лівого берега р. Ірша було досліджено частину посаду городища. Знайдена на його території кераміка датується періодами VIII–X, XI–XIII, XV–XVIII ст.

На дитинці городища в результаті проведених робіт виділено основні стратиграфічні горизонти, які відображають різні періоди розвитку городища. Результати досліджень показали, що городище Малин, імовірно, є одним із найдавніших слов'янських та давньоруських городищ.

А. Казаков, В. Рижий, О. Булах

НАУКОВО-РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЧЕРНІГОВІ У 2015–2018 рр.

Починаючи з 2015 р. в охоронних зонах було відкрито площу понад 5000 м². Роботи зосереджувались, головним чином, в межах літописного Окольного міста та Передгороддя. Найбільш цікавими можна вважати ділянки, розташовані на сучасних вул. Князя Чорного, по пр. Миру біля Красної площі та по вул. Гончій.

Роботи по вул. Князя Чорного проводились приблизно за 100 м від Чорної могили на південний схід від неї, на південний захід від центральної брами Єлецького монастиря. Серед житлових об'єктів слід відзначити дві будівлі. Одна з них – класична землянка, орієнтована кутами по сторонах світу з глибиною житлового підкліту близько 1,6 м. Вхід, у вигляді чотирьох материкових сходинок, розташовувався з південно-західного боку. Ліворуч від нього стояла глинобитна піч овальної форми. Інше житло, навпаки, мало холодний підкліт глибиною близько 1,0 м. У його заповненні чітко простежувались рештки зруйнованої печі, яка впала із наземного поверху. Обидві будівлі належать до XII – першої половини XIII ст.

Інша категорія археологічних об'єктів представлена похованнями. Найбільш ранній серед них — рештки склепу. Стовпові ями вказують на те, що він був збудований з дерева і мав прямокутну форму. Це було меморіально-символічне поховання, по центру якого розташовувалась невеличка (0,5 м діаметром) яма, в якій знаходились, вірогідно, рештки тризни — фрагменти глиняного посуду та дрібні кістки тварин. Датуються поховання періодом не пізніше першої половини XI ст. Решта поховань здійснені за класичним християнським православним обрядом. Кладовище синхронне житловим комплексам, але було відгороджено від них потужним парканом.

Серед знахідок житлових комплексів відзначимо бронзовий хорос, округлий глиняний предмет з написом, фрагменти скляних браслетів, побутові речі. Матеріали поховань представлені, головним чином, прикрасами — намистинами, скроневидами кільцями, підвісками тощо.

На ділянці по Проспекту Миру біля Красної площі виявлено типову міську забудову XII — першої половини XIII ст. Це житлові та господарські будівлі. Ділянка, близько 1000 м² досліджена по вул. Гончій дала цікавий археологічний матеріал. Найбільш ранні об'єкти відносяться до X ст. Вони представлені спорудами овальної та видовженої форми з глинобитними відкритими вогнищами. Заповнення цих будівель досить насичене керамікою та кістками тварин. Майже всі вони мають сліди пожеж. Господарські будівлі XII — першої половини XIII ст. представлені об'єктами різної конструкції та форми — квадратної та прямокутної (стовпові), овальної, видовженої. Деякі з них аналогічні тим, про які йшлося вище. Котловани всіх споруд на різну глибину врізані в материковий шар.

Таким чином, освоєння даної земельної ділянки відбувалося в наступному порядку. У X ст. тут існувало одне з багатьох приміських поселень, можливо тимчасових, оскільки житлових будівель цього періоду не виявлено. У XII ст. ця територія вже входила до складу міста, а саме — літописного Передгороддя. На початку XIII ст., з якихось причин, мешканці цього району залишають його. Про це свідчать поховання, які перекривають житлово-господарську забудову — тут формується одне з міських парафіяльних кладовищ.

К. Капустін

ДО ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ АГЛОМЕРАЦІЇ ГОРОДСЬКА (за матеріалами розвідок 2017 р.)

158

Село Городське знаходиться у східній частині Коростишівського р-ну Житомирської обл. між сс. Козіївка та Рудня-Городецька. Археологічні пам'ятки регіону вперше описав Л. Похилевич у 1864 р. Наприкінці XIX ст. на території села та його околицях працював відомий історик, археолог В. Б. Антонович, який не лише детально описав два городища та чотири могильники, але і розкопав декілька курганів.

Впродовж 1936—1937 рр. масштабні дослідження на території Городська проводила Поліська експедиція ІМК АН УРСР (розкопки багатошарового городища Червона гірка у 1936—1937 рр.), а у 1940—1950 рр. — експедиція Інституту археології АН УРСР (шурфування та розкопки майданчика «Малого» Городського городища, Червоної гірки та укріпленого поселення в урочищі на «Валах»). Зауважимо, що впродовж тривалого часу окремі середньовічні пам'ятки села датувалися досить широко — X—XIII ст. і лише наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. завдяки роботам М. П. Кучери та Б. А. Звіздецького вдалося виділити два культурно-хронологічні горизонти — давньоруського (XII—XIII ст.) та золотоординського часів (середина — друга половина XIII—XIV ст.).

У 2017 р., з метою перевірки стану збереженості відомих археологічних пам'яток, а також обстеження прилеглих територій для виявлення нових горо-

дищ, поселень, могильників, проведено археологічні розвідки вздовж лівого берега р. Тетерів: оглянуто незабудовані ділянки першої та другої надзаплавної терас, а також локалізовано місце розташування 2 курганних груп.

Усього за час робіт картографовано 3 городища, 11 пунктів із різночасовими матеріалами, а також 2 кургани, відомі за матеріалами розвідок та розкопок другої половини — кінця XIX ст. (розкопки В. Б. Антоновича)

Зауважимо, що матеріали доби енеоліту зафіксовано на 1 пам'ятці, у 3 випадках виявлено фрагменти кераміки XI—XII ст., у 8 — матеріали XII—XIII ст., ще у 4 — встановлено існування культурних нашарувань золотоординського часу (середина XIII — середина XIV ст.). На території села на 2 пунктах виявлено матеріали XVI—XVII ст., на 6 — XVII—XVIII ст., ще на 7 — зібрано фрагменти керамічного посуду XVIII—XIX ст.

Отримані результати, дозволяють зробити обережні висновки щодо розвитку поселенської агломерації Городська від доби енеоліту і до сьогодні.

Отже, перше поселення на території міста з'явилося у східній частині сучасного села за доби пізнього трипілля (Червона гора), у ранньозалізний час на березі р. Тетерів або одного з її допливів, імовірно, існувало невелике поселення, про що свідчать знахідки Л. І. Якименка. Після цього досліджувані території довгий час пустували, відродження життя відбулося в XI—XII ст. (окремі артефакти цього часу фіксуються у центральній та східній частинах села, на високій лівобережній терасі). У XII—XIII ст. поселенська структура Городська розширюється за рахунок колонізації першої та другої надзаплавних терас р. Тетерів (центральна та західна частина сучасного села). У наступний золотоординський період (XIII—XIV ст.) площа поселення зменшується, центр життя переноситься на другу надзаплавну терасу річки і концентрується навколо Малого городища. У другій половині — кінці XIV ст. відбувся занепад Городська, який залишався незалюдненим аж до другої половини — кінця XVI ст. Саме в цей час відбувається відродження життя: культурний шар та окремі знахідки цього періоду фіксуються вздовж першої надзаплавної тераси лівого берега річки. Упродовж XVII—XIX ст. відбувається поступове формування сучасної поселенської структури: залюднюється перша та друга надзаплавні тераси річки, формується система доріг тощо.

I. Кедун

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ У СВІТЛІ ОСТАННІХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ВІДКРИТТІВ

Вважається, що Новгород-Сіверський виникає на межі X—XI ст., а фортеця-дитинець розташовується на Замковій горі, а навколо неї формується ще одна лінія укріплень (острог?). Протягом давньоруського періоду місто поступово розростається, а система укріплень кілька разів реконструюється.

Рубіжним моментом в історії Новгород-Сіверського є кінець XI ст., який традиційно пов'язують з утвердженням тут князівського столу після Любецького з'їзду. Матеріали археологічних досліджень засвідчують, що у XII ст. щільність заселення та площа території міста збільшується. У цей час Новгород-Сіверський набуває властивої давньоруським містам топографічної структури, яка складалась із дитинця, укріпленого Окольного граду та неукріплених посадів.

Донедавна нез'ясованим лишалось питання розташування міського некрополю домонгольської доби. Втім у ході досліджень 2015 р. в ур. Заручав'є було відкрито ділянку ґрунтового цвинтарю, який за стратиграфічними ознаками можна віднести до XII—XIII ст.

Загибель давньоруського Новгород-Сіверського традиційно пов'язують з монгольською навалою, хоча в писемних джерелах ці події не висвітлені. Згідно усталеної думки, після навали життя у місті згасає. Однак виявлені під час археологічних

досліджень на території дитинця та Окольного граду ділянки культурного шару та об'єкти другої половини XIII – XIV ст. дозволяють дійти висновку, що функціонування міста в цей час триває.

О. Козак, О. Моголов, В. Полтавець

ДОСВІД АРХЕОЛОГО-АНТРОПОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МАСОВОГО ЗАХОРОНЕННЯ: ЯМА З ЧЕРЕПАМИ НА ЗАМКОВІЙ ГОРІ У м. ЧИГИРИНІ

Восени 2017 р. і навесні 2018 р. Чигиринська експедиція Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» та Інституту археології НАН України досліджувала масове захоронення на Замковій горі в м. Чигирині Черкаської обл. У ході роботи використовувалась та водночас дещо модифікувалася методика відкриття масових поховань, розроблена судовими медиками та археологами для дослідження захоронень жертв стихійних лих і збройних конфліктів.

Специфіка захоронення майже виключно людських голів вимагала корекції розмірів квадратів, на які розбивалось поховання (25 – 50 см) та шарів (5 – 20 см). Усього відкрито 7 повних та декілька проміжних шарів, з яких піднято 450 – 500 одиниць цілих або фрагментованих черепів, комплексів зруйнованих черепів, ізольованих нижніх щелеп, хребців, та окремих кісток посткраніального скелета.

Завдяки докладному дослідженню тафономічних процесів, морфології та травм на знайдених кістках в похованні *in situ* та пошаровій фіксації особливостей поховання вдалося виявити можливий часовий проміжок та причини формування захоронення. Різниця в кольорі, структурі, комплектації та взаєморозташування кісток вказує на те, що ми маємо справу з санітарною ямою, яка, за нашим припущенням, формувалась впродовж двох років – починаючи з часу першої осади и битви за Чигирин у 1677 р. й закінчуючи падінням Чигирини під час другої осади у 1678 р.

За результатами попереднього дослідження виявлено 300 – 350 голів, більшість яких має ознаки декапітації та перімортальних травм. Частина кісток, переважно з нижніх шарів ями, так само, як і окремі кістки посткраніального скелету, знайдені в ямі, мала ознаки вивітрювання. Отже, кістки потрапили до ями після відносно тривалого перебування на відкритому повітрі. Серед них лише черепи молодих та дорослих чоловіків. Не виключено, що вони були зібрані місцевими жителями трохи згодом, після першої осади. Середні та верхні шари, вочевидь, формувались пізніше, вони набагато гірше збережені, трапляються останки жінок та підлітків.

Подальше палінологічне дослідження уточнить сезон (сезони) формування захоронення та підтвердить або спростує наше припущення. Антропологічний та палеопатологічний аналіз доволить виявити етнічну й професійну належність загиблих та з'ясувати особливості їхнього життя.

О. Лазурко

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ БЕЛЗА XI – XIX ст.

Вперше Белз згадується у літописі під 1030 р. під час походу Ярослава Мудрого. Не дивлячись на численні історичні дослідження, Белз залишається однією з найменш вивчених княжих столиць. Окремі дослідники відносять місто до Червенських градів, які в кінці X ст. увійшли до Руської держави.

Городище X – XIII ст., розташоване у південно-східній околиці сучасного міста, серед низовинної заболоченої місцевості на невисокому підвищенні в урочищі «Замочок». З півночі і сходу це підвищення відрізане річкою Солокією, а з західно-

го — глибоким поперечним ровом. По всьому периметру городище було оточене земляним валом з дерев'яною стіною. Воно складається з двох частин — дитинця та підгороддя. Загальна площа укріпленої частини міста становить 7 га. Перші археологічні дослідження пам'ятки були проведені у 1935, 1936 та 1938 рр. Я. Пастернаком. Наступні дослідження здійсненні в кінці 1970-х — 1980-х рр. В. Петегричем. В період незалежності дослідження на території пам'ятки в 2005, 2011 та 2016—17 рр., проводила археологічна експедиція Державного історико-культурного заповідника у м. Белзі.

У 1377 р. місту було надано магдебургське право. У той час середмістя — оточене валами, було перенесене в північно-західному напрямку. В місті діяло кілька церков та два замки: воєводський в місті, та княжий на дитинці.

На початок XVI ст. припадає період другої локації. У 1509 р. Белзу було надано підтвердження магдебургського права та надано низку привілеїв. В цей час розширюються межі міста на південь, захід та схід.

Значна пожежа 1619 р. спричинилась до наступного етапу розвитку міста. На відміну від попередніх укріплень, які творили замкнуте кільце, нові мали вигляд трьох паралельних ліній, з ескарпом та бастеями. Така ситуація зберігалась до кінця XVIII ст. коли Белз переходить до Габсбурзької монархії. Це період коли в планувальній структурі міста активну роль відіграло єврейське населення та зміни в його кварталі.

Я. Лицевич

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НІЖИНА ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ ЗА ОСТАННІ П'ЯТЬ РОКІВ

Протягом останніх років роботи Ніжинської археологічної експедиції були зосереджені на найбільш дискусійних пам'ятках міста та його околиць.

Першим об'єктом дослідження стало ур. Комуна (Уненіж?). В ході досліджень 2012—2013 рр. вдалось підтвердити існування тут давньоруського поселення. Період функціонування якого припадає на XII ст.

Надалі увага була зосереджена на проблемі заселення території в монгольський час. Так в ході розкопок 2014 р. вдалось визначити два горизонти, що відповідають двом періодам функціонування пам'ятки Ветхе I. До першого належать матеріали після монгольського часу (XIII—XV ст.) Другий період датується знайденою цілою формою горщика середньодніпровської культури (друга половина III тис. до н. е.)

Ще одним напрямком досліджень стали пошуки пам'ятки яку можна пов'язати з літописною битвою на Ніжатиній ниві (1071 р.). За час досліджень (2014—2018 рр.) зібрана колекція решток зброї та супутніх матеріалів які дозволяють висловити припущення про ймовірність згаданої події на поселенні Магерки I.

Також досліджувалась проблема літописного Ніжати́на. Зокрема в ході робіт 2017 р. під час робіт на території Покровської церкви вдалось зафіксувати рештки житла XI—XII ст.

Таким чином дослідження останніх років дали змогу стверджувати що активне заселення території відбувається в XI ст., при цьому тут виникає що найменше 3 поселення на далі в період монгольського нашестя життя продовжується в мало-двірних поселеннях.

О. Моця, В. Скороход

ВИПОВЗІВ: 10 РОКІВ ДОСЛІДЖЕНЬ

Впродовж останнього десятиліття Лівобережна археологічна експедиція інституту разом із Національним університетом «Чернігівський колегіум» проводить спільні дослідження на досить цікавому археологічному комплексі кінця I – початку II тис. н. е. біля с. Виповзів на Десні на півдні сучасної Чернігівської обл. Він розташований майже посередині між Черніговом і Києвом на так званому шляху князя Володимира Мономаха, що проходив по правому корінному березі ріки і поєднував два літописних гради (через Вишгород). Складається із городища, відкритого посаду і подолу.

Городище округлої форми розташоване на кінці мису, що на 3–4 м підвищується над рештою тераси. Має невеликі розміри: 75 × 95 м по зовнішньому обрізу валів і приблизно 30 × 40 м – власне майданчику. Із напільного боку проходив рів, котрий нині практично зав'язаний піском. На площі городища окрім кількох заглиблених жител та господарчих споруд розкопано рів, у якому виявлені фрагменти кераміки першої половини X ст., ліпних сковорідок і нечисленні шматки металургійних шлаків. За стратиграфічними спостереженнями у XII ст. рів не поновлювався і був замулений природним шляхом. На першому етапі функціонування пам'ятки оборонні споруди були представлені напільним ровом, бермою, залишками тіла валу, із внутрішнього боку якого фіксується рівчак від вертикально поставленої дерев'яної конструкції. На рівні посаду був викопаний ще один зовнішній рів. У культурному шарі прослідковані сліди пожеж, після чого площадка використовувалася лише в якості ремісничої зони для видобутку та переплавки заліза.

Особливістю забудови посаду являється висока концентрація будівель в його окремих зонах; іноді вони безпосередньо зводилися із використанням старих котлованів. Окрім житлових споруд також виявлені й досліджені ремісничі об'єкти. Тут також зафіксовані сліди пожеж. На подолі виявлені і вже частково досліджені залишки річкового порту – в часи ранньої Київської Русі основне річище Десни проходило якраз у цьому місці.

Населення цього пункту майже не займалося землеробством (лише 2 знахідки орних знарядь і відсутність предметів для збору урожаю). В структурі господарства переважали ремесла і промисли. А знахідки монет і іноземних виробів говорить про те, що жителі були включені до міжнародних торгівельних зв'язків.

Вся наявна інформація дозволяє інтерпретувати дану пам'ятку як дружинний табір, котрий з'явився в даній зоні Дніпровського Лівобережжя ще за часів «Вищого» князя Олега, але в період феодальної роздробленості XII–XIII ст. перетворився на ординарний пункт, жителі якого в першу чергу обслуговували рух по вже згаданому «Шляху Мономаха».

П. Нечитайло

АРХЕОЛОГО-АРХІТЕКТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В м. КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ У 2016 – 2018 рр.

З червня 2016 р. у місті працює Кам'янець-Подільська архітектурно-археологічна експедиція ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ, створена на базі постійнодіючої археологічної експедиції «Кам'янець» (2012–2015 рр.).

За ці три сезони проводились роботи, що включали в себе нагляд за відкриттям фундаментів втраченої житлової історичної забудови, цільові археологічні дослідження за межами житлових кварталів, пошуки втрачених фортифікаційних та культових споруд та їх фрагментів.

Досліджені культурні шари та об'єкти поділяються на кілька хронологічних груп:

- доби енеоліту;
- другої половини XIII – XIV ст.;
- XV – XVI ст.;
- другої половини XVI – першої половини XVII ст.;
- другої половини XVII – першої половини XVIII ст.;
- другої половини XVIII ст.;
- першої половини XIX ст.;
- другої половини XIX – першої половини XX ст.

Доба енеоліту представлена дослідженням металообробного комплексу у північній частині площі Польський ринок (дослідження Д. К. Черновола) та глинобитної споруди пізнього етапу трипільської культури в південно-східній частині площі, на розі з вулицею П'ятницька.

Друга половина XIII – XIV ст. представлена залишками культурних горизонтів та заглиблених у материк об'єктів, зафіксованих в південному кварталі площі Польський ринок, вулицях Татарська та Зарванська.

У 2016 та 2018 рр. вивчали гончарні горни другої половини XV – першої половини XVI ст. на вулиці Татарській (дослідження І. О. Старенького).

Комплекс господарських та житлових споруд другої половини XVI ст. було досліджено в південно-східній частині площі Польський ринок, на розі з вулицею П'ятницька. Найкраще збереженою була частина шкірообробної майстерні (чинбарні).

Піч-кам'янка початку XVII ст. та керамічний комплекс цього часу були виявлені біля вежі Сільницького (Турецька башта).

Найширше представлені об'єкти та шари другої половини XVII ст. Внаслідок польсько-турецької війни 1670 – 1690-х рр. місто занепадає, багато споруд археологізується, перетворюється на смітєві ями. Особливістю цього періоду є значна частина «турецьких» матеріалів у вигляді люльок, порцеляни та фаянсу, виробів з кольорового металу. Серед місцезнаходжень часу Кам'янецького ейялету особливо виділяється поліфункціональна споруда, досліджена на площі Польський ринок, яка виконувала функції кав'ярні та пекарні.

Цікавою пам'яткою першої половини XVIII ст. є гарматна майстерня, людвигсарня, досліджена на місці Турецької башти.

Важливими для розуміння історії міської інфраструктури є виявлені рештки керамічного водогону, відрізків каналізації, різні типи бруківок, господарських ям, підвальних приміщень.

Експедиція послуговується актуальними методами фіксації та опрацювання польової та камеральної інформації, залучаючи коптерну та георадарну зйомку, виготовлення 3D-моделей, віртуальних турів.

Частина розкопу 2016 р. на площі Польський ринок музеєфіковано *in situ*. Експедиція тісно співпрацює з місцевими та закордонними науковцями й дослідницькими центрами різних галузей. За потреби, проводяться палеоботанічні, археозоологічні, антропологічні дослідження на матеріалах, здобутих в ході польових досліджень.

Розробляється типологія та хронологія рухомого археологічного матеріалу, що має важливе значення в контексті вивчення матеріальної культури пізнього середньовіччя та нового часу.

С. Павленко

ОВРУЦЬКА СЕРЕДНЬОВІЧНА ІНДУСТРІЯ ПІРОФІЛІТОВОГО СЛАНЦЮ

З 1996 р. в рамках спеціального проекту проводяться дослідження пам'яток Овруцької пірофілітової середньовічної індустрії. За цей час розвідками Овруцької експедиції на Словечансько-Овруцькому кряжі виявлені та досліджені середньовічні спеціалізовані видобувничі кар'єри, виробничі поселення та майстерні.

Спеціалізовані виробничі поселення з обробки пірофілітового сланцю (їх відомо близько 40), становлять вагомому частку усіх пам'яток давньоруського часу на кряжі. Поселення разом з копальнями та відповідною транспортною інфраструктурою складала цілісні комплекси — виробничі мікрорегіони. Виділено кілька таких виробничих осередків, з яких найцікавішими є Нагорянсько-Хлуплянський, Прибитківсько-Черевківський та Кирданівсько-Коренівський.

Спеціалізовані поселення характеризуються незвичайно інтенсивною насиченістю культурного шару виробничими артефактами, відходами та бракованими рештками виробництва. В межах індустрії поселення характеризуються за функціональною спеціалізацією й були орієнтовані на: а) первинну обробку сировини та матеріалів для потреб архітектури, б) виробництво пірофілітових пряслиць; в) виробництво дрібних прикрас (хрестиків та намистин); г) виробництво жорен і виготовлення ливарних формочок. Виготовлення окремих категорій речей могло бути суміщене не тільки в межах окремого спеціалізованого поселення, але й в рамках однієї конкретної майстерні.

На трьох найбільш цікавих, еталонних поселеннях (Нагоряни I, Прибитки I та Кирдани) трьох різних виробничих мікрорегіонів, проведені розкопки, в результаті яких відкриті й вперше документовано досліджені майстерні по обробці пірофілітового сланцю, що відрізняються технологією і прийомами підготовки та обробки сировини, та орієнтовані на виготовлення різного типу продукції. Непересічне значення має відкриття майстерень, де виготовлялися пряслиця, хрестики та намистини з унікальних високо декоративних відмін пірофілітової сировини.

Для обробки отриманих об'ємних колекцій (десятки тисяч екземплярів) специфічних масових артефактів (заготовки, напівфабрикати та відходи виробництва) була розроблена спеціальна методика вивчення, археометричної фіксації та багатоаспектного статистичного аналізу. В результаті вдалося виділити всі основні категорії артефактів, розроблено їх типологію, визначено відсоткове співвідношення в складі кожної із майстерень, запропоновано нову схему етапів та стадій процесу виготовлення дрібної пірофілітової продукції, уточнено і деталізовано його окремі ланки, стильові особливості, виробничі прийоми, причини і об'єми утворення браку й відходів. Вдалося статистично коректно визначити виробничі стандарти пірофілітових пряслиць, характерних для цих поселень. Фіксація і аналіз технологічних слідів на відходах та бракованих рештках дозволила окреслити набір інструментів і розглянути їх конструктивні особливості, запропоновані їх реконструкції. Одним з цікавих питань залишається проблема реконструкції фінального етапу виготовлення пряслиць і пояснення морфологічних відмінностей між наявними зразками готової продукції Овруцьких майстерень і поширеними масовими знахідками побутово використовуваних виробів на давньоруських поселеннях. Додаткових зусиль потребують дослідження питання часу першої появи пірофілітових артефактів та хронології і умов їх масового поширення.

Паралельно проведені роботи по збору інформації про знахідки майстерень і свідчень виробництва пірофілітових пряслиць на сільських поселеннях та в міських центрах Давньої Русі поза Овруцьким кряжем. За уніфікованою методикою сформовані, проаналізовані та введені до наукового обігу колекції пірофілітових пряслиць з Київського Подолу, Переяслава Руського та сільських поселень Чернігівського Полісся. Простежені напрямки розповсюдження готової продукції,

створена новітня карта поширення пірофілітових пряслиць на теренах Європи, проаналізовані їх знахідки у складі грошово-речових скарбів і поховальних комплексів.

С. Панишко

ІСТОРИЧНІ РЕКОНСТРУКЦІЇ НА ОСНОВІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ВОЛОДИМИРА ВПРОДОВЖ 2010 – 2013 РОКІВ

Історія археологічних досліджень середньовічного Володимира, нараховує понад століття. Однак, ряд аспектів його історії до останнього часу залишались невідомими, а у кращому разі, дискусійними.

Чи не найбільшою проблемою у вивченні просторового розвитку середньовічного Володимира була локалізація його дитинця. До нашого часу у центральній частині міста збереглося невелике за площею (1,5 га) городище «Вали», яке традиційно пов'язувалось із дитинцем шляхом простої констатації цього факту. При цьому не брались до уваги не тільки його невеликі розміри, але і навіть промовистий факт розміщення головного храму міста і всієї Волині за межами городища. Причиною цього були невеликі масштаби досліджень на городищі до початку ХХІ ст. Натомість, розкопки городища впродовж 2010–2013 рр. дозволили встановити рядовий характер місцевих знахідок, відсутність тут речей, характерних для культурних шарів дитинців. У той же час частина знахідок з городища були типовими для замків литовського періоду.

Пов'язання отриманих археологічних джерел з писемними (новий переклад «Хроніки» Яна із Чарнкова) та географічними дозволило: 1) локалізувати дитинець давньоруського Володимира не на території городища «Вали», а на природньому мису площею 10–15 га навколо Успенського собору; 2) отримати нову інформацію про мурований замок Казимира Великого, що споруджувався на місці городища у 1368–1370 рр.; 3) висунути гіпотезу про датування, принаймі, окремих городищ «волинського типу» ХV ст., а не ранішим часом.

Окремо слід наголосити на результатах вивчення унікальної печі для випалювання цегли, розкопаної за межами околного міста. Аналоги цієї споруди прямокутної форми з внутрішньою камерою розмірами 5,15 × 8,16 м поки не знайдені. Є всі підстави пов'язати функціонування цього виробничого об'єкту з будівництвом мурованого замку у Володимирі польським королем Казимиром Великим.

В. Парацій

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БЕРЕЖАНСЬКОГО ЗАМКОВОГО КОМПЛЕКСУ: ТРАДИЦІЇ І ПЕРСПЕКТИВИ, ПОНЯТІЙНИЙ ТА НОРМАТИВНИЙ АСПЕКТИ

У сфері загальних пам'яткознавчих досліджень (зокрема, об'єктів історико-фортифікаційного мистецтва) археологія завжди була дуже важливою домінантою, своєрідною емпіричною основою подальшого комплексного вивчення та осмислення. Її методологія допомагає створити необхідну інформаційну базу даних, яка, в гармонійному поєднанні з писемною інформацією, дозволить раціональніше підійти до подальшого вивчення окремо визначеного об'єкта, його осмислення та реконструювання.

Та й власне архітектурна основа археологічного дослідження закладена, як своєрідний науково-методичний шаблон, у структурі спеціалізованих нормативно-правових актів міжнародного та національного рівнів.

Серед пам'яток архітектури (за функціональною типологією – військові, оборонні) класифіковано: «фортечні споруди», «замки», «цитаделі», «остроги», «арсенали», «башти, бастей (бастії)», «бастіони», «равеліни», «редути», «батарей», «брами», «донжони», «барбакани», «блокгаузи», «ронделі», «форти», «капоніри», «каземати», «кордегардії», «казарми». І проведення археологічних досліджень з польовою консервацією артефактів у процесі вивчення та реставрації пам'яток архітектури є уже своєрідною професійною аксіомою, передбаченою як на нормативному, так і на методично-інформаційному рівні.

Беззаперечно погоджуємося з думкою французьких дослідників Шарля-Віктора Ланглуа (Langlois) та Шарля Сеньобоса (Seignobos), що: «Письмові джерела менш вартісні, ніж джерела матеріальні». Адже будь-яка матеріальна чи візуально сприйнятлива знахідка апріорі справжня, відповідна епосі, тому більш об'єктивна, ніж письмове джерело. Останнє завжди релятивістське, над ним завжди панує суб'єкт, суб'єктивна думка його творця.

Таким чином, археологічна (архітектурно-археологічна) дослідницька методологія, у взаємозв'язку із натурними та історичними аналізом нерухомої пам'ятки фортифікаційного мистецтва (інтердисциплінарний підхід), дозволяє отримати дослідницькі результати на більш об'єктивному та раціональному підґрунті.

Традиції та перспективи археологічних досліджень окремо взятого об'єкта історичної спадщини – Бережанського замкового комплексу – суть підтвердження на користь вищезначеного.

О. Пархоменко

РЕЗУЛЬТАТИ РОБОТИ ЦІЛЬОВОЇ ПРОГРАМИ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В НІЖИНІ 2017 – 21 рр.

У 2016 р. І. С. Кедун розробив цільову програму для проведення археологічних досліджень у м. Ніжині на 2017 – 21 рр., яка передбачає здійснення комплексу заходів щодо розвитку археологічних досліджень. Серед поставлених завдань передбачалося визначення характеру культурного шару на території міста, проведення георадарних та архітектурно-археологічних досліджень підземних приміщень грецького кварталу, корегування охоронних археологічних зон за результатами останніх досліджень, створення нових туристичних об'єктів, виведення на новий рівень охорону археологічних пам'яток у Ніжині і т. д.

За два роки роботи програми було проведено дослідження в різних частинах міста:

- проведено ряд досліджень на території пам'ятки ур. Замок / Ніжатин, що дозволили встановити збереженість культурного шару XII – XIII ст. та XVII – XVIII ст.;
- локалізовано межі очищення культурного шару на території Нового міста;
- проведено розчистку та архітектурне обстеження підземних приміщень колишнього грецького магістрату. Розроблений проект по їх реставрації та збереженню.

Утім дослідження були проведені не у повному об'ємі внаслідок не повного фінансування програми (профінансовано менше третини запланованої суми). На даний момент залишається значна кількість ділянок на території Нового міста та ур. Замок на яких не було встановлено характер збереженості культурного шару, що в свою чергу призвело до унеможливлення корегування охоронних археологічних зон. Дослідження на інших археологічних пам'ятках відкладено на невизначений термін (ур. Комуна, пос-ня Переяславське, Воздвижинське і т. д.). Роботи по збереженню та розчистки підземних приміщень, на даний момент, припинено, оскільки для збереження пам'ятки та функціонування її як нового туристично-

го об'єкт, потрібно провести роботи по укріпленню та консервації об'єкту – фінансування якого, на даний час, лише заплановано.

Ще одним напрямком роботи програми стало щорічне проведення літньої археологічної школи для дітей та мешканців і гостей міста. Яка викликала значну цікавість серед населення.

А. Петраускас, М. Хададова

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ГІДРОТЕХНІЧНИХ СПОРУД

Одним із напрямків багаторічних археологічних вишукувань експедиції Інституту археології в м.Олевськ є поєднання планомірних розкопок, експериментальної археології та музеєфікації досліджених об'єктів на місці їх знаходження. Прикладом подібного позитивного досвіду може слугувати дослідження слов'янського колодязя, яке продовжується з 2013 р.

За період 2013 – 2018 рр. проведено археологічні дослідження заповнення котловану верхньої частини колодязя, який утворився після руйнування верхньої частини дерев'яних конструкцій та внутрішнього заповнення в його нижній частині – в межах дерев'яних конструкцій які збереглись. Внутрішнє заповнення досліджено на глибину близько 11 м до дна.

У результаті проведених робіт отримано багато чисельні та різноманітні знахідки, які представлені численними фрагментами ліпних та гончарних посудин, прикрасами, побутовими предметами та зброєю (гарда меча), які передані до зберігання в краєзнавчий музей м. Олевськ. Також встановлено складну багаточасну конструкцію стародавнього колодязя, яка складалася із п'яти окремих зрубів та додаткових пристосувань, для забезпечення якісного та безперебійного постачання води до колодязя.

З метою створення безпеки підземних досліджень (загроза обвалення верхніх шарів земляного котловану при загальній глибині 11 м має досить високий рівень) було проведено натурне відтворення найбільш верхнього зрубу колодязя до рівня сучасної денної поверхні із максимальним дотриманням до техніки, технології виконання та матеріалів для виготовлення.

У результаті проведених робіт встановлено, що знахідки, які виявлені в нижній частині колодязя і безпосередньо на його дні датовані IX – X ст. і можуть слугувати датою припинення існування стародавньої гідротехнічної споруди. Важливим результатом також можна вважати спостереження за доцільністю багаточасної конструкції, зроблене в процесі дослідження стародавнього колодязя та під час його часткового відтворення. У вітчизняній та закордонній літературі немає однозначного пояснення використання декількох рівновеликих зрубів у середньовічних колодязях Східної Європи. Найбільш поширеними є припущення, щодо необхідності забезпечення фільтрації води та особливостями специфічного прийому проходження піщаних нашарувань насичених водою (пливунів) під час спорудження колодязя. В результаті проведених досліджень та робіт по експериментальному відтворенню древлянського колодязя в м.Олевськ підготовлена та достатньо обґрунтована нова робоча гіпотеза, згідно якої багаточасність середньовічних колодязів пояснюється їх технічною необхідністю для забезпечення можливості та безпеки проходження верхніх нашарувань ґрунту та безпечного виконання земляних робіт в нижній частині колодязя.

*І. Погоржельська***ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ
І АТРИБУЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО ТЕКСТИЛЮ**

Давній текстиль, а насамперед археологічний, потребує ретельного дослідження і аналізу, оскільки він дозволяє розкрити цілу систему знань що до самого предмету, його походження й часу виготовлення, ремісничих навичок, суспільних і політичних відносин. Особливо важливо зафіксувати стан знахідок ще на стадії їх вилучення і відокремлення, місця розташування елементів та дрібних деталей, в непорушному стані максимально зберегти залишки ниток і кріплень. Окрім того, різка зміна околиць середовища, насамперед світла, вологості і температури може привезти до деструкції як тканини, так і елементів оздоблення з металу та і інших матеріалів.

Останнім часом тісна співпраця лабораторії ДП ОАСУ та археологічних експедицій, музеїв дала можливість докладно вивчити і систематизувати інформацію що до предметів одягу та фунеральних традицій на території України.

Проблема в збереженні давнього текстилю полягає в поєднанні різних видів матеріалів (тканини, металу, нетканих текстильних елементів), тому для вибору методів системи заходів по збереженню предметів було проведено консультації з фахівцями в цій галузі, залучаються напрацювання реставраційних лабораторій в інших країнах. Попередні аналізи стають підґрунтям для складання плану реставраційних робіт, проведення додаткових заходів по збереженню і зберіганню знахідок.

Наступним етапом є окреслення способу використання давнього текстилю, його класифікація, копіювання крою та кравецьких технік, а також характерних особливостей предметів комплексу. Сукупність цієї інформації дає можливість чіткіше датувати археологічну знахідку та пов'язані з нею дослідження що до реконструкції.

Стан предметів з археологічного текстилю, як правило, не дає можливостей наочно представити цілісний вигляд знахідки. Проте сучасна наукова реконструкція дає широкі можливості не тільки по наочній презентації, але зберігає артефакти в неушкодженому законсервованому стані. Методи реконструкції полягають в виготовленні нового предмету з сучасних, максимально наближених до оригіналу, матеріалів (сировина, граматура, ткацькі техніки тощо) чітко дотримуючись всіх технологічних заходів та ремісничих навичок часу створення оригінального предмету. Саме метод реконструкції дозволяє розкрити типові ремісничі техніки регіонів походження археологічних знахідок, візуально показати як саме вони застосовувалися, чи мали аналогії або були притаманні саме цьому регіону, місцева чи імпортована сировина була у використанні тощо. Результатом такої роботи є наукові фахові публікації, а також можливість використовувати реконструкції як наочні засоби на конференціях та музейних освітніх заходах, що надає можливість з меншим ризиком та фінансовими витратами експонувати та висвітлювати діяльність науковців і музеїв на міжнародних конференціях та фестивалях і, в той же час, зберігаючи самі артефакти в надійних умовах під сталим регулярним моніторингом консерваторів.

168

*Ю. Пуголовок***НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИНСЬКОГО
АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ**

Археологічний комплекс розташований поблизу с. Глинське Полтавської обл. Пам'ятка займає мисоподібні останці правого корінного берега р. Ворскла на пло-

щі понад 14 га. До його складу входить Велике і Мале городища, укріплені посади, неукріплені селища, а також курганний могильник. Датування пам'ятки визначено в межах IX–XIV ст.

Систематичні археологічні дослідження останніх років (2011–2018), що проводилися на території Глинського археологічного комплексу в ур. Леваднюкова гора, значно розширили джерельну базу для вивчення матеріальної культури населення середньої течії Ворскли у середньовіччі. Отримані дані стосовно палеоекології, господарства, промислів, ремесел та побуту мешканців цього населеного пункту від часу літописних сіверян і до литовсько-руської доби. Значний науковий інтерес становлять матеріали другої половини XIII–XIV ст. Виявлені рештки житлово-господарської забудови, кузню, а також ґрунтовий могильник. Матеріальна культура мешканців цього населеного пункту, в більшості, представлена фрагментами гончарного глиняного посуду, виробами з чорного та кольорових металів.

Знахідки отримані в результаті розкопок засвідчують проживання на цій території місцевої еліти. На це вказують нумізматичні матеріали, прикраси та імпортна кераміка. Платіжні засоби представлені західноєвропейськими та золтоординськими срібними та мідними монетами, а також «литовською» гривнею. З числа прикрас привертають увагу деталі оздобу жіночого головного убору типу «вінця», що виготовленні з мідного сплаву. Подібні знахідки в матеріалах південноруських земель майже не відомі. Найбільш близькими до глинських знахідок, стилістично і хронологічно, є тиснені бляшки від вінець, що походять з території Литви (могильник Кривейкішкіс). Імпортна кераміка представлена тарним та столовим посудом. До тарного посуду належать уламки амфор, що представлені стінками та ручками. Столовий посуд репрезентовано фрагментами червоноглиняних глеків, прикрашених вертикальним лошінням, керамікою сграффіто, тощо.

Б. Сало, О. Шелехань, І. Назар, Я. Ковальський-Білокрилий

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛИШКІВ КУРГАНУ СКІФСЬКОГО ЧАСУ «КЛАДОВА МОГИЛА» У ВІННИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України проведено дослідження кургану «Кладова могила», розташованого у Гайсині Вінницької обл.

Під час робіт було встановлено межі та розміри решток курганного насипу. Проведено детальну аеро- та топографічну зйомку, у результаті якої виявлено невідомі до цього частини давнього курганного могильника. Вдалося встановити, що із західної та східної сторін насипу залишились останці кургану, вздовж яких і було закладено контрольні профілі. Також повторно досліджено залишки попередніх розкриттів, що дало можливість встановити межі кургану в південному та північному напрямках.

Під час досліджень вдалося виявити рештки кількох археологічних об'єктів. З них чотири – це вогнища, які розташовувались навколо поховальної камери. Найбільшу цікавість викликали рештки поховальної камери, яка було повторно розкрита. Вона наближеної до прямокутника форми, розмірами 8,7 × 8,4 м. По периметру зафіксований «пояс» з стовпових ям у кількості 56 шт., на яких трималась конструкція поховальної камери. Окрім цього, в південній частині зафіксовано ще 4 стовпових ями.

Виявлено також рештки перепаленого шару – рівень виявлення поховальної камери, досліджуваної Б. Лобаєм у 1978 р. Варто звернути увагу на те, що в місцях розташування окремих об'єктів, зокрема вогнищ, решток перепаленого шару, у 1978 р. дослідження були проведені не повністю.

Окрім фрагментів ліпного керамічного посуду на увагу заслуговують виявлені прикраси та елементи одягу – бронзові підвіски та ворворку, а також два фраг-

менти кам'яних свердлених сокир пізньобронзового часу. На основі виявлених знахідок та особливостей конструкції кургану стверджено, що час спорудження припадає на останню третину V – початок IV ст. до н. е.

Ю. Ситий

МАТЕРІАЛИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст. У БАТУРИНІ ТА СЕДНЕВІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Планомірні археологічні роботи Національного педагогічного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка на території м. Батурина та смт Седніва Чернігівської обл. виявили матеріали другої половини XIII ст. У сезоні 2017 р. під час вивчення території фортеці у Батурині у розкопі 1 вдалося зафіксувати два житла, що послідовно були впушені в один котлован, викопаний нижче рівня материка. Нижнє містило сліди його загибелі у пожежі. Згодом у котловані були встановлені нові дерев'яні конструкції, а у споруді зведена нова глинобитна піч. Виявлений у верхньому житлі матеріал дозволяє датувати його другою половиною XIII ст. Керамічний матеріал з верхнього житла має аналогії з колекцією матеріалів з літописного Рильська (розташованого в середній течії р. Сейм).

Слід відзначити, що матеріали другої половини XIII ст. зустрічаються поруч з матеріалами першої половини цього ж століття. Така ситуація наводить на думку, що життя на пам'ятці не припинилося, а продовжувало існувати у другій половині XIII ст.

У третій чверті XIII ст. на території Батурина продовжував існувати значний за розмірами населений пункт, але площа забудови скоротилася після погрому 1239 р. Відбулася певна концентрація населення на найвищих ділянках тераси р. Сейм. Отримані матеріали вказують, що, скоріш за все, Батурин, як і Рильськ, гине у 70-х роках XIII ст.

Вже перші роботи у 2015 р. на території Седнева на різних ділянках тераси р. Снов виявили матеріали другої половини XIII ст. Так на посаді городища Орешня було виявлено частину котловану слабо заглибленої споруди другої половини XIII ст. Взагалі можемо констатувати наявність двох населених пунктів значної площі, розташованих на терасі р. Снов на відстані 500 м один від одного.

За результатами досліджень, площі культурного шару третьої чверті XIII ст. у Батурині та Седневі значно відрізняються від синхронних матеріалів Чернігова. До монгольського погрому у всіх трьох містах проживала велика кількість населення. Після середини XIII ст. Чернігів запустів, а у Седневі та Батурині ще певний час залишалася частина населення.

170

Б. Строцень

РОЛЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (за матеріалами розкопок Тернопільського замку у 2017 – 2018 рр.)

У радянські часи археологічні дослідження українського минулого закінчувалися XIII ст. (вторгненням монголів), а історія розпочиналася кінцем XVI ст. «Зникало» 300 років української історії – Литовська доба, протистояння між Польщею та Литвою за українські землі тощо. За таким принципом були складені програми з історії України навіть на історичних факультетах вищих навчальних закладів. Це створювало сприятливі умови для різного роду фальсифікацій українського минулого і обґрунтування претензій на наші землі «визволителями» та «благодійниками» як зі сходу так із заходу. Незважаючи на велику кількість замків і замко-

вих палаців (понад 30 % від усіх в Україні), до ХХІ ст. відомо тільки два випадки невеликих розкопок — на Кременецькому та Тербовлянському замках.

Дата заснування Тернопільського замку точно відома — 1540 р. Проте, придатних для роботи реставраторів карт та планів дуже мало і вони датовані вже новими часами. На базі кадастрової карти 1829 р. було Інститутом «Укразхідпроектреставрація» було розроблено план відновлення Тернопільського замку (2008 р.).

У 2017 р. керівництвом Тернопільської міської ради було прийнято рішення розробити новий план реставрації та відновлення Тернопільського замку. До співпраці залучено археологів. Розкопками 2017 р. було виявлено укріплення (внутрішні краї оборонних ровів, мури), визначено межі замку, а відповідно і розміри — приблизно 90 × 70 м. Вони значно відрізнялися від даних з карти 1829 р. Крім того, зафіксовано черняхівський культурний шар.

Розкопки 2018 р. Встановлено рівень денної поверхні 1540 р., зафіксовано залишки прибудови до нового палацу ХІХ ст., заперечено гіпотезу архітекторів, розроблену на основі геологічних досліджень (свердловин), про те, що перших замок був набагато менших розмірів.

На основі археологічних та історико-архівних досліджень переглянуто початкову дату заснування міста — вона значно давніша ніж вважалося. Розкопки викликали жвавий інтерес ЗМІ та громади до минулого міста, його культурної спадщини, що, відповідно, вплинуло і на політику міської ради щодо культурної спадщини. Археологічні дослідження 2017—2018 рр. вказали на необхідність комплексного вивчення реальної давньої історії міста. З цією метою на історичному факультеті створено Центр історико-краєзнавчих та археологічних досліджень.

Д. Тесленко, В. Шалобудов, І. Якімова

САДИБА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІ ст. МІСТЕЧКА СТАРА САМАРЬ

У 2017 р. Дніпровською експедицією ДП «НДЦ “Охоронна археологічна служба України”» Інституту археології НАН України проводилися дослідження в охоронній зоні пам’ятки історії національного значення «Новобогородицька фортеця» на території сел. Шевченка у м. Дніпрі.

Роботи на розкопі ІХ дозволили підтвердити наявність культурного шару ХVІІ ст., що пов’язується з часом існування козацького містечка Стара Самарь. Розкопками було досліджене унікальне трикамерне житло та 8 господарських ям, шість з яких безпосередньо пов’язані з житлом. Останнє дозволяє припускати існування єдиного комплексу-садиби, на користь чого свідчить ідентичність усіх категорій артефактів, знайдених у житлі та ямах, від керамічного та скляного посуду, кахлів, монет.

Конструкція житла істотно відрізняється від відомих на сьогодні прикладів домобудівництва на фортеці та її околицях. Трикамерна споруда за своїми ознаками відрізняється від землянок і являла собою напівземлянку з піччю-голандкою. Розташування конструктивних елементів свідчить на користь того, що уздовж стін знаходилися вертикально вкопані дерев’яні стовпи, центральні ями свідчать про існування опор для сволака. У середньому приміщенні житла, судячи з розташування ям від стовпчиків, знаходився припічок поблизу пічі, мисник під східною стіною та стіл під західною стіною. Третя частина споруди мала господарське призначення.

Сукупність монет, знайдених під час досліджень, так само як і інші предмети матеріальної культури, дозволяють датувати садибу у межах ХVІІ ст. Керамічний комплекс звужує датування до його другої половини. Ураховуючи характер руйнації житла, можна припускати, що останнє припинило своє функціонування під час спорудження фортеці у 1688 р.

Ю. Толкачов, С. Купрій

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКОРИСТАННЯ АРБАЛЕТІВ В УКРАЇНІ XIV – XVI ст. ЗА ДАНИМИ ДОСЛІДЖЕНЬ У МЕДЖИБОЖІ

Арбалет є якісно новий вид зброї порівняно з луком. Принципова його особливість в тому, що він в будь який час знаходиться у зведеному стані, зберігає свою енергію, і ще треба підкреслити його значну потужність в порівнянні з луком. Використання арбалета потребувало менше навиків, чим лука. Практично засвоїти стрільбу можливо було набагато швидше, ніж з лука, володіння яким потребує спеціальної підготовки. Якщо увесь процес стрільби з лука цілком виконувався стрільцем, який безпосередньо випускав стрілу зі своєї руки, то воїн, озброєний самострілом отримав можливість заздалегідь зарядити зброю, чекаючи потрібного моменту для прицілювання і пострілу, для якого треба було лише натиснути на спуск. Використання його тому й визначається військовою тактикою і організацією війська. Найчастіше він використовувався піхотою.

У Східній Європі арбалети поступалися луку. Цьому є свої причини, в першу чергу пов'язані з тактикою кінних зіткнень. Якщо лучник міг випустити в хвилину біля 10 стріл, то арбалетчик за цей же час – тільки одну-дві. Однак по силі удару стріли і прицільній кучності арбалет іноді випереджував суперницький з ним лук. Володіючи більшою початковою швидкістю, арбалетний болт пробивав тяжкий обладунок, в той же час стріла випущена з лука могла і не нанести шкоди середньовічному панцернику. Найчастіше він використовувався і найбільш характерний в осадних війнах, морських боях та інших операціях подібного роду. В кіноті арбалет менш ефективний, тому ми не зустрічаємо його у кочових народів, а пов'язаний він з регулярним військом, і, в першу чергу, відображає його оборонний потенціал, що на пряму його зв'язує з фортифікаційними спорудами.

Треба підкреслити необхідність досить високого соціально економічного і технологічного рівня суспільства для систематичного виготовлення арбалетів. Усе вище сказане і пояснює, чому арбалет в його класичній формі найбільш розповсюдився в середньовічній Європі, де протягом декількох століть він удосконалювався, збільшуючи свою потужність і покращуючи свою технічну конструкцію.

На території Меджибізького замку виявлені та зафіксовані арбалетні наконечники. Так у 2009 р. на території замку у розкопі XII було виявлено три наконечника болтів.

Наконечник 1. Металевий втульчатий корозований. Виявлений на глибині 2,4 м від рівня сучасної поверхні на кв. Н' / 9. Довжина 8 см. Діаметр втулки становить 0,6 см. Вістря зламане.

Наконечник 2. Металевий кований втульчатий. Виявлений на глибині 1,5–2,0 м в ямі 3. Довжина наконечника 7,28 см. Діаметр втулки 1,5 см. Верхня частина та втулка зламані.

Наконечник 3. Металевий кований втульчатий. Виявлений на глибині 1,4–1,7 м. Довжина наконечника 7,8 см, ребра 4 см, ширина ребра 1,5–1,27 см. Діаметр втулки 1,6 см, в середині втулки – залишок древка.

У 2013 р. було виявлено 1 арбалетний болт.

Наконечник 1. Кований залізний втульчатий чотирьохгранний. Виявлений на кв. П / 5 на глибині 0,4 м. Довжина – 8,5 см, довжина ребра – 4 см, товщина ребра – 1,5 см. Зовнішній діаметр становить 2,0 см, внутрішній – 1 см.

У 2015 р. було виявлено 6 арбалетних болтів.

Наконечник 1. Гостротрикутний дволаптевий втульчатий. Виявлений на кв. У / 4 на глибині 1,4 м. Загальна довжина 6 см. Довжина втулки 2,5 см. Довжина жала 3,5 см. Діаметр втулки – зовнішній – 1 см, внутрішній – 0,7 см. Ширина основи гострорезного дволаптевого наконечника – 1,5 см. Товщина стінки 0,2–0,3 см. Маса 25 г. Всередині втулки зафіксовано залишки древка.

Наконечник 2. Чотирихгранный. Загальна довжина 7,5 см. Довжина втулки 3 см. Вона дещо звужується до чотирихгранного жала наконечника, ширина грані становить приблизно 0,7 см, зовнішній діаметр втулки — 1,2 см. Маса 32 г. Виявлений на кв. X / 1. на глибині 1,8 м від рівня сучасної поверхні.

Наконечник 3. Масивний чотирихгранный втульчатий. Виявлений в північно-східній частині розкопу на кв. X' / 1 на глибині 1,8 м (прирізка). Загальна довжина становить 8 см. Довжина втулки — 3 см, жала — 5 см. Втулка дещо звужується до жала наконечника, жало в останній частині 1 см переходить у вістря. Ширина грані до 1 см. У головки вістря розширяється до 1,2 см. Зовнішній діаметр втулки — 1,5–1,4 см. Товщина втулки до 0,4 см. Маса 65 г. Всередині втулки було виявлено залишки зітлілого деревка.

Наконечник 4 виявлений на кв. У / 4 на глибині 1,4 м. Наконечник залізний чотирихгранный втульчатий. Технологічно видно особливості виготовлення цього наконечника (обпалене жало). Вістря виковане з одної болванки, потім втулка як комірць деревка. Загальна довжина наконечника становить 7 см. Довжина втулки — 2,5 см, жала — 4,5 см. Ширина грані — 0,9–1 см. Втулка злегка звужується до жала. Зовнішній діаметр втулки 1,3 см. Товщина стінки 1,5 мм. Маса 32 г.

Наконечник 5. Виявлений на кв. X' / 1 (прирізка) на глибині 1,1 м. Залізний чотирихгранный наконечник болта. Загальна довжина 7,4 см. Довжина втулки 3,4 см, жала 4 см. Втулка конусоподібна, злегка звужується до жала. Зовнішній діаметр втулки 1 см. Товщина стінки 1–1,5 мм. Всередині втулки земля, залишки дерева від деревка. Маса наконечника становить 30 г.

Наконечник 6. Виявлений в південно-західній частині розкопу на кв. X' / 1 (прирізка), глибина 1,5 м. Чотирихгранный. Загальна довжина 7 см, довжина втулки 3,5 см, дещо звужується до чотирихгранного жала. Ширина грані до 1 см. Зовнішній діаметр втулки 1,3 см, товщина 1,5–2 мм. Усередині залишки дерева і земля. Маса 35 г.

Усі розглянуті нами наконечники болтів в основній своїй масі знаходилися в розкопі XII в північно-східній його частині біля литовської стіни. Глибина залягання їх різна — від 1,0 до 2,0 м.

Відносна хронологія робить найбільш раннім наконечник 1, який по своїй формі сягає XIV–XVI ст.

Однією з не менш цікавих знахідок, виявлених у 2007 р. під час розкопок на території фортеці в розкопі XII на кв. L / 2, глибина 2,0 м від рівня сучасної поверхні, був виявлений кістяний пристрій — ролик (або горіх), що є важливою частиною арбалета. Ролик виконує функції замка, який замикає тятиву і утримує її в натягнутому положенні. Зовнішньо ролик мав форму коліщатка діаметром 4,4 см з отвором по середині та виступом для тятиви. Цей пристрій і зробив арбалет зброєю, яка відрізняється від лука.

Підводячи підсумок усьому вище викладеному у нашій роботі необхідно підкреслити такі аспекти українського суспільства в XIV–XV ст. Можливість використовувати арбалет при захисті оборонних споруд вказує на достатньо високий рівень соціально-економічного розвитку суспільства, тобто його технологічний стан. Це говорить про можливість виготовлення цього виду стрілецької зброї місцевими майстрами, тобто достатньо високий рівень розвитку ковальської справи. Місце знаходження наконечників арбалетних болтів біля «Литовської кріпосної стіни» ще раз підкреслює оборонне використання цього виду стрілецької зброї. Далі з розвитком вогнепальної зброї арбалет поступово витісняється з оборонного арсеналу залишаючись надалі для мисливства та розваг. Виходячи з вищесказаного можемо припустити, що вектор направленості історичного розвитку даної території був повернений в сторону західної Європи, а не на схід.

А. Филипчук

РОБОТИ ПЛІСНЕСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2014 – 2018 рр.

Дослідження Пліснеського археологічного комплексу (далі – ПАК – унікальна сукупність пам'яток, насамперед слов'янського й давньоруського періодів, які нині знаходяться на території та в околицях с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.) у 2014 – 18 рр. проводилося силами двох установ: Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка під керівництвом М. Филипчука (2014 – 16) та новоствореного Історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ» під керівництвом А. Филипчука (2015 – 18).

За цей немалий проміжок часу, передусім, вдалося завершити вивчення основних ділянок культового центру VII – X ст., що посприяло складанню загальної картини формування й динаміки його розвитку. Успішно докінчено перший етап у вивченні складної системи внутрішніх оборонних рубежів Пліснеська: у результаті розкопок перших трьох ліній захисту отримано відомості про їхню конструкцію та хронологію. Одночасно, на низці ділянок високого плато ПАК виявлено сліди житлової, господарської й виробничої забудови IX – XIII ст., чимало християнських поховань XII – XIII ст. Окремий вектор робіт – дослідження курганного могильника; тут в останні роки розкопано 4 насипи XI – XII ст.

Головним об'єктом цьогорічних досліджень (2018) став дитинець літописного міста. В ході робіт з'ясовано характер житлово-господарської і виробничої забудови цієї частини слов'янського й давньоруського городища; розвідково розкопано вал (За) шостої внутрішньої лінії оборони.

Окрім стаціонарних розкопок на ПАК, Пліснеська археологічна експедиція проводила обстеження та розвідки у близькій і далекій округах давнього городища: на сьогодні розвідково досліджене унікальне збережене селище X – XI ст. Зарваниця V (Золочівський р-н Львівської обл.), виявлено більше двох десятків поселень широкого культурно-хронологічного діапазону у Бродівському й Золочівському р-нах.

Загалом, роботи Пліснеської археологічної експедиції у 2014 – 18 рр. значною мірою підкорегували наші уявлення про окремі сторони історичного розвитку складових археологічного комплексу, систему заселення навколо давнього городища у слов'янський та киево-руський періоди, а також визначали напрямки подальших наукових пошуків у найближчі роки.

О. Черненко, Т. Новик, Р. Луценко

174

НОВІТНІ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНІ

У 2012 – 2018 рр. поновлено дослідження пам'яток монументального зодчества Чернігово-Сіверщини давньоруської доби (Спасо-Преображенський собор, Іллінська церква у Чернігові, «княжий терем» та Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському та ін.) та часів Козаччини (збудова Єлецького та Борисоглібського монастирів у Чернігові, Рихлівського монастиря на Коропщині). Роботи включали вивчення збережених і залишків втрачених споруд: топографічну зйомку, розчистку й архітектурно-археологічну фіксацію, хіміко-технологічне дослідження будівельних матеріалів тощо.

Отримані матеріали дозволяють уточнити не лише будівельну історію пам'яток, їх конструктивні та стилістичні особливості але й зміст головних етапів розвитку монументальної архітектури у регіоні. Муроване будівництво тут було започатковано на початку XI ст. майстрами малоазійської провінційновізантійської школи; традиції столичної візантійської архітектури стали визначальними у середині XI ст.; наприкінці XI – на початку XII ст. відбулося становлення чернігівської архітектурної школи, що поєднала романські та східноєвропейські традиції; фінальний етап розвитку зодчества домонгольської доби відзначений поширенням нова-

торських конструкцій та декору і пов'язаний з розбудовою князівських резиденцій у Чернігові, Новгороді-Сіверському, Путивлі; після багатовікової перерви кам'яне будівництво відновлюється в часи входження Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої та починається з реновації давньоруських споруд. Подальший розвиток зодчества пов'язаний з розбудовою регіональних адміністративних, економічних та релігійних центрів у другій половині XVII — першій половині XVIII ст.

Важливим результатом робіт є також визначення регіональних та хронологічних особливостей будівельних матеріалів (плінфи, цегли-пальчатки, будівельних розчинів та каменю) і техніки, що, серед іншого, дає можливість здійснювати на цій підставі більш точне позастратиграфічне датування середньовічних цегляних конструкцій.

К. Чуєва

ДЕЯКІ НОВІ ДАНІ ДО БІОГРАФІЇ Ф. М. ШТІТЕЛЬМАН (1913/1914 – 1992)

У січні 2014 р. в київському Музеї Ханенків відбулися конференція та виставка з нагоди 100-річчя від дня народження Фані Мойсеївни Штительман. Конференція та відкриття виставки припали на розпал подій Революції Гідності, через що не всі заявлені учасники змогли приїхати до Києва, однак проект не лишився непоміченим. Одним із найважливіших його результатів стало встановлення контактів з родичами Фані Мойсеївни Штительман, які нині мешкають в інших країнах, та іншими людьми, які мають спогади про неї. Так, племінниця Фані Мойсеївни уточнила дату народження Ф. М. Штительман — 13 грудня 1913 р., хоча в автобіографії, вочевидь, відповідно до паспорта, Фаня Мойсеївна вказувала 1 січня 1914 р.) та дату й місце смерті: 15 жовтня 1992 р., Київ (до цього був відомий лише рік), а також місце поховання — Байкове кладовище у Києві.

Окремої публікації потребує лист двоюрідної сестри Фані Мойсеївни Штительман — Єліни Семенівни Доманської. У 2015 р. вона записала свої спогади та надіслала мені електронною поштою через свою доньку. Лист датовано 25 травня 2015 р., він містить спогади Ф. М. Штительман — про неї саму, а також про родину та друзів у часи Другої світової війни (евакуація) та повоєнні десятиліття, про роль Фані Мойсеївни у житті кухні, про Ольвію та ольвійські експедиції та ін.

Проект привернув увагу і д. фіз.-мат. н. Валерія Стерлігова, який у студентські роки (1968–1969) відвідував лекторій (фактично гурток) Київського музею західного та східного мистецтва, ключову роль у веденні якого відіграла Ф. М. Штительман. У 2014 р. В. А. Стерлігов надіслав свої спогади-враження для архіву музею.

М. Шніцар, О. Лазурко

КОЛОДЯЗІ м. ЛЬВОВА В ПІЗНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ ТА НОВИЙ ЧАС

Під час археологічних досліджень, що проводились на протязі останнього десятиліття в історичній частині м. Львова було виявлено близько п'ятдесяти колодязів. Основна їх кількість зосереджена на території середмістя. Конструктивно це споруди квадратної в плані форми зі стінками обкладеними (оцямрованими) деревом. Відмінність певних елементів в їх конструкціях дають можливість виділити декілька різновидів колодязів. Загалом можна виділити п'ять їх типів, що також різняться між собою хронологічно:

I тип (XIV–XV ст.) — це квадратні в плані ями стінки яких викладено з не обкорованих розколотих на половину колод з кутовими врубками, що з'єднувалися між собою в замок. По кутах споруди знаходились стовпи, які розпиралися паралельними стінкам перемичками. Довжина сторін становить 2 м, глибина до 6 м.

II тип (XV–XVI ст.) – має стінки викладені з брусів або товстих (10 см) дошок, а стовпи розміщувались в середній частині стінок і розпіралися перемичками навхрест. Цей тип конструкції серед інших також виділяється своїми порівняно великими розмірами. Довжина сторін становить зазвичай від 2,0 до 2,2 м, а глибина сягає до 9 м.

III тип (XVII–XVIII ст.) – відзначається дещо меншими в плані розмірами, довжина сторін в середньому становить 1,6 м, хоча інколи зустрічаються споруди з довжиною сторін до 2,2 м. Глибина окремих споруд сягає до 12 м. Його стінки викладено з дошок товщиною 5 см. Конструкція розпірок аналогічна до колодязів I типу – в кутах знаходились стовпи, що розпіралися паралельними стінкам перемичками.

IV тип (XVIII–XIX ст.) – це колодязі без розпірок, стінки яких викладено з брусів. Довжина сторін 1,7–1,8 м.

V тип (XVIII–XIX ст.) – це колодязі-колонки. Їх характерною відмінністю є наявність вертикальної дерев'яної труби по якій вода за допомогою помпи подавалась на поверхню. Інші конструктивні елементи, аналогічні колодязям третього типу.

Вивчення заповнення (стратиграфія та речовий матеріал) об'єктів свідчить про вторинне використання колодязів, як смітників. Деякі колодязі містять пізні перебудови у верхній частині, конструктивні елементи яких на пряму свідчать про їх використання як клоак.

М. Ягодинська

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАМКІВ ТА ІСТОРИЧНИХ МІСТ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

Тернопільщина багата оборонними спорудами різних епох та періодів. Залишки оборонних споруд VIII–XVII відомих в 154 населених пунктах області – це городища, замки, замчища, міські укріплення, сакральні споруди оборонного типу. Усього ж ми можемо говорити про 249 оборонних споруд, що існували на території Тернопільщини від слов'янських часів до панування Австро-Угорської імперії. Замків та замкових палаців нараховується понад 30, що становить 30 % від усіх збережених замків України. Навколо них формувалися середньовічні міста.

Донедавна тернопільські замки не досліджували ні архітектори-реставратори, ні археологи. В останні роки ситуація змінюється. Історико-архітектурні заповідники: НЗ «Замки Тернопілля», Бережанський та Кременецько-Почаївський державні історико-культурні заповідники, розробляючи проекти реставрації та використання замків, враховують необхідність проведення археологічних досліджень. Такі дослідження проводилися на замках в Теребовлі, Скалаті, Бережанах, Старому Збаражі, Кременці, Тернополі. Робота археологів суттєво доповнила історію будівництва замків. Так Теребовлянський замок повстав на багат шаровій пам'ятці археології. Йому передували поселення трипільської культури середнього та пізнього періодів, городища висоцької культури, скіфського часу, райковецької культури і давньоруського часу, власне, періоду існування літописного міста Теребовля. Розкопки земляного укріплення навколо замку Синявських – бастіону дозволило дослідити конструкцію бастіону, що являв собою земляну платформу для гармат. Основою валу були все ті ж дерев'яні кліті, проміжки між конструкціями були заповнені болотистим ґрунтом, часом перемішаним з материковою глиною у різних співвідношеннях. Знахідки характерної кераміки дозволили датувати час спорудження бастіону – 1610–1675 рр.

Досліджуються великими площами історичні ареали населених місць. Центральна частина міста Чорткова формувалася у Новий час навколо замку та костелу св. Станіслава, що були збудовані у 1610 р. Досліджувалася частина міста біля костелу, де були виявлені фундаменти і стіни з бійницями оборонного монастиря XVII ст.

Отже, охоронні археологічні дослідження вкрай необхідні для вивчення об'єктивної історії спорудження оборонних об'єктів, і насамперед – Нового часу.

А. Беліменко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИКОРИСТАННЯ ДЖЕРЕЛЬНИХ БАЗ ПРИ ВИГОТОВЛЕННІ ПОХОВАЛЬНОГО ІНВЕНТАРЮ СУХОГОМІЛЬШАНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Дана робота є логічним завершенням розробки експериментального методу по встановленню сировинних баз бронзових виробів салтівської культури. Базу дослідження склали дані кількісного спектрального аналізу, проведеного Л. П. Грубнік-Буйновой та А. В. Дмитренко, за матеріалами Сухогомільшанського могильника. Детальний розбір і шлях розробки цього методу, в повному обсязі, висвітлені в попередніх роботах автора. Результати відсоткового обчислення використання баз сировини дозволили створити графік динамічного застосування джерельних баз. З його допомогою вдалося простежити інтенсивність застосування кожної з сировинних баз окремо.

Загальна характеристика вжитку мідних сировинних баз в динаміці реконструйована автором наступним чином. Бронзові вироби могильника виготовлені з сировини, що походить з трьох районів – Північного Кавказу, Північного Причорномор'я та Волго-Кам'я. Більша частина виробів з бронзи найбільш ранніх поховань Сухогомільшанського могильника була зроблена з мідної сировини, що була завезена з території Північного Причорномор'я. На фінальному етапі існування могильника вироби з мідної сировини Північно-Причорноморського походження складають вже досить невелику частку; збільшується кількість речей, що зроблені з сировини Північнокавказького походження. Якщо в комплексах початкового етапу існування могильника вони складали чверть інвентарного складу, то у фіналі існування майже половина бронзових речей була виготовлена з Північнокавказької міді. Бронзові речі, що мають у своєму складі мідь Волго-Камської сировинної бази, присутні у вигляді поховального інвентарю майже протягом усього часу існування могильника. Вони становлять зовсім невелику частку відносно виробів, які зроблені з сировини, яка походить з інших названих сировинних баз. На завершальному етапі існування могильника речі, які виготовлені з Волго-Камської мідної сировини, зовсім зникають.

С. Біляєва

ФОРТЕЦЯ ТЯГИН У СИСТЕМІ ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМИН: ВІД БАЛТІЇ ДО ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Комплексні дослідження 2016–18 рр. на городищі та фортеці Тягин Бериславського р-ну Херсонської обл. відзначились важливими відкриттями у вивченні історико-культурних взаємин різних цивілізаційних осередків доби середньовіччя на широкому просторі від Балтії до Причорномор'я. Розкопками підтверджена наявність залишків великого золотоординського міста другої половини XIII – середини XIV ст. і подальше існування поселенської структури. Про це свідчать відкриті будівельні залишки, конструктивні деталі водогону та уламки глиняних труб, кераміка.

Завдяки аерофотозйомкам з'ясовано план фортеці, побудованої князем Великого князівства Литовського і Руського Вітовтом наприкінці XIV – початку XV ст.

на захист кордону із Золотою Ордою. Водночас фортеця, розташована на переправі, виконувала функцію митниці важливого транснаціонального торговельного шляху європейського напрямку, що йшов на Київ, Львів, Краків і далі, про що свідчать знахідки татарських, генуезько-татарських та польських монет кінця XIV — першої половини XV ст.

Особливе значення мають вперше знайдені на території України металеві аксесуари литовського походження — хрестоподібні накладки на шкіряні гаманці, широко розповсюджені на пам'ятках Литви. Це свідочить про безпосереднього перебування литовців на території Тягиня. Крім того, у складі артефактів є речі, які мають аналогії на пам'ятках Литви, зокрема, арбалетні болти.

Відкрита у 2018 р. система оборони фортеці має риси, генетично пов'язані із традиціями Київської Русі, та презентує загальноєвропейський тип планування. Розкопані ділянки зовнішньої стіни фортеці, складеної з вапняків, за типологією характерні для інших середньовічних мурів.

У структурі фортеці простежені деякі конструктивні зміни, початок яких, ймовірно, відноситься до часів діяльності Кримського хана Менглі-Гірея наприкінці XV ст.

Розкопки городища та фортеці Тягин відкривають невідомі сторінки маловивченого періоду історії України та Литви і засвідчують надзвичайну актуальність продовження досліджень.

Т. Бобровський, В. Козюба, М. Стріхар

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2013—2018 рр. У САДИБИ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ У м. КИЄВІ

Співробітники Інституту археології НАН України та Національного заповідника «Софія Київська» у 2013—2014 та 2018 рр. здійснювали археологічні дослідження на території садиби Софійського собору у м. Києві (кер. — д. і. н. Г. Ю. Івакін, к. і. н. Т. А. Бобровський).

Під час досліджень було закладено низку шурфів та розкопів (загальною площею до 130 м²), а також здійснено археологічний нагляд за земляними роботами у межах колишнього Митрополичого саду та на ділянці, що прилягає до Софійського собору з північного заходу.

У результаті зазначених досліджень на усіх розкопаних ділянках було зафіксовано культурні нашірвання XI—XIX ст. (потужністю від 1 до 2,5 м), значну кількість археологічних об'єктів різного характеру та часу, простежено розпланувальні елементи давньоруського «Міста Ярослава» та пізнішої Софійської митрополичої садиби, зібрано колекції археологічних предметів побутового та релігійного призначення.

Зокрема, до найцікавіших досліджених об'єктів належать: залишки південної прибудови до наземного мурованого храму XI ст. у колишньому Митрополичому саду (ймовірно, літописної церкви св. Ірини) та супроводжуючого їх християнського могильника XI—XVII ст., ділянка вуличного проїзду XI—XIII ст. з прилягаючими трасами садибних парканів, залишки великої дерев'яної будівлі XVII—XVIII ст. (вірогідно, чернецьких келій часів відновлення Софійського монастиря після пожежі 1697 р.), монастирський підземний льох XVIII ст. Найдавнішим об'єктом є залишки інвентарного поховання підгірцівської культури, досліджені у 2018 р.

Найважливіші знахідки з розкопок 2013—2014 та 2018 рр. представлені давньоруськими скляними посудинами та смальтовими заготовками для виготовлення мозаїчних тесер, свинцевими актовими печатками XI—XII ст., мідними та білоновими монетами XIII—XVII ст., бронзовою прикрасою скіфського часу.

Зазначені дослідження планується продовжити у наступні роки.

І. Готун, О. Казимір

ФЕНОМЕН СІЛЬСЬКИХ ПЕРЕДМІСТЬ КИЄВА

Сформульоване провідними спеціалістами в галузі середньовічної археології (П. П. Толочко, О. П. Моця та ін.) завдання вивчення давньоруських міст не відокремлено від їх сільського оточення, а у формаційній єдності з останнім, не втратило актуальності, не зважаючи на вагомий наукомісткі результати, отримані в останній чверті ХХ ст. координованими очолюваним О. П. Моцею відділом давньоруської та середньовічної археології Інституту роботами значної групи науковців різних установ із різних регіонів і підсумовані в низці видань.

У традиційних розробках щодо давньокиївської околиці (І. І. Мовчан та ін.) розглядалися переважно заміські феодальні двори, монастирі та селища на території сучасного міста. Водночас, навіть сучасні приміські населені пункти представляють не аграрний сектор економіки країни, а територію, де сконцентровані місця відпочинку мешканців столиці і де проживають зайняті забезпеченням життєздатності столичного мегаполісу особи. Про аналогічну ситуацію в часи Київської Русі свідчить скупчення пам'яток у пониззі Десни та Дніпра, яку літописець назвав зосередженням «всеї життя» чернігівських князів. Зрозуміло, що й київська панівна верхівка мала аналогічну зону.

Яскравим репрезентантом неукріплених поселень останньої слугують селища Ходосівка-Рославське та Софіївська Борщагівка, що вивчаються під керівництвом авторів з 2007 р., причому площа, відкрита на другому з них, перевершила відповідний показник Автуничів, Ліскового, Григорівки тощо.

Попри суттєві хронологічні та топографічні відмінності цих пам'яток, результати їх досліджень приводять до висновків про існування на вказаних пунктах високорозвиненого багатогалузевого господарства та значний рівень добробуту населення, а отриманий матеріал (залишки житлових, ремісничих і промислових та господарських і побутових споруд, сільськогосподарський інвентар, знаряддя праці й інструменти різних виробництв, уламки посуду, побутові речі, прикраси й елементи костюма, предмети озброєння, воїнського обладунку та спорядження бойового коня, культові речі християнської релігії і язичницьких вірувань та ін.) характеризує специфіку моделі життя місцевої людності, її матеріальної та певних елементів духовної культури.

У результаті соціально-економічний феномен неукріплених передмість Києва почав набирати конкретних обрисів, а порівняння отриманих даних з матеріалами досліджень більш віддалених від столиці осередків дозволить окреслити територіальні рамки вказаного явища.

П. Губрієнко

КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ КОЧІВНИКІВ XI–XIV ст.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Формування археологічних знань про кочівників IX–XIV ст. пройшло тривалий період – від перших археологічних розкопок XIX ст., які здебільшого мали аматорський характер, до сучасності. Проблематика досліджень з часом змінювалася, певні проблеми вирішувалися завдяки накопиченню джерел та розвитку науки, численні питання залишаються актуальними й очікують свого вирішення.

У вивченні матеріальної та духовної культури кочівників пізнього середньовіччя на основі археологічних джерел можна виділити кілька ключових проблем: 1) дослідження кам'яних статуй та святилищ; 2) проблема етнічного розподілу поховань кочівників XI–XIV ст.; 3) дослідження окремих елементів поховального обряду та матеріальної культури; 4) проблема соціальних реконструкцій та виявлення їх критеріїв.

Кожна з них набувала актуальності на певних етапах формування археологічних знань про кочівників XI—XIV ст. Відправною точкою у дослідженні археологічних пам'яток кочівників XI—XIV ст. було вирішення питань, пов'язаних із кам'яними статуями та їх зв'язку з курганами. Інтерес дослідників був зумовлений значною кількістю статуй у степу навіть у XVIII—XIX ст., коли розпочалось освоєння територій Північного Причорномор'я та Приазов'я. З початком масштабних археологічних розкопок курганів на межі XIX—XX ст. виникла проблема етнічного розподілу кочівницьких поховань та пошуку характерних рис кожної з етнічних груп. Лише наприкінці 1950-х — середині 1960-х рр. С. О. Плетнєвою та Г. О. Федоровим-Давидовим були створені типологічні схеми поховальних конструкції та окремих категорій інвентарю. Збільшення матеріалу привело до необхідності уточнення та перегляду цих схем, що спонукало появу досліджень, орієнтованих на розгляд окремих елементів обрядовості та інвентарю, визначення їх типології та функціонального призначення. Крім того, збільшення джерельної бази дозволило поставити питання про майнову диференціацію у суспільстві кочівників, що сприяло розробці проблематики, пов'язаної з соціальними реконструкціями.

Таким чином, протягом останніх півтора століття відбувалась еволюція поглядів щодо аспектів, пов'язаних з археологією кочівників XI—XIV ст.

*Г. Івакін, В. Баранов, В. Івакін,
І. Зоценко, Д. Бібіков, А. Оленіч*

НАУКОВО-РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАНУ У 2014—2018 рр.

Протягом 2014—2018 р. ААЕ ІА НАНУ під керівництвом Г. Ю. Івакіна проведено рятівні археологічні дослідження більше ніж на 120 ділянках у різних частинах сучасного м. Києва в зв'язку із запланованим будівництвом або проектними розробками новобудов. Результати найцікавіших з них представлені у тезисах.

Під час науково-рятівних дослідження за адресою вул. Кирилівська, 37 у 2016 р. повністю вивчені чотири середньовічних культурних горизонти. Зафіксовано садибну забудову з низкою об'єктів виробничого характеру та дорогу, котра сполучала Київ з Вишгородом і Черніговом. Первісне заселення ділянки відбулось у третій чверті I тис. н. е. і пов'язане з носіями празької культури. В результаті науково-рятівних досліджень 2016—2017 рр. на вул. Метрологічна досліджено давньоруське поселення, яке являло собою садибу-резиденцію представника великокнязівської адміністрації. У 2017 р. проведені археологічні розвідки на території Китаївського археологічного комплексу і встановлено межі багатощарового неукріпленого посаду. Завдяки археологічному нагляду 2017 р. на території парку «Володимирська гірка» виявлено низку середньовічних об'єктів, зібраний унікальний археологічний матеріал.

Матеріали давніх епох були також зафіксовані на ділянках за адресами: вул. Лаврська, 3, вул. Мічуріна, 12—14, вул. Цитадельна, 3 (Печерський р-н); просп. Перемоги, 5-Б (Солом'янський р-н); на горі Дитинка, вул. Бульварно-Кудрявська, 15-А, вул. Велика Житомирська, 32, вул. Лук'янівська, 18—20, вул. Січових Стрільців, 52А, (Шевченківський р-н); у кварталі між вул. Електриків та Набережно-Рибальською, вул. Сагайдачного, 18, вул. Спаська, 39А, вул. Щекавицька, 46 (Подільський р-н); вул. Микільсько-Слобідській, 1/2 (Дніпровський р-н) та багатьох інших.

Виявлені матеріали дають можливість доповнити та поточнити загальну археологічну карту території сучасного міста Києва.

В. Квітковський, Г. Свистун

ОРДИНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ КИЦІВСЬКОГО СЕЛИЩА НА ХАРКІВЩИНІ

Протягом останнього десятиліття на території Харківщини виявляються все нові пам'ятки часів ординського часу (Улусу Джучі), що певним чином заповнює своєрідну «білу пляму» щодо історичних процесів на означеній території: знахідки на Чугуївському та Харківському городищах, селищах Олешки і Заудді, біля с. Артемівки тощо. Ці знахідки поточноюють кордони між землями Русі та Орди, динаміку освоєння порубіжжя та характер взаємодії різних етнокультурних груп, що на цей час є недостатньо вивченим питанням. До переліку пам'яток, що сприяють подальшому накопиченню та вивченню свідчень вказаного періоду, долучено Кицівське поселення, яке територіально тягнє до відомого за «Книгою Большому Чертежу» Каганському перелазу (переправі, броду) через Сіверський Донець, який з'єднував в меридіональному напрямку землі степу та лісостепу і мав, по всьому, значне стратегічне значення.

Під час археологічних досліджень 2017 та 2018 рр. на поселенні були виявлені артефакти в культурних шарах ординського часу: фрагменти керамічного посуду, металеві побутові предмети та елементи одягу, а також ціла та колоті крищі, які можуть свідчити про близькість металургійного та ковальського центрів до місця розкопок.

Поселення займає правобережжя р. Великої Бабки, де були освоєні останці першої надзаплавної тераси. Останні заселялися як задовго до ординського часу (з доби неоліту – бронзи), так і пізніше – за часів колонізації Слобожанщини. Безпосередньо в місці розкопок виявлені нашарування епохи Великого переселення народів, раннього (салтово-маяцької культури) та розвиненого середньовіччя (ординського часу), а також епохи колонізації території Слобожанщини в XVII–XVIII ст.

Продовження робіт по вивченню цієї пам'ятки дозволять розширити наші уявлення щодо характеру різних аспектів життєдіяльності, динаміки етнокультурних процесів на території Харківщини в розвиненому середньовіччі.

І. Козир

КЕРАМІКА ТА КЕРАМІЧНЕ ВИРОБНИЦТВО ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО МІСТА НА р. СИНЮХА

Золотоординське місто на р. Синюха досліджується біля с. Торговиця Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. Археологічні матеріали датують пам'ятку першою половиною – серединою XIV ст.

Вивчення кераміки Торговицького поселення становить особливий інтерес, оскільки воно розташоване на північно-західній окраїні ординських володінь, значно віддаленій від добре відомих осередків міської культури Золотої Орди.

Керамічний комплекс з Торговиці складається з посуду, труб, сфероконусів, світильників та ін.

Серед посуду переважає червоноглиняна кераміка. Дуже мало сіроглиняного посуду (1,8 %). Полив'яна червоноглиняна кераміка становить 9,2 %, а кашинна – 0,6 %. Серед видів посудин можна визначити горщики, глеки, кришки, тарілки, миски з вертикальним бортиком і на конічному піддоні, кумгани, чаші.

Керамічні труби знайдені у залишках ліній водогону на площі міста, в районі лазні-хаммам та біля печей-тандирів, де вони використовувались як піддувала. Інші керамічні знахідки представлені одиничними екземплярами.

Основні типи глиняних виробів мають аналогії в традиційних центрах Золотої Орди в Поволжі, Придністров'ї, Криму, на Кавказі.

На думку дослідників, у золотоординських містах було налагоджене власне виробництво різних видів керамічної продукції. Це питання є важливим і для характеристики господарського розвитку міста на р. Синюха.

У Торговиці відкрита майстерня, де виявлено два керамічних горна (одне з них — двоярусне), велика піч та п'ять тандирів. Доведено, що тут випалювався неполив'яний червоноглиняний посуд та сфероконуси.

Також у Торговиці виробляли квадратну цеглу, яку використовували у місцевому будівництві.

Питання про наявність власного виробництва полив'яного посуду поки що залишається відкритим. Деякі ознаки дозволяють припустити таку можливість (знахідка підставки-сипаї та фрагментів неполив'яних червоноглиняних чаш із плямами поливи).

Безперечно, імпортованою із східних регіонів Золотої Орди була кашинна кераміка, знайдена у Торговиці, та яскраві зразки сіроглиняної штампованої кераміки з Хорезму.

Дослідження, що продовжуються у Торговиці, відкривають перспективу вивчення особливостей місцевого керамічного виробництва й напрямків зовнішньоекономічних зв'язків населення золотоординського міста.

А. Козловський, В. Крижановський

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСТАННІХ РОКІВ НА ТЕРИТОРІЇ ВЕРХНЬОГО КИЄВА

Протягом останніх п'яти років Старокиївська експедиція Відділу археології Києва Інституту археології НАН України провела низку археологічних досліджень на земельних ділянках м. Києва, відведених під новобудови. Серед них слід відзначити найбільш масштабні та довготривалі розкопки, а саме: по пров. Десятинному, 3-А/Б, 5-Д та по вул. Кудрявській, 24-А.

Археологічні дослідження в Десятинному пров. проводилися на південно-східній частині «Західного палацу» XI ст. (вперше відкрив С. П. Вельмін у 1914 р.) та прилеглий до нього території і тривали протягом 2008–2009, 2012–2013 рр.

Завдяки розкриттю фундаментних ровів було встановлено загальні розміри «Західного палацу», його конструктивні особливості та ймовірний період існування. Також з'ясувалося, що до його побудови на цій території знаходився курганний та ґрунтовий могильник другої половини IX — середини X ст.

Також, під час дослідження було відкрито шість жител, 11 будівель, 3 льоха, 34 ями та 17 поховань. У їхньому заповненні виявлено велику кількість різноманітних знахідок, серед яких слід відзначити кам'яну іконку із зображенням Св. Георгія, знайдену в господарчій ямі XI — початку XII ст.

Археологічні дослідження на вул. Кудрявській проводилися в історичній місцевості «Копирів кінець» і тривали протягом 2016–2018 рр. Загалом, під час дослідження тут виявлено 123 археологічних об'єкта різноманітного призначення та 93 поховання, які за часом свого існування можна умовно розділити на три групи. До першої групи відноситься могильник X ст. з трупопокладеннями, деякі з них супроводжувалися інвентарем. До другої — ряд виробничих, житлових та господарчих об'єктів XI — початку XII ст. До третьої — могильник XII — першої половини XIII ст., що знову виник на цьому місці, з похованнями по християнському обряду.

В. Козюба

НОВІ ПАМ'ЯТКИ КИЄВА X—XVIII ст. (матеріали до археологічної карти)

Незважаючи на активне дослідження території м. Києва в його сучасних адмінмежах, питання створення повної археологічної карти території міста залишається серед найбільш нагальних завдань київської археології. На сьогодні на обліку є 23 пам'ятки національного значення, ще 35 — місцевого значення. З 58 охоронюваних пам'яток половина (30) є окремими об'єктами (пам'ятки архітектури тощо).

Адміністративна територія Києва займає площу 820 км². Автором з 2011 р. розпочато обстеження різних його районів. За 5 польових сезонів 2011—2014, 2017 рр. було оглянуто 78 пам'яток, 61 з яких зафіксована вперше. З останніх майже половина (27) відноситься до X—XVIII ст. або містить матеріали цього періоду.

Давньоруські пам'ятки. Протягом 2011—2017 рр. нами було обстежено 14 пам'яток зазначеного часу, 11 з яких відкрито вперше, 2 відомі за усною інформацією колег, ще по одній, відомій з 1980-х рр., уточнено її топографію, площу, датування. Польові дослідження останніх років дозволили збільшити кількість зафіксованих пам'яток X — першої половини XIII ст., розташованих поза територію власне давнього Києва, до 72. Серед них 4 городища, 38 поселень, 10 курганних і 4 ґрунтових могильників, 8 монастирів і 7 печер, 1 змійовий вал.

Пам'ятки другої половини XIII—XVI ст. Матеріали цього періоду виявлено у 9 пунктах — на Звіринці, у Голосієві, Китаєві (досліджено частину споруди другої половини XV ст.), Бортничах (розкопано об'єкт середини XVI ст.), Віті-Литовській, Троєщині, Жулянах.

Пам'ятки ранньомодерного часу. Біля півтора десятка пам'яток належать до XVII—XVIII ст. або вони містять тогочасні матеріали. Серед них залишки приміських сс. Троєщина і Пріорка, хуторів біля Троєщини, Бортничів і на о. Муромець (належав обер-коменданту Києва 1730-х рр. В. Нейбушу), печера біля місця колишньої Китаївської пасіки, буда в Пуца-Водицькому лісництві.

Роботи по пошуку і вивченню нових пам'яток X—XVIII ст. на території м. Києва будуть продовжені в майбутньому.

О. Колибенко, О. Прядко

ДО ПРОБЛЕМИ ХРИСТИЯНІЗАЦІЇ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИХ ТОРКІВ

Однією з категорій населення Переяславської землі в XI—XII ст. були переяславські торки — напівкочові тюркські племена, до складу яких також входили чорні клобуки та берендичі. Літописні джерела лише частково відображають характер стосунків між слов'янським населенням Переяславського князівства та «своїми поганями», як називають їх літописи.

Нині відомо 8 городищ та більш ніж три десятки селищ X—XIII ст. у басейні р. Супій, де сучасними дослідниками локалізується основний мікрорегіон розселення переяславських торків. Обстежене археологічною експедицією НІЕЗ «Переяслав» у жовтні 2015 р. мисове городище біля с. Каленики Золотоніського р-ну Черкаської обл. має нетипову для «руської» фортифікації двохрядну систему валів та ровів, а також подвійний ескарп, що вважається ознакою городищ колишніх степовиків.

Особливу цікавість складають знахідки на городищі предметів християнського культу та особистого благочестя — бронзового дзвона та натільних хрестиків XII ст., які датуються часом перебування у цій місцевості переяславських торків. Знахідка закопаного на гл. 1 м від поверхні дзвона вказує на існування на території

городища дерев'яної церкви й, відповідно, священника та приходу. Процес християнізації «своїх поган» йшов цілеспрямовано, оскільки над його втіленням у життя з допомогою переяславських князів займались високоосвічені та впливові ієрархи, наприклад, єпископ Єфрем.

Наявні на даний момент матеріали досліджень городища Каленики дозволяють пов'язувати цей археологічний комплекс з одним із крупних центрів напівкочових федератів переяславських князів. Результати археологічних досліджень точно локалізованих на сьогодні місць їх компактного розселення, а також окремі знахідки предметів християнського культу в цій місцевості дозволяють говорити про поступову християнізацію торків як основну умову їх сприйняття населенням Переяславщини в якості «своїх».

О. Махота

АНАЛІЗ ПЛІНФИ ОБОРОННИХ МУРІВ XII ст. КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТІРЯ (за даними розкопок 1951 – 2018 рр.)

У 1951 р. В. А. Богусевич в межах Митрополичого саду Києво-Печерської лаври на трьох ділянках було виявлено залишки давньоруської оборонної стіни XII ст. Цього ж року фундаменти цієї споруди він дослідив ще на двох ділянках з північного та південного боків Троїцької надбрамної церкви. Дослідник виділив два типи плінфи з цієї конструкції: $23 \times 26 \times 4$ та $20 \times 28 \times 4$ см.

У 1991 та 1992 рр. В. О. Харламов вздовж внутрішньої площини західного кута фортечної стіни XVII ст. у двох місцях виявив давньоруську кладку, яку дослідник ідентифікував як рештки оборонної стіни XII ст. Автор зазначив, що плінфа розміщувалась на вапняно-цементно-янковому розчині і мала розміри $35 \times 28 \times 3-4$ см.

У 2007 р. С. А. Балакінін з північного боку Троїцької церкви відкрито мурування стіни, яке було виконано плінфою коричневого кольору ($27,5 \times 21 \times 4,0$ см) на слабкому цементно-янковому розчині бежевого кольору.

У 2018 р. С. П. Тараненко на території Митрополичого саду дослідив у п'яти траншеях залишки фундаментів та стіни XII ст. різного ступеню збереженості. Було опрацьовано 283 фрагменти плінфи *in situ*. За головними критеріями (розміри, колір, склад і якість тіста, кількість домішок, наявність технологічних відміток, тощо) ми можемо виділити основний тип плінфи, який використовувався для будівництва зовнішньої кладки стіни. Це – малоформатна плінфа, сформована переважно з каолінової глини, без природніх та штучних домішок, персикового чи бежевого кольору розміром $26-28 \times 18-21 \times 4-4,5$ см. Для забутовки внутрішнього простору між рядами фасадної кладки також використовували й плінфу інших розмірів, яка залишилася після будівництва та ремонтів побудованих раніше монументальних споруд Києво-Печерського монастиря.

Г. Івакін, В. Івакін, В. Баранов, А. Оленіч

НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПЕЧЕРСЬКОМУ РАЙОНІ МІСТА КИЄВА (вул. Цитадельна, 3)

У квітні – червні 2018 р. Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАНУ проводила рятувнi археологічні дослідження на території, відведеній під новобудову за адресою: вул. Цитадельна, 3 у Печерському районі м. Києва.

Ділянка знаходиться в буферній зоні Києво-Печерської Лаври, на території історичного Печерського містечка. На ділянці закладено розкоп площею 580 м^2 та виявлено 38 різночасових об'єктів (XIV – XX ст.). Встановлено, що у первiсно-

му рельєфі місцевості відбулися масштабні зміни, пов'язані із зведенням споруд Нової Київської фортеці. Виходячи із знахідок великої кількості свинцевих пломб XIX – XX ст. в шарі піщаної підсипки асфальту, слід припустити, що масштабне перепланування ділянки відбулось саме в цей час. Незважаючи на це, на ділянці збереглися потужні культурні нашарування та об'єкти середньовічного та раньомодерного часу. Так, в ході досліджень виявлено кілька об'єктів післямонгольського часу (XIV ст.), які свідчать про існування тут поселення, пов'язаного з Печерським монастирем. Окрім того виявлено багато об'єктів, що ілюструють функціонування Печерського містечка у XVI – XVIII ст. Було зафіксовано прямокутні об'єкти, орієнтовані за сторонами світу. Їх незначне відхилення повністю співпадає з орієнтацією розташованої поруч церкви Феодосія Печерського. Виходячи з даних картографії, співвіднесення плану церкви та залишків Васильківської брами, що збереглися на території взуттєвої фабрики, є можливість реконструювати житловий квартал козацького часу. Останній мав розташовуватись вздовж центральної вулиці містечка. Вона проходила від воріт до церкви Феодосія, і на її місці було зведено будинок XIX ст. Таким чином, досліджений фрагмент житлової забудови мав примикати до кварталів, пов'язаних з Вознесенським жіночим монастирем.

Археологічні науково-рятивні дослідження ділянки проілюстрували систему забудови поселення за стінами Печерського монастиря у XIV ст. і житлового кварталу XVI – XVIII ст. та засвідчили, що Печерське містечко було осередком жвавої торгівлі, а монастир перебував на стадії економічного піднесення.

I. Сапожников

ТАТАРБУНАРСЬКИЙ ЗАМОК: АРХЕОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ

Цей замок у Північно-Західному Причорномор'ї є одним з найменш відомих, а спроби його пошуків (С. Біляєва і І. Карашкевич у 2006 р. та ін.) невдалими. Замку присвячені праці М. Шлапак, І. Сапожникова, Й. Кіртоаге та ін., засновані на описах очевидців, планах та картах. Є дві головні версії його походження – *молдавська* і *османська*, а також забута *ногайська*, висунута у 1850 р. К. Стаматі. Припускається широке датування споруди від XV до першої половини XVII ст., найчастіше 1636 – 1637 рр. (за Евлією Челебі).

2018 р. співробітники відділу Криму та Північно-Західного Причорномор'я ІА НАНУ за запрошенням міської ради провели перші дослідження залишків замку. Вони збереглися на мисі правого берега р. Кагач в 500 м на південь від центра м. Татарбунари, в 320 м на північний захід від автостанції (45°49'50.1"N, 29°36'47.7"E). Місце пов'язане з багатими виходами каменю-вапняку та джерелами прісної води. Нами були оглянуті рештки кам'яних кладок на поверхні та закладений розвідувальний розкоп площею 25 кв. м. Замок мав прямокутну форму розмірами 50 – 51 (67 – 68 з баштами) × 44,4 – 45,3 (60,4 – 61,3) м, витягнуту за віссю схід – північний схід – захід – південний захід. По кутах були башти висотою 4,5 та 5,4 м (з бійницями в два рівня), дві вищі з яких могли стояти з напільного боку, а також (ймовірно) надбрамна вежа з підйомним мостом через рів, що примикав з півдня. Крім пізніх об'єктів, в розкопі виявлено господарську яму османського часу та залишки фундаменту будівлі (стояла впритул до західної стіни замку), в якій знайшлися уламки сіроглиняної кераміки («задимленої» та з лощеними лініями) молдавського походження першої половини – середини XVII ст.

Автору вдалося встановити першу на сьогодні письмову згадку про замок в Татарбунарах, за якою сілістрійський Кенан-паша будував його у 1628 р. Цей факт та знахідки 2018 р. свідчать на користь версії К. Стаматі, що «замок зведений татарами, підвласними хану Темір-мурзі». Отже будівництво замку дійсно міг розпочати на рубежі 1610 – 1620-х рр. відомий Кантемір, а продовжили його вже османи руками будівельників з Молдови. Факти існування замку (без гарнізону та озброєння) і

наявність поруч залишків молдавського населення зафіксував у 1632 р. Нікколо Барсі. У 1680-х рр. (за Міроном Костиним) замок стояв спустошеним, а 25 серпня 1770 р. разом з 23 мідними гарматами його без бою отримали російські війська, після чого він ніколи не відновлювався. Рештки стін розібрало місцеве населення у 1816 р., але фундаменти ще довго було видно на поверхні.

А. Сушко

КЕРАМІЧНІ ДИТЯЧІ ІГРАШКИ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ КИЄВА

Доповідь присвячена комплексному аналізу дитячих керамічних іграшок. У зв'язку з тяглістю традиції виготовлення цієї категорії речей та їх типовості до кола досліджень потрапили вироби, які відносяться до широких хронологічних рамок: давньоруського часу (X—XIII ст.), пізньосередньовічного (XIII — середина XVII ст.), раннього нового (XVII—XVIII ст.) та нового (XVIII—XIX ст.) часу.

Здійснена характеристика технології виготовлення виробів, проаналізовано дві технологічні схеми: метод скульптурної ліпки та машинно-ручне конструювання. Розроблена типологія іграшок, серед яких виділено три типи: образотворчий, шумоутворюючий та господарсько-побутовий. Особливістю є те, що вперше зібрано та систематизовано колекцію дитячих іграшок, які були виявлені під час археологічних досліджень на території міста Києва.

Керамічні іграшки — це зменшені копії «справжніх», «дорослих» речей — ляльковий посуд, антропоморфні, зооморфні та орнітоморфні фігурки, брязкальця та свистунці, які при належному рівні дослідження можуть стати хронологічним маркером своєї епохи.

А. Харламова

СЕРЕДНЬОВІЧНА КАМ'ЯНА СКУЛЬПТУРА РАННЬОГО ТИПУ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ СТЕПІВ (за матеріалами Середнього Подінців'я)

Із 1970-х рр. у науці затвердилася думка про половецьку приналежність усіх східноєвропейських кам'яних статуй. Однак Я. Р. Дашкевич та Е. Триярські висували думку про їх поліетнічне походження. Більш рішуче з цього приводу виступила Л. С. Гераськова, яка віднесла окремі масиви статуй до печенігів та торків. На жаль, її гіпотези викликають багато питань і проблема поліетнічного походження середньовічної кам'яної скульптури залишається невирішеною.

Аналіз східноєвропейської середньовічної скульптури показує, що значна кількість середньовічних статуй, що зустрічаються на території східноєвропейських степів, є не половецькими, а кипчацькими (за термінологією Л. М. Єрмоленко). Статуї кипчацького вигляду (в основному це скульптура типів I та VI за С. О. Плетньовою) знаходять прямі аналогії в середньоазійській кам'яній скульптурі.

У басейні середньої течії Сіверського Дінця на сьогодні відомо 29 статуй кипчацького вигляду. Їх можна розділити на дві основні групи: поясні (із зображенням рук, які тримають посудину) та погрудні скульптури.

Аналіз матеріалу, з якого виготовлені статуї кипчацького вигляду, показав, що абсолютна більшість їх вирізана з місцевих піщаників. П'ять статуй були знайдені в курганах — у Шахтарському р-ні Донецької обл., поблизу с. Ноздрівка Біловодського р-ну та біля с. Зимівники Довжанського р-ну Луганської обл. Картографування кипчацьких статуй показує, що вони були поширені в основному в східній частині середнього Подінців'я, на правому березі Дінця і не виходили західніше басейну р. Лугань.

Варто відмітити, що назва «кипчацькі статуї» — це лише умовний термін. Скульптуру кипчацького вигляду Л. М. Єрмоленко досить переконливо датує серединою IX — початком XIII ст. Це не виключає їх печенізької або торчеської приналежності, однак упевнено віднести їх до того чи іншого етносу наразі за браком інформації неможливо.

Л. Чміль, В. Козюба, А. Оленч, А. Чекановський, Е. Починок

НОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ТА НОВОГО ЧАСУ НА ПІВНОЧІ КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ

Північні райони Київського Полісся досі є малодослідженою територією в археологічному плані. Це майже біла пляма на карті середньовічних пам'яток, не кажучи про пам'ятки пізнього середньовіччя та нового часу, карта яких тільки починає створюватися в Україні.

Починаючи з 2013 р., авторами було проведено кілька розвідок по берегам річок Тетерів, Здвиж, Вересня і їх допливів у межах Іванківського р-ну Київської обл. Знайдено нові поселення давньоруського часу (Іванків 2, Іванків 3, Оране 1) та уточнено місце розташування і датування інших (Оране 3, Підгайне 2), відомих за роботами попередників. Серед пам'яток другої пол. XIII — XVIII ст. виділяється поселення другої пол. XIII ст. на дюні в заплаві Тетерева (Іванків 3), на якому досліджено споруду, яка згоріла, з представницькою серією кераміки, у тому числі полив'яної, а також буда і 3 гуті нового часу (Соснівка, Ханівська і Гальська Гуті). Останні знахідки особливо важливі, бо є першими пам'ятками такого типу, археологічно виявленими у Середньому Подніпров'ї. Загалом гуті нижнього Потетерев'я вже обстежувалися в 1930-ті рр., але не археологами, і ці матеріали донедавна не були відомі дослідникам. На місці гут виявлено залишки виробництва скла — уламки керамічних тиглів і колотих скломас, оплавлених скляних виробів.

Зафіксовано і більш ранні пам'ятки доби пізньої бронзи — ранньозалізного часу, серед яких виділяються пам'ятки I тис. до н. е. біля с. Красилівка — велике городище зі складною плановою системою та поселення із залишками залізоровного виробництва.

Окремим напрямком роботи стало вивчення нових архівних матеріалів (документів історично-географічної комісії та Поліської експедиції 1932 р.) і аналіз опублікованих актових джерел, що дало змогу уточнити і доповнити дані Л. Похилевича і Е. Руліковського щодо часу заснування населених пунктів на цій території.

І. Шевченко, Ю. Лук'янченко

НАСКЕЛЬНИЙ МАЛЮНОК «ПЛЕСОВИТОГО КАМЕНЯ» ТА ЖЕРТОВНИК НА БЕРЕЗІ РІЧКИ БОКОВА В КІРОВОГРАДСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Серед широкого кола проблем археології та історії України постає проблема вивчення кочових народів, які знаходилися на теренах нашої держави в ранньому середньовіччі. Комплекс археологічних пам'яток «Плесовитий камінь», відкритий на березі степової річки Бокова, що на Кіровоградщині, є новим типом культурно-мистецьких витворів кочовиків XII—XIII ст.

Зображення лиця на камені відноситься до рідкісного типу художньо-мистецького типу — петрогліфів. Вибите обличчя дає нам розуміння та доповнює традиційний погляд на тогочасне сприйняття та вірування кочових народів середньовіччя.

Другий тип вибитого наскельного малюнку «Плесовитий камінь», за своєю характеристикою на основі порівняльного аналізу відноситься до більш відомих зображень в археології — тамга. Характерні риси вибитого знаку є ствердженням того, що зображення відноситься до нового типу тамг, яка не зустрічається в знаковій системі різночасових тамг та є новим знаком. Відсутність аналогічних зображень наразі ставить більше питань, чим відповідей.

Жертовник або жертовний камінь є природною спорудою, котра зазнала людського втручання та охарактеризована науковцями як особливе місце вірувань різних племен в різні періоди історії, починаючи з неолітичних часів до середньовіччя, та раннього християнства.

Знайдені нововиявлені артефакти є унікальними в своєму сенсі, які поповнюють перелік подібного матеріалу для подальшого вивчення фахівцями, а з другого боку, це матеріал, котрий доповнює традиційні погляди на хронологію та формування мистецтва кочових народів часів середньовіччя.

Висловлені думки авторів дозволяють стверджувати, що дані об'єкти відносяться до трьох типів пам'яток: мистецтво петрогліфів, знаково-тамгової системи та кам'яних пам'яток — жертовників. Ймовірно, перші два об'єкта датуються не пізніше XII — XIII століття, а третій об'єкт за своїми характеристиками може належати до різних періодів, починаючи з неолітичного часу.

А. Юрченко

ПОСЕЛЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ I тис. н. е. У ВЕРХІВ'ЯХ СІВЕРСЬКОГО ДОНЦЯ: СТАН ВИВЧЕНОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Регіон верхньої течії Сіверського Донця був густо заселеним у другій половині I тис. н. е. Про це свідчить велика кількість відкритих поселень та городищ, а також великі за площею та за кількістю поховань могильники.

Традиційно, починаючи від досліджень кінця XIX — початку XX ст., основна увага археологів була зосереджена на могильниках, в меншій мірі — на городищах. Відкриті ж поселення лишалися практично недослідженими. Це пояснювалось там, що могильники давали багатий речовий матеріал, а, відповідно, і інформацію про суспільний устрій, ремесла, військову справу. Дослідження городищ розширяли знання про фортифікацію, житлобудування і таке інше.

З кінця 1950-х рр. деякі дослідники роблять спроби вивчати комплекси (у випадку салтівської культури — «гнізда») пам'яток. Так, В. К. Міхеєв досліджував одночасно могильник, городища та декілька селищ VIII — IX ст. н. е. в с. Гомільша. За таким самим принципом на сьогоднішній день діє експедиція В. В. Колоди, котра досліджує комплекс пам'яток салтівської культури біля с. Мохнач, що на Харківщині.

Перша спроба систематизації всіх відкритих пам'яток Харківської області була зроблена колективом авторів в 1987 р., коли вийшов «Справочник по археології України. Харьковская область». Відповідно до нього на території Харківщини нараховувалось понад 500 поселень другої половини I тис. н. е. Крім селищ салтівської культури, було відкрито також поселення з матеріалами слов'янських археологічних культур. Щороку після розвідок кількість відкритих поселень вказаного часу невпинно збільшується. В регіоні діє декілька експедицій, об'єктом дослідження котрих є саме поселення. Більшість дослідників співпрацює з ботаніками, зоологами, за потреби — антропологами. Також популярними стають дослідження, котрі використовують методи інших суміжних наук. Саме завдяки такому підходу вивчення селищ збільшує наші знання про житлобудування, облаштування навколишнього простору, про господарство та вірування тогочасного населення.

ЕЛЕКТРОННІ АДРЕСИ УЧАСНИКІВ З'ЇЗДУ

Авраменко Мар'яна
mariana_avramenko@iananu.org.ua

Бабенко Леонід
babenkold@gmail.com

Бабенко Роман
roman.babenko.kiev@gmail.com

Баранов Вячеслав
baranov.vyacheslav.1983@gmail.com

Башкатов Юрій
jury.bashkatov@gmail.com

Баюк Віктор
bayuk.viktor@gmail.com

Беленко Микола
belenko_n@ukr.net

Беліменко Андрій
belimenko13@ukr.net

Беляєва Валентина
vibel@list.ru

Бібіков Дмитро
bibikov-@bigmir.net

Білан Юрій
gold.gririfon@ukr.net

Білинський Олег
o.bilynskyi@ukma.edu.ua

Біляєва Світлана
svitbil@ukt.net

Бітковська Тетяна
Allesligue@gmail.com

Бітковський Владислав
bitkovskiy@ukr.net

Бобровський Тимур
bobrovskij@ukr.net

Болтрик Юрій
boltryk@ukr.net

Бондар Олександр
oleksandrbonдар@gmail.com

Бондаренко Денис
bondarenkod1987@gmail.com

Бонь Олександр
o.bon@kubg.edu.ua

Борисов Артем
artem_borysov@iananu.org.ua

Борисова Тетяна
borysova@gntb.gov.ua

Бровендер Юрій
brovender@ukr.net

Бузько Олександра
alexandrabuzko@gmail.com

Буйських Алла
abujskikh@ukr.net

Булик Наталія
nata_bnm@ukr.net

Васильєв Павло
pavlo_vasyl'ev@iananu.org.ua

Вашета Михайло
mvasheta@ukr.net

Величко Євгенія
lerejena@gmail.com

Веремейчик Олена
weremeichuk@ukr.net

Весельський Андрій
veselsky_andrey@iananu.org.ua

Ветров Денис
vetrovd@ukr.net

Виноградська Лариса
larussav@bigmir.net

Вітрик Ірина
vitryk5678@gmail.com

Водотика Тетяна
tvodotyka@gmail.com

Войтюк Олексій
Djunua@ukr.net

Волков Анатолій
feofant@gmail.com

Володарець-Урбанович Ярослав
volodargrad@ukr.net

Вотякова Оксана
oksana.votiakova@gmail.com

Гаврилюк Надія
gavrylyuk_na@ukr.net

Гаскевич Дмитро
gaskevych@i.ua

Гейко Анатолій
filoarh@ukr.net

Герасименко Наталія
n.garnet2@gmail.com

Герасімов Вячеслав
vgerasimov@ukr.net

Гершкович Яків
yagershko@ukr.net

Главенчук Алла
glavenchuk@gmail.com

Гнера Володимир
3595232@gmail.com

Гопкало Оксана
hopkalo@gmail.com

Горбаненко Сергій
gorbanenko@gmail.com

Горбенко Кирило
dikiysad@ukr.net

Готун Ігор
gotun@i.ua

Гребенников Віктор
grebennikov.v2017ukr.net

Гребенніков Ігор
grebenigor77@gmail.com

Гречко Денис
ukrspadshina@ukr.net

Грицик Юрій
grytsyk001@ukr.net

Губрієнко Павло
pavelgubrienko1901@gmail.com

Демей Летиція
laetitia.demay@mnhn.fr

Деміна Аліса
alisa.demina@gmail.com

Джос Віктор
kamyana_mohila@ukr.net

Дзюладзе Олена
dzynya@gmail.com

Дмитренко Наталія
spaskogo_i@ukr.net

Дудник Діана
ddi18@knu.ua

Езартс Поль
phaesaerts@skynet.be

Ендо Ейко
endosalt@yahoo.co.jp

Єльніков Михайло
elnikov@meta.ua

Жаров Геннадій
starogitnosti@yandex.ru

Желага Дмитро
zhelagadmytro@gmail.com

Жигола Віталій
gvjredaktor@gmail.com

Задніков Станіслав
belsk.archaika@gmail.com

Залізник Леонід
zaliznyakL@ukr.net

Зоценко Іван
zotsenkoi@gmail.com

Івакін Всеволод
wkniaz16@ukr.net

Іваницький Володимир
tumbaumba33@ukr.net

Іванова Світлана
svi1956@gmail.com

Івченко Андрій
comandor_a@ukr.net

Ігначак Мартін
ignaczak@amu.edu.pl

Ієвлев Михайло
levlev_M@i.ua

Ільчишин Зоя
zoya.arch@gmail.com

Казимір Олександр
kazymirom@gmail.com

Каїра Федір
fedyu.winner@gmail.com

Капустін Кирило
kirill_kp@yahoo.com

Каравайко Дмитро
dmytro.karavaiko@gmail.com

Карлсен Ханс-Йорг
hjnuesse@o2mail.de

Каряка Олександр
akarjaka@ukr.net

Квітковський Віктор
kvitkovskiyvictor@gmail.com

Кедун Іван
Kedunis@ukr.net

Кіосак Дмитро
dkiosak@ukr.net

Клочко Віктор
vklochko@ukr.net

Клочко Любов
vklochko@ukr.net

Коваленко Марія
kovmarijka@gmail.com

Ковальський Леонід
leonidaeu@gmail.com

Ковальський-Білокрилий Януш
kovalskyj.bilokrylyy@gmail.com

Козак Олександра
akozak26@ukr.net

Козир Ірина
kozyrir@gmail.com

Козленко Роман
rknovel@ukr.net

Козловський Аркадій
ditinez@ukr.net

Козюба Віталій
koziuba_vitalii@iananu.org.ua

Колесниченко Анжеліка
magtaban1984@gmail.com

Колеснікова Вікторія
bibliarch7@gmail.com

Колибенко Володимир
kolybenko@gmail.com

Колибенко Олександр
kolybenko@gmail.com

Кононенко Олеся
Kononenko_OM@i.ua

Корвін-Піотровський Антон
korvin_oasu@ukr.net

Корвін-Піотровський Олексій
korvinp@meta.ua

Коропецький Руслан
ruskor@ukr.net

Корост Ігор
bilsk_gelon@ukr.net

Коротя Олексій
bilsk_gelon@ukr.net

Корохіна Анастасія
a.v.korokhina@gmail.com

Котенко Вікторія
kotenkovikt@gmail.com

Котова Надія
nadja.kotova@hotmail.com

Кравченко Роман
romakrav@ukr.net

Крижановський В'ячеслав
ditinez@ukr.net

Кротова Олександра
okrotova@ukr.net

Крутілов Валерій
krutilov70@ukr.net

Крютченко Олексій
spg9m@ukr.net

Кулаковська Лариса
larissa.kulakovska@gmail.com

Кургіна-Коваленко Тамара
tkurhina@gmail.com

Куштан Дмитро
kushtan_dp@ukr.net

Ліфантій Оксана
oksanalifantiy@gmail.com

Лазурко Остап
Lazurko78@ukr.net

Литвиненко Роман
r.litvinenko@dommu.edu.ua

Лищевич Ярослав
lytsevichyaruslav@gmail.com

Лук'янченко Юрій
vsh1973@ukr.net

Луняк Євген
lunyak@ua.fm

Луценко Роман
vutzick@ukr.net

Магомедов Борис
bmagomedov@gmail.com

Маєр Андреас
and.maier@fau.de

Малишев Олександр
savurmog@ukr.net

Манігда Ольга
manigda_olga@iananu.org.ua

Манько Валерій
Valery_Manko@yahoo.com

Марченко Олександр
mar4enko@online.ua

Махортич Сергій
makhortykh@yahoo.com

Махота Олена
makhota-olena@ukr.net

Милашевський Олександр
milan7667@gmail.com

Маєр Андреас
and.maier@fau.de

Милян Тарас
tmylian@gmail.com

Мисько Юлія
yuliamysko2015@gmail.com

Митківська Тетяна
tmytkivska@ukr.net

Михайлова Наталія
medzie.nataliiamykhailova@gmail.com

Мінаєва Наталія
Polkom@i.ua

Могілов Олександр
mogilovod@gmail.com

Москаленко Олександр
nizhyn-ist-fak@ukr.net

Моця Богдан
darkunicorn@ukr.net

Моця Олександр
oleksandr_motsia@iananu.org.ua

Назар Іван
nazarivan@ukr.net

Назарова Тетяна
nazarovua@mail.ru

Насу Хіро
nasuhiroo@gmail.com

Науменко Наталія
n_naumenko@i.ua

Нездолий Олександр
oleksandr.nezdolii@gmail.com

Нечитайло Павло
kparchaeology@gmail.com

Нігст Філіп
prn25@cam.ac.uk

Новик Тетяна Григорівна
novik-t@ukr.net

Новиченкова Марія
novichenkovamaria@gmail.com

Ногін Євген
evgeniy70-70@ukr.net.

Овчинников Едуард
ed.ovchin@gmail.com

Озеров Петро
starodruk-13@ukr.net

Окатенко Віталій
okatenkovitalij@gmail.com

Оленич Андрій
atli-sent@bigmir.net

Осадчий Руслан
ruslanosadcij256@gmail.com

Осаульчук Олег
osaul.ras@gmail.com

Осипенко Максим
osypenko.ms@gmail.com

Отрошенко Віталій
otrok_o@ukr.net

Павленко Сергій
pavlenko.srv@gmail.com

Павлів Дмитро
datamitra@gmail.com

Павлова Віра
vpaolova@bigmir.net

Палієнко Сергій
svpaliy777@gmail.com

Панишко Сергій
Panishko63@gmail.com

Панікарський Антон
panikarskyi@oasu.com.ua

Папанова Валентина
vrapanova1953@gmail.com

Парацій Володимир
paratsiy@ber.te.ua

Пархоменко Олексій
sayidparkhomenko@ukr.net

Петегиріч Володимир
v.petehyrych@gmail.com

Петраускас Андрій
petrauskas@i.ua

Петраускас Олег
oleg_petrauskas@iananu.org.ua

Пірсон Стефан
stephane.pirson@spw.wallonie.be

Піструїл Ігор
pistruiligor@ukr.net

Погоржельська Ірина
zbrojar@ukr.net

Погорілець Олег
medzibozh1@gmail.com

Полідович Юрій
yurkop@ukr.net

Полтавець Василь
nikz.chigir@gmail.com

Пономаренко Віталій
ponomarenko_v_v@i.ua

Потехіна Інна
idpotekhina@gmail.com

Починок Ельвіра
elpochynok@gmail.com

Принь Олександр
pryn.iskander@gmail.com

Присяжнюк Олексій
a_pap@ukr.net

Пробийголова Олексій
alexprobygolova@ukr.net

Прудько В'ячеслав
prudkoslava@gmail.com

Прядко Олександр
otaman_sirko@ukr.net

Пуголовко Юрій
yuriy.puholovok@gmail.com

Пустовалов Сергій
pustovalovsergej@yahoo.com

Радомський Іван
radomskijvano1812@gmail.com

Радченко Симон
simon.radchenko@gmail.com

Рейда Роман
romanreyda@ukr.net

Ржевуська Софія
sofiarzhewuska@gmail.com

Родрігес Руслан
r.r.rodriquez@imbg.org.ua

Рудич Тетяна
rudich@iananu.org.ua

Савельєв Олег
sav_reun@ukr.net

Савельєва Катерина
savelievokat6@gmail.com

Савченко Олексій
alexey89xyz@gmail.com

Сало Богдан
bodiasalo@ukr.net

Самойленко Олександр
ndu1805rector@ukr.net

Сапегін Сергій
folium_sv@ukr.net

Сапожников Ігор
igors@gcn.ua

Свистун Геннадій
sacaliba@gmail.com

Семенова Аліса
garmoniaalise@gmail.com

Сиволап Михайло
syvolapmykhaylo@ukr.net

Сидорович Володимир
sidorovitchvz@gmail.com

Симоненко Олександр
simonal@ukr.net

Синиця Євген
sin@univ.kiev.ua

Ситий Юрій
yurisytyi@gmail.com

Ситник Олександр Миколайович
oleksander_sytnyk@i.ua

Ситник Олександр Степанович
olexandr.sytnyk@gmail.com

Сікоза Денис
arheolog111@gmail.com

Сілаєв Олександр
silayevs@ukr.net

Сінельніков Олександр
sinelnikoff.senia@gmail.com

Скиба Андрій
skyba-andriy@ukr.net

Скорий Сергій
idanfirs@ukr.net

Скороход В'ячеслав
skorohod-sv@ukr.net

Сминтина Олена
smyntyna_olena@onu.edu.ua

Смирнов Леонід
gnom-8@ukr.net

Смирнов Олександр
smyrnovol@ukr.net

Снитко Іван
maharadze_v@mail.ru

Сніжко Ірина
isnizhko@ukr.net

Собчук Валентин
vsobchuk@gmail.com

Сон Наталія
son.n.iananu@gmail.com

Сорокун Андрій
sorokun_a@i.ua

Стеблій Наталія
nstebliy@ukr.net

Степанчук Вадим
VadimStepanchuk@gmail.com

Стрихар Максим
mstrykhar@gmail.com

Строєць Богдан
cherleniv@gmail.com

Ступак Дмитро
dmytro_stupak@iananu.org.ua

Сушко Аліна
alina_sushko@ukr.net

Тараненко Сергій
taransun@ukr.net

Теліженко Сергій
telizharh@hotmail.com

Терпиловський Ростислав
arch@univ.kiev.ua

Тесленко Дмитро
Dmytro.L.Teslenko@gmail.com

Тимошенко Василь
timoshenko_malyn@ukr.net

Ткач Віталій
duben@ukr.net

Толкачов Юрій
tolk_yuriy@ukr.net

Томашевський Андрій
tomashevsky@ukr.net

Тоцев Геннадій
gennadt1951@gmail.com

Тубольцев Олег
olegtuboltzev@gmail.com

Усик Віталій
vitaly.i.usik@gmail.com

Філіпчук Андрій
archandrij@ukr.net

Фіалко Олена
ofialka@ukr.net

Форнас'є Йохен
fornasier@em.uni-frankfurt.de

Хададова Марина
marinahadadova@gmail.com

Хамайко Наталія
natalia_khamaiko@iananu.org.ua

Харламова Аліна
lastivka.19@ukr.net

Хоптинєць Іван
vanhopita@ukr.net

Хофманн Роберт
robert.hofmann@ufg.uni-kiel.de

Цеунов Ігор
igortseunov@gmail.com

Чабай Віктор
chabai_v_p@iananu.org.ua

Чекановський Андрій
andrewche@ukr.net

Черкаська Дар'я
dcherkasskaya@gmail.com

Черненко Олена
allisscorp@gmail.com

Черновол Дмитро
ch_d_k@ukr.net

Черновол Ірина
chernovoliv@ukr.net

Чечуліна Ірина
irusia500@gmail.com

Чміль Леся
chmil_l@i.ua

Чуєва Катерина
k.chuyeva@mbook.kiev.ua

Шапорда Олег
bilsk_gelon@ukr.net

Шатіло Людмила
milashatilo@gmail.com

Шевченко Ігор
vsh1973@ukr.net

Шевченко Тетяна
taniashechenko@yahoo.com

Шейко Ірина
ira.sheiko@gmail.com

Шелехань Олександр
oleksandr_shelekhani@iananu.org.ua

Шишкін Руслан
ruslan.shishkin.kiev@gmail.com

Шиянова Анна
shiyanova_av@ukr.net

Шніцар Микола
shnitzar_87@ukr.net

Шрамко Ірина
belsk.archaika@gmail.com

Юрченко Анна
Ganna1102014@gmail.com

Ягодинська Марина
tokiopik2@gmail.com

Якімова Ірина
irina.yakimova1990@gmail.com

Яневич Олександр
janevic_a@ukr.net

Яненко Анна
pudovkina@ukr.net

Яненко Вадим
ornithologist.ua@gmail.com

Яніш Євгенія
tinel@ukr.net

Яснівська Людмила
lusiajasnovskaja@ukr.net

Яценко Сергій
diopkmo@ukr.net

Обкладинка: *А. В. Панікарський*

Верстка: *С. А. Горбаненко*

Надруковано в *авторській редакції*

Підписано до друку 16.11.2018. Формат 60 × 84/8.
Гарн. Book Antiqua. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк. арк. 23,3.
Обл.-вид. арк. 20,4. Тираж 300 екз. Зам. 16-11.

Тираж віддруковано ПП «Видавництво “Стародавній світ”»,
тел. (044) 599-34-43

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК No 3991 від 24.02.2011 р.